

Әбдіхан ҲАҚҚУЛ

4

НАВОЙГА
ҚАЙТУШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОЙГА ҚАЙТШ

4-КИТОБ

“ТАФАККУР” НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2021

КБК 83.3(5Ўз6)

УЎК 821.512.133.09

Ҳ 20

Иброҳим Ҳаққул

Навоийга қайтиш 4-китоб [Матн] : публицистика / Иброҳим Ҳаққул. – Тошкент: «Tafakkur nashriyoti» МЧЖ, 2021. –240 б.

Хурматли ўқувчи! Қўлингиздаги китоб "Навоийга қайтиш" номи билан чоп этилган китобларнинг тўртинчиси. Унда буюк шоирнинг ҳали тадқиқ ва талқин этилмаган мавзулари, баҳс-мунозараларидан сўз юритилган, шунингдек, адабий суҳбат ва ўйларга ҳам ўрин ажратилган.

Китоб адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари, адабиётшунослик йўналиши бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар ҳамда Алишер Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Мақсад АСАДОВ,

филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Эргаш ОЧИЛОВ,

филология фанлари номзоди, доцент

Нодир РАМАЗОНОВ,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Нашрга тайёрловчи:

Зулайҳо РАҲМОНОВА,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

ISBN: 978-9943-24-429-0

© ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ , 2021

© "Tafakkur" нашриёти, 2021

Ушбу китоб буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий
таваллудининг 580 йиллигига бағишиланади.

Муаллиф

МОҲИАТ МАНЗАРАЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. НАВОИЙГА КАЙТИШ. 4-житоб

ҲАҚИҚАТ ВА ШЕЪРИЯТ СУЛТОНИ

Ҳақни билсанг, оламни султонисен,
Билмасанг, худ дөв ила шайтонисен.
Насими

Буюк шоир, мутафаккир, адип, олим, ориф ва йирик давлат арбоби Алишер Навоий ижодиёти туркий адабиётнинг маркази, яъни муҳташам пойтахтидир. Ўн бешинчи асргача бўлган туркий тилдаги адабиёт Навоийнинг тарих саҳнасига чиқишига замин ҳозирлаган бўлса, Навоийдан кейин яшаб ижод этган туркийзабон қалам соҳибларининг кўпчилиги Навоийнинг муҳиби, мухлиси ёки содиқ издошлари бўлишган. Бу ҳақиқат дунёга машҳур бир қанча илм ва ижод аҳли томонидан кўп бора айтилиб, очиқ эътироф этилган. Атоқли турк алломаси М.Ф.Кўпрулига кўра, XV асрнинг ўзидаёқ “Навоийнинг асарлари турк дунёсининг ҳар томонида – Онадўли ва Рум элида, Хуросон ва Ироқда, Қрим ва Волга бўйларида, шунингдек, туркманлар орасида ҳатто Ҳиндистондаги турк саройларида ҳам севиб ўқилган” ва юзлаб шоирлар Навоийдан таъсиrlаниб турли шаклларда асарлар ёзишган. Бу табиий ҳол эди, албатта. Чунки Навоий фақат туркий адабиётнинг эмас, балки форс-тожик шеърияти ютуқларини ҳам улуғ даҳоларга хос моҳирлик билан ижодда уйғунлаштирганди.

Ҳаёт ва ҳақиқат санъаткори сифатида Навоий ўзи туғилиб камол топган даврда қандай пешқадам ва байроқдор бўлган бўлса, ҳозир худди шундайдир. Мозий ва келажак синовларини ортда қолдириб дунё аҳлининг диққат-эътиборини ўзига қаратиб келаётган шоирларимизнинг сарбони ҳам Навоий-дурки, уйнинг:

*Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтиға бир девон йибордим, –*

деган сўзлари чинакам башорат бўлганлигига абадулабад ҳеч ким эътиroz қилолмайди. Бошқасини ҳисобга олмасдан, нашр ишлари бўйича баҳоланганд ҳам бирор бир ўзбек ижодкорининг асарлари XX асрда Навоийники қадар кўп ва бардавом нашр этилган эмас. Зеро сўз мулкининг хоқони бўлиш унинг толеига азалдан битилганди.

Маълумки, шеърга ҳавас ва туғма иштиёқ Навоийда болаликдан бошланган. Ўспиринлик ва ёшлиқ йилларини у шеър завқи, шеър меҳнати ила ўтказган. Умрнинг ҳар бир фаслини Навоий шахс ва шоир ўлароқ улғайиш, олдингига нисбатан янги кашфиётлар яратиш билан қаршилаган. Унинг тўрт мустақил девон (“Фаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоъе ул-васат”, “Фавойид ул-кибар”)дан таркиб топган “Хазойин ул-маоний” деб номланган китоби ақл ва тафаккур, туйғу ва идрок, ишқ ва ирфоннинг бетимсол хазинасидир. Уни гўзаллик ва нафосат, тахайюл ва ҳайратнинг сира нуралас қасрига ўхшатиш ҳам мумкин. Бундай бадиий обидага эга бўлиш, унга фикр, ҳиссиёт ва руҳоний ҳаётнинг манбай ўлароқ таяниш, Аллоҳ таолонинг элимизга улуғ инояти ва марҳаматидир. Ундаги ҳар бир девон Ҳусни Мутлақни севиш, нубувват фалсафасини ўзлаштириш, инсон ва инсонийлик дардида куйиб-ёниш, Ватан ва миллат ишқини ҳамма нарсадан баланд кўриш, ўткинчини бақо – абадиятга эврилтиришга кенг йўл ва имкон очади.

Сўз, маъно, ифода ва холосаларда ўхашлик кўзга ташланса-да, маънавий кечинма, ҳол ва изтироб ҳар қайси девонда тўхтовсиз равишда жой алмаша-

ди. Борлиқ-оламнинг қайси воқеа-ҳодисасига шеърхон Навоийнинг ошиқ, ориф, дарвеш ёки ринд отлиғ қаҳрамони назари билан қарамасин, унинг фикр ва тушунчалари тирилади, кўнгли бойийди, билишдан фаол мушоҳадага ўтади. “Хазойин”даги ғазал, қитъа, рубоий, туюқ каби шеърларнинг ўқувчига ҳеч кутилмаган оҳанг, ранг, рамз, ташбех ва маъноларни ҳадя этиши бағоят мароқли.

*Шоҳиди мақсуд акси кўнглума тушмас дединг,
Гайр нақшидин магар пок эрмас ул кўзгу ҳануз.*

*Деди: бўл фоний висолин истасанг, бўлдим фано,
Эй Навоий, сўрки мундин ортуғ истарму ҳануз?*

Бундай байтлар ўқилганда юракда бир орзиқиш, ўз ҳолидан қаноатланмаслик ҳисобмас.

Навоий шеъриятини таҳлил ва талқин қилиш жабҳасида кўп ишлар амалга оширилган. Шарт-шароит ва имконият доирасида навоийшунослик доимо олдинга интилган. Буни тан олиш керак. Лекин мустабид шуро давлати сиёсати ва мафкуравий зўравонлик измидан четга чиқолмаслик Навоий адабий меросини тўғри ўқиб-ўрганиш ва ўқувчиларга холис етказишга барибир эркинлик бермаган.

Мустақилликдан сўнг бу тўғрида такрор-такрор гапирилган бўлса ҳамки, нуқсон ва сохтакорликнинг туб асослари тўлиқ очилгани йўқ. Навоий миллатимизнинг ахлоқий, маърифий, руҳоний халоскори эканини чукур англаш эса унинг шахсияти ва ижодиётига бўлган муносабатдаги чекланиш ёки нуқсонларни ўз-ўзидан четга суриб ташлайди.

Навоий ҳаётдаги ҳар қандай мавзу ё муаммони инсоғ тақдирига боғлаб ёки унинг аҳволидан

воқиғфлик ила ҳал қилади. Мана бир мисол: XII асрдан эътиборан Шарқ ўлкаларида ахлоқий-маънавий кучсизланиш, шахснинг парчаланиш ва майдалашиш ҳодисаси кучая бошлаган. Мўғул босқинидан кейин эса бу фожиа жуда кенг қулоч ёзганди. Бутун миқёси билан буни англаб, мусулмон халқларини шу таназзулдан огоҳ айлаш ва қутқазишга биринчи бўлиб киришган ижодкорлар тасаввуф адабиёти на-мояндалари эди. Навоийнинг форсий шеъриятдаги салафи Шайх Фаридиддин Атторнинг шахсият бутунлиги ва эркинлигига алоҳида аҳамият бериши тасодифий ҳол эмасди:

*Гар ту ҳости марди қулл, қуллро бубин,
Кулл талаб, қулл шав, қуллро бубин.*

Мазмуни: сен агар бутун одам бўлсанг, бутунни кўр, иирикни талаб қил, қуллдан чекинма ва фақат шунга нигоҳингни қаратгин!

Ана шу юксак талаб, бир томондан, инсоннинг ўз илоҳий моҳиятини мушоҳада айлашга чорласа, иккинчи ёқдан, аллақачонлар бой берилган ички кувват – одамнинг ўзига ишончини жонлантиришга илҳомлантиради. Ушбу оламшумул ҳақиқатни Навоий “Лисон ут-тайр” достонида рамзий-мажозий йўсинда талқин этар экан:

*Ўз вужудингға тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен ўзингдан истагил,-*

дея кўрсатма берганди. Шу боисдан ҳам мутафаккир ва мутасаввиф шоир барча адабий жанрдаги асарларида, аввало, шеърларида ўзни билиш, ўз мавжудлигини бехато ва теран тафаккур қилиш, ола-

му одамнинг дахлдор кучи сифатида ўзига суюниш, яъни башарий менлик асосида янги бир маънавий “Мен”ликни камол топтириш ғоясини илгари сурганди. Навоий ахлоқий, фалсафий, диний, ирфоний, ишқий, умумбашарий фикр-қарашларининг тамали ҳам мана шу. Бугун биз ҳазратнинг кўпдан-кўп шеърларини хулқий таназзулдан ахлоқий камолотни ажратиш, қалб тасфиясини ботиний ожизлик ва хасталиклардан қутилиш, меросий руҳониятсизликларга руҳ завқи ва туғёни орқали барҳам бериш чораси ҳамда тажрибаси ўлароқ қабул этишимиз лозим. Фақат мана шунда зоҳирга зоҳир, ботинга ботин кўзи билан боқиб, сийрат гўзалликларидан бебаҳра бўлишдек сўқирлиқдан қутилишга йўл излаб, чора ахтарамиз.

Навоий шеърияти ишқ, маърифат, ҳақиқат, виждон ва диёнат наҳридан тўлиб-тошиб оқиб чиққани туфайли унда ҳаётийлик, нафосат ва боқийлик нафаси уфуриб, гуркираб туради.

Навоий учун шеърият ҳамма нарса: тил, тарих, анъана, ҳаёт, дин, тасаввуф, муҳаббат, маърифат, урф-одат, миллий қадрият ва санъат эди. Буни эътиборга тутмасдан Навоийнинг шахсият ва шоирлик оламига эркин кириб боришни хаёлга ҳам келтирмаслик керак. Бизнингча, икки минг ўн олтинчи йилдан сўнг мамлакатимиз ижтимоий, сиёсий, маданий, маънавий турмушидаги беқиёс ўзгариш навоийшуносликни ҳам тубдан янгилаш, эскича ёки чала ҳақиқатларни акс эттирадиган фикр ва тушунчалардан кечиши заруриятини юзага чиқарди. Демак, олдингига нисбатан ҳам ҳақиқий Навоийга юзлашиш имкони кенгайди...

Шундай экан, маънавият, маърифат, валоят ва шеърият сultonи Мир Алишер Навоий ижоди

бирёқлама сиёсат, маҳдуд мафкура, турли-туман
ғоявий иддаолардан йироқ зукко шеърхонларни
вояга етказишга хизмат этади, деб умид қиламиз. Ва
навоийхонлик жонажон юртимизда сифат нуқтаи
назаридан юксалишига асло шубҳаланмаймиз. Айни
пайтда донишманд бобомизнинг:

*Ҳар киши эрмен дебон эрму бўлур,
Келмас ишни илкидин дерму бўлур, –*

каби танбехларини ҳам ёддан чиқармаслик зарур,
деб ўйлаймиз.

Дурмон, 2019 йил

АЛИШЕР НАВОЙЙ ТАХАЛЛУСЛАРИНИНГ МАҶНО ҚИРРАЛАРИ ҲАҚИДА

Адабиётда тахаллус танлаш, кўпчиликка мақбул ва манзур тарзда уни қўллай билиш Шарқ адабиётининг ўзига хос жиҳатларидан бири, деса хато бўлмайди. Бу тўғрида маълум бир фикр ёки холосага эга бўлмоқ учун Алишер Навоининг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасидаги айрим маълумотлар билан танишиш кифоя деб ўйлаймиз: “Мавлоно Жоний – журжонликдур. “Райхоний” тахаллус қилур эрди, вилояти муносабати била анга “Жоний” тахаллус буюрулди”¹.

Тахаллусни туғилган жойи, она диёри – кент, туман, вилоят ёки ўлка номидан келтириб чиқаришга ўтмишда алоҳида эътибор билан қаралганки, буни исботловчи далил ва мисоллар жуда кўпdir.

Айрим шоирлар тахаллусда касб, ҳунар, санъат ва илмга (“Мавлоно Кавкабий – мунажжим йигитдур ва ўз фаниға муносиб тахаллус ихтиёр қилибтур” (108) асосланган бўлишса, бошқа бирорларнинг феъл-автори, фазилат ва завқ-шавқи, салоҳият ёлаёқати инобатга олинган (“Мавлоно Зулолий – хирийликдур. Отаси дарвеш кишидур. Газалфурушлиқ қилур. Зеҳни сарчашмасидин назми зулоли софи зоҳир бўлур. Бу жиҳатдин анга “Зулолий” тахаллус топилди” (87).

Бадий ижодда ҳар бир нарса, ҳар бир муҳим белги шоир ё адибнинг таъби, ройи-равиши, билими, диди ва фаросатини намоён этиши мумкин. Акс

¹Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13-том. – Тошкент: Фан, 1997, – Б. 86. (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичida кўрсатилади. – И.Х.)

ҳолда Навоий таассуф билан “Мавлоно Бу Али – девонавор юрур. Девона бўлмаса эрди, Бу Али тахаллус қилғайму эрди?” (101) деб ёзмасди. Ақл-хуши жойида одам ўзини Ибн Синога тенг кўрмаслиги шубҳасиздир. Энди мана бу мулоҳазаларни кўздан кечирайлик: “Мавлоно Замоний – ... “Вафоий” тахаллус қилур эрди. Фақир илтимоси била “Замоний”га тағиyr берди. Икки жиҳатдин: бир жиҳат буким, Султон Бадиуззамон Мирзо муносими эрди. “Замоний” тахаллусининг муносабати анға кўп бор эрди; яна бир жиҳат буким, Аҳмад Ҳожибек “Вафоий” тахаллус қилур ва шеъри машҳурдур ва девони ҳам бор. Муносиб эрмас эрдиким, улуғ кишига бежиҳат тахаллусда шерик бўлғай” (96).

Шу ўринда қонуний савол туғилади: ўзгаларнинг тахаллуси хусусида шундай фикр юритиб, зукколик билан муносабат билдирган Навоий ўзи тахаллус танлашда нима ўйларни хаёлдан ўтказиб, қандай қаноат билан бир тўхтамга келган ва иккала тахаллусидан ҳам кўнгли тўлиб, доимо мароқланганми? Бугун бу саволга аниқ ва тўлиқ жавоб беришнинг имкони ҳам, иложи ҳам йўқ, албатта.

Тахаллус бирор-бир мақсад, маъно ёки қандайдир ижодий ниятнигина эмас, балки туйғу, кайфият, ҳолат, “хусусий” завқ-шавқни ҳам қамраб олади. Шоирнинг тафаккур ва тахайюл дунёси нечоғлик кенг, нақадар ўзига хос бўлса, унинг шеърларида тахаллус ижодий янгилик белгиси ёки “унвон”ига ўхшаб таассурот қолдираверади. Шунинг учун зўр санъаткорларда ҳатто тахаллусига нисбатан ҳам ички бир масъулият мавжудлиги сезилиб туради. Буни ҳар бир йирик ижодкор, масалан, Аттор, Ҳофиз, Румий, Жомий, Навоий, Огаҳий тажрибаларидан илғаш қийин эмас. Булардан кейин айни тахаллуслар билан ижод май-

денида донг таратган қалам соҳиби бўлмаганлиги бежиз эмас.

Эски луғатларда наво сўзининг ўн бешга яқин маъносига изоҳ берилган. Навоийшунос А.Абдуқодиров наво куй, оҳанг, садодан ташқари “насиб, баҳра, ишчанлик, сариштакорлик, тартиб-интизом; янги, тоза; овози гўзал, тенгсиз, ягона; меҳрибонлик, саҳоват; фақир, хоксор, ошиқ”² каби маъноларни ифодалашини қайд этган.

Навоий тахаллусига шарҳ берган олимларнинг аксарияти навонинг кўпчиликка маълум мазмуни – куй, оҳанг, қўшиққа тўхталишган. Рус олими А.Семёнов эса: “Алишер Навоий даврида Ҳирот санъати” номли мақоласида “Навоийнинг ўзи бир қанча мусиқий асарлар яратган зўр бастакор ва композитор бўлгани боис адабий тахаллусга мусиқа истилоҳидан “Навоий”ни танлаган”³, – деб ёзади.

Миллий тилнинг мусиқаси, оҳанг тамойилларини ҳис қила билган шоир ёхуд адаб борки, деярли ҳаммаси ўзини наво одами – куй ва оҳанг ошуфтаси, деб билади. Борлиқ – оламни идрок этиш ва боқий ҳақиқатлар мушоҳадасида ҳам биринчи ўринда оҳанг туради. Зеро, Гўзалликка сафар илоҳий куй ва оҳанглардан бошланади. Навоий “Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо” деганидек, жамики сеҳрли, умидбахш ва ҳассос наволарнинг маҳзани она диёр, заҳматкаш эл ишқи, муazzзам ва мунаvvар ҳаётдир.

Қўлига қалам олганидан бошлаб, то сўнгги нафасигача Навоийни илҳомлантирган, давр ва замон қаршилигу қийинчилекларини дадил енгиб

²Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. Хўжанд: 2013, – Б. 10.

³Родонаучальник узбекской литературы. Ташкент: 1940, – С. 149.

Ўтишга ундаған оқанғ – ҳаёт оқанғи, узлуксиз тарзда алмашиб турувчи тириклик товуши әди. Чунки тирикликтан ажратувчи, ҳаётдан йироқ садони Навоийнинг қалби ҳам, изланувчан руҳи ҳам қабул қиласди. Шоирнинг навобахш кўнглида борлиқ – олам ва табиат мусиқалари ишқ ва маърифат, ҳақиқат ва диёнат, айрилиқ ва висол, шодлик ва ғам-ғусса куйлари билан узлуксиз уйғунлашарди. Навонинг илоҳий, ирфоний ва маърифий ўзанларини Навоий теран ҳамда муazzам кенглиқда ҳис этар, сўз ва фикрга куй, ҳаёт сир-асори ва жозибасини очувчи куйларга сўз ҳамда маъно доялик қилишидан мароқланарди. Шу маънода Навоий шахсиятидаги завқ ва мароқ ҳеч бир шоирниги ўхшамасди. Янги ёзилган ҳар қайси шеър Навоий шахсининг бойиб бориши, шавқдан янада олийроқ шавққа қулоч ёзишидан далолат берарди. Улуғ шоир шеърларида табиийлик сунъийликка, самимият сеҳрпардозликка, навосозлик зўрма-зўракиликка ҳеч изн бермасди. Хуллас, Навоий учун наво гўё ижод манбаи вазифасини баҷаарарди. Наво ва унинг билан алоқалантирилган юзлаб ибора, қанчадан-қанча тимсоллар мазмунига бизда, деярли, ҳеч ким қизиққан эмас.

*Навоий сенсиз этмас боғ сори майлким, шояд
Анга булбул била гулдин даме баргу наво етгай.*

Ушбу байтдаги “баргу наво” ибораси уч маънода ишлатилганини немис олимаси Зигрид Клайнмихель шундай изоҳлайди: “Шоир бир жиҳатдан гулнинг бир япроғига ва бир нағмага эришмоқни истайди; бошқа томондан, “барг” сўзининг бир маъноси оқанғ бўлганлиги боис оқанғ ва навога етишиш орзусини билдиради. Ва ниҳоят, “баргу наво” ибора-

си бойлик ёки яшаш учун зарур воситалар мазмунида қўлланилса ҳам шоир “ҳаётнинг асоси менга шеър ва наво” деган фикрни илгари суради”⁴.

Дарҳақиқат, шоир, мутафаккир, санъаткор Навоий учун Наво, деярли, ҳамма нарса эди, чунки унинг ҳолати, кайфияти, маънавий куч-ғайрати, меҳру муруввати – барча-барчасини гоҳ аён, гоҳ ноаён наволар бошқарар, фикр ҳаётида турғунлик нима, якранглик нима, қолоқлик ва саёзлик нима – шоир буларни ҳеч билмасди. Шунга қарамасдан, қалби бири иккинчисидан ёниқ дардчил куй ва садолар билан тўлиб-тошганида у үзини “бенаво” ҳис қиласар⁵, айни пайтда дарвешлик, фақирлик, мискинлик майларидан ором ва фароғат топарди. Устоз Мақсуд Шайхзода “Ғазал мулкининг сultonни” дея Навоийга ниҳоятда аниқ таъриф берган. Шеърият салтанатидаги подшоҳликка ҳам Навоий, бизнингча, энг аввалио, навонинг оламшумул қуввати ва ички имтиёзи билан эришган. Ҳофиз Ўбахийнинг “Туҳфат ул-аҳбоб” номли луғатида наво сўзининг бир маъноси “сипоҳ” – лашкар, қўшин деб шарҳланган. Бошқа бир луғатда⁶ эса навонинг давлат, сарват, ҳисса маъноларини ҳам акс эттириши қайд этилган:

*Олибмен таҳти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Ҳуросон.*

*Ҳуросон демаким, Шерозу Табрез –
Ки, қилмишдур найи килким шакаррез.*

*Кўнгул бермиш сўзумга турк, жон ҳам,
Не ёлгуз турк, балким туркмон ҳам (ФШ).*

⁴Клейнмихель З. Навоийи бенаво // Туркиёт тадқиқотлари журнали. 7. Истанбул: 1993.

⁵Ўша мақола.

⁶Араб ва форс сўzlари луғати. Баку: 1978. – Б. 466.

Агар Наво тушунчаси “кудрат”, “фармон”, “черик”, “мулк”, “забт” калималарини қўллашга имкон бермаганида ғолиблик шавқини Навоий бунчалик муҳташам оҳангда тасвирилашга эришолмасди. Охирги байтда буни тасдиқлайдиган яна бир сир бор.

Устоз Садриддин Айнийнинг изоҳи бўйича, Навоийнинг унда турк сўзини ишлатишдан кўзлаган асосий мақсади “Ўрта Осиёдаги бу кунги ўзбекларнинг ота-боболари”дир. Агар шоирнинг мақсади умуман турк тилида гапирадиганлар бўлса эди, юқоридаги икки мисрада туркмонни турқдан бошқа қилиб кўрсатмас эди”⁷.

Аммо туркман деганда Навоий туркманларни назарда тутмаган. Чунки Зиё Кўкалпнинг таъкидлашича: “Туркман билан туркмонни ўзаро фарқлаш ва ажратиш керак. Чунки туркманлар Солур Қораҳон, Сотуқ Буғро ва Илихонлар хукм сурган бир хоқония давлати замонида исломиятни қабул қилганд Шарқ турклари билан жанг қилган бир эл ва будунлар жамоасидир.

Булар билан турклар орасида диний фарқ бўлганлиги боис туркмонлар тўғридан-тўғри “Биз туркмиз” деёлмасдан, “биз туркка монанд” – туркмонмиз дейишган. Шунингдек, улар насл-насаби Ўғузхонга бориб тақаладиган туркманлардан фарқланишган”⁸.

Демак, Навоий сўзимни ўқиб, наинки мусулмон турклар, балки уларнинг номусулмонлари ҳам асарларимга кўнгил қўйиб, ҳатто жонини бағишлилан, деган гапни илгари сурган.

Алоҳида эътиборга молик томони шундаки, “Садди Искандарий”нинг охирида шоир беш мустақил

⁷Алишер Навоий. Ҳамса. Қисқартириб нашрга тайёрловчи С.Айний. Тошкент: 1948. – Б. 190.

⁸Кўкалп З. Турк хуррияти тарихи. Истанбул: 2008, – Б. 46.

“Девоний Фоний”даги шеърлар ҳам у ё бу шаклда аслида ана шу ҳақиқатни исботлайди. Фано ва фоний сўзларининг йўқ бўлиш, ўздан кечиш, ўлиш сингари маънолари билан чекланиб, бошқа кўпдан кўп маъно қирралари билан қизиқмаслик фано мавзууда янги гап айтишга уринмаслик эканини Навоий яхши фаҳмлаган.

Тўғри, Аллоҳдан бошқа ҳамма нарсанинг хусусияти – фано. Бақо эса ёлғиз Аллоҳга хос. Зеро, Аллоҳ билан боғланмаган ҳеч нарсада боқийлик бўлмайди. Фано ҳолини яшамасдан бақога эришиб бўлмаслиги учун сўфий ва мутасаввифлар фановашлик, фонийлик сифатига алоҳида аҳамият беришгани Навоий томонидан ҳам такрор-такрор таъкидланган.

Аллома Абдурауф Фитратнинг гувоҳлик беришича, Навоийнинг форсий тахаллусини ўзгартириб танитишга уринишлар ҳам бўлган экан: “Навоийнинг форсий шеърларида унвони “Фоний”ми, “Фанойи”ми деган бир масала ҳам бор. Ҳидоят каби баъзи тазкирачилар унинг форсийда “Фанойи” аталғанини хабар беради. “Бобурнома”нинг кўрсатишига кўра, “Фанойи” эмас, “Фоний”дир. Бироқ Навоийнинг ўзи “Лисон ут-тайр” отли китобида:

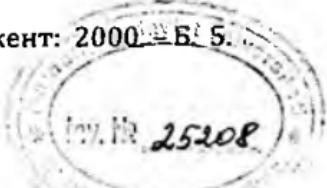
Форсий назм ичра чун сурдум қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилдим рақам.

Файз еткоч ул маонийдин манго,
Топти белгу назм “Фоний”дан манго, –

деб ўзининг форсийда “Фоний” унвонли эканини очиқ қилиб айтади”¹⁰.

Фоний унвонидан кўзланган ният, унинг мазмуни борасида Фитрат домла ҳеч нарса демайди.

¹⁰Фитрат А. Танланган асарлар. II жилд. Тошкент: 2000. Б. 5.

Академик Иззат Султон эса бу тахаллус мазмунини шарҳлашда юқоридаги тўрт мисра шеърнинг охирги икки қаторига асосланиб бундай дейди: “Бахтни куйловчи” маъносида “ул маонийдин манго, Топти белгу назм “Фоний”дин манго” сўзларидан маълум бўладики, Алишер тасаввуф таълимотидан (“маонийдин”) хабардор бўлганидан бошлаб, бу фалсафанинг дунё ўтар-кетар нарса, одам ҳам “фоний бўлади”, “йўқ бўлади” деган таълимотига биноан, ўзини “фоний” (“ўтиб кетувчи, йўқ бўлувчи”) деб атаган”.

Хуллас, Иззат Султоннинг таъкиди бўйича “Навоий” ва “Фоний” тахаллуслари шоир “дунёқараши ва ижодидаги икки томонни – “бу дунё”ни севгани ва куйлаганини, шу билан бирга, ўша замоннинг хукмрон назарларига биноан, кишининг у дунёга кетиши муқаррар эканини тан олганини кўрсатади”¹¹.

Навоийнинг билим-савияси, шахсияти ва ижодиётининг моҳиятидан келиб чиқиладиган бўлса, “бу дунёни севиш”, “у дунёга кетиш”га доир холосанинг жўн ва юзакилиги билиниб қолади. Навоий тахаллуси билан битилган шеърларида шоир фақат ҳаётни севишни эмас, ҳаётдан безиш, ҳаётнинг тўрт тарафидан ёғилган ғам-ғусса, ҳасрат ва надомат қийноқларини ҳам ўзига хос очиқлик ва ростлик билан дарж этган.

Тасаввуфда дунё ўтар-кетар нарса, одам ҳам йўқ бўлади деган бир “таълимот” бўлмаган, албатта. Дунёнинг ўткинчилигига доир фикр-қарашларини Навоий тарк, яъни тарки дунё, тарки уқбо, тарки ҳасти ақидаси орқали ифодалаб берган. Бунда эса биринчи галда фано ва бақо тушунчасига суюнилганини

¹¹Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент: 1969, – Б. 98.

эслатиш зарур. “Тасаввуф тушунчаси ва адабиёти-нинг, – дейди Мустафо Қара, – энг бой тармоқлари-дан бири фано – бақодир”¹².

Илк сўфийлар фано ва бақо истилоҳларини мета-физик мазмунда эмас, ахлоқий ва психологик маънода ишлатишган. Шунинг учун ҳам Абдулкарим Қушайрий “Сўфийлар фано истилоҳи ила ёмон, тубан хулқларнинг йўқотилишига, бақо орқали эса яхши ва гўзал инсоний сифатларнинг юзага чиқарилишига ишорат этишган”¹³, – дейди.

Асосий ҳақиқат ва унинг ботиний-ирфоний томонлари ўрганилмаганлиги туфайли фано ва фонийлик ҳоли тўғрисида баён қилинган хато фикр-мулоҳазалар вақт ўтган сайин кўпайиб борган¹⁴. Ҳатто шоирнинг бир ғазалидаги байтда ифодаланган:

*Дединг: “Фано” недурур? Мухтасар дейин:
“Ўлмак!” –
Ки, шарҳин тиласанг, юз рисола бўлғусидур, –*

деган фикри билан ҳам жиддий қизиқилмаган.

Дунёга фано нигоҳи билан қараб, ҳаёт воқеа-ҳодисаларини фано ҳоли билан мушоҳада қилиш – маънавий хурлик ва осойишталикка эришмоқ демак. Тасаввуфда бунга “хузур ҳоли” дейилади. Баъзи тариқат арбоблари, йирик тасаввуфшунослар фано ва бақо мавзуидаги чалғишлиарнинг олдини олади-

¹² Қара М. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи. Истанбул: 1995, – Б. 165.

¹³ Абдулкарим Қушайрий. Рисолаи Қушайрий. Истанбул: 1991, –Б. 196.

¹⁴ Бу ҳақда қаранг: Ҳаққул И. Навоий шеъриятида фано талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, 1-сон; Шу муаллиф. Навоийга қайтиш. 1-китоб. Тошкент: 2007, –Б. 14–22.

ган сўзларни ҳам ўртага ташлашган. Имом Раббоний ёзади: “Фано ва бақо вужудий эмас, балки шуҳудийдир. Инсон Ҳақ бўлмайди ва Ҳақ таоло билан бирлашолмайди. Қул доим қул. Раб ҳам абадий Раб эрур... Ҳақиқий фано илоҳий бўлмаганни унтиш, ўзни дунё севгисидан қутултириш ва бир қулдан талаб этиладиган зайлда қалбини ўткинчи барча орзу-ҳаваслардан поклашдир. Ҳақиқий бақо эса Раббининг орзуларини барқарорлаштириш, унинг орзуларини ўз менлигини йўқотмасдан шахсий орзулар ҳолига етказишидир”¹⁵.

Бизнингча, Навоий Фоний тахаллусини танланганда ўз менлигини йўқотишни кўзламаган. Зеро, менликнинг асл камоли “фанофиллоҳ”дамас, “бақобиллоҳ”дадир. Жунайд Бағдодийга кўра, фано инсоннинг борлигини Аллоҳ борлиғи билан ўзгартиrolмайди, балки унинг орзусини Ҳақ орзусига мувофиқлаштиришга имкон очади. Бу мураккаб ва мунозарали муаммо устида чукур мушоҳада юритган Шарқнинг буюк файласуф ва мутасаввиф шоири Муҳаммад Иқбол мана қандай хulosани ўртага ташлайди: “Улуғ Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) Раббимизнинг қархисида “фано” бўлмади, фардиятини муҳофаза этиб, “мен”лигини сақлай олди. Бу – томчининг денгизга қўшилиши эмас эди”¹⁶.

Алишер Навоийнинг шахсий нуқтаи назари сингари комил инсон тушунчаси талқинларида ҳам инсоннинг Аллоҳ билан бирлашиб, барҳам топиш ақидаси йўқдир. Ҳақиқий ишқда висолдан мақсад ошиқнинг

¹⁵Имом Раббоний. Мактуботи Раббоний. 1-жилд. Истанбул: (санасиз), -Б.236.

¹⁶Исо Чалик. Муҳаммад Иқболнинг тасаввуфий тушунчалари. Истанбул: 2004, - Б. 231.

ваҳм ва нафсоний таҳликаларни йўқ айлаб, ҳақиқатга етишиб, башарий “мен”ни Ҳаққа мақбул мавжудликка юксалтиришдир. Чунки ҳақиқий тасаввуфда излаб топиладиган ва қовушиладиган бир Тангри йўқ, англанадиган, феъл ва сифатлари мушоҳада этиладиган Тангри бордир. Ҳазрат Пайғамбарнинг “ашёнинг ҳақиқатини бўлганидек” бир бутун ҳолда кўришни истагани шундандир.

Фоний тахаллуси борасида иккинчи бир қараш ҳам мавжуд. Усмонли турк олимларидан Мустафо Жонпўлатнинг фикри бўйича, Навоийнинг туркий тилда қўллаган тахаллуси ҳам, форсий девони учун танлаган тахаллуси ҳам, унинг шу икки тилга қарашини акс эттиради. “Бу тиллардан бири сас, оҳанг, куй, навога йўл очса, иккинчиси, шоир илҳомини фонийлик чегарасидан ўтишига кенг йўл бермайди”¹⁷. Бунга ўхшаш гап аввал ҳам айтилган. Бироқ тарих унинг тўғрилигини тасдиқламаганидек, бугун ҳам уни қўллаш ёхуд маъқуллаш ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Хулласи калом, Навоийнинг икки тахаллуси ҳам теран, кўп тармоқли маънога эга. Улардан бири олиб борадиган дунё иккинчиси англатадиган ҳақиқат оламига ўхшамаса-да, бир-бирини инкор қилмайди. Негаки наводан яйраб бойиган юрак, фано билан сайқалланиб фароғат топади. Навоий ижодиётини яхши билиш биринчи галда кенг маънодаги навошунослик ва фановашлик сирларини ўзлаштирмоқдир.

Ўзбек тили ва адабиёти, 2016 йил 5-сон

¹⁷ Алишер Навоий таваллудининг 560, вафотининг 500 йиллиги муносабати билан ўтказилган анжуман материаллари. Анқара, 2004, -Б. 5.

МАЬНАВИЙ ВАЛОДАТ ВА ЎЗЛИК КАМОЛИ

*Одам бўлиш ўзликни англаш экан....
(Мирзо Бедил)*

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиёти Шарқ халқларининг дунёқараси, оғзаки ижоди, дини, маданияти, маънавий эҳтиёжлари ва бадиий завқига асосланган. Фарб дунёсида уни ўқиб ўрганишга қизикишнинг кенгайиши ҳеч шубҳасизки, унинг фойдасига хизмат қилган. Илмий тадқиқ ва талқинда бу адабиётнинг туб моҳияти, психологик тамойили, рамзий-мажозий таркибини тўғри англамаслик эса унга зиён етказган. Совет даври рус адабиётшунослиги таъсирида шаклланган ўзбек адабиётшунослиги бунга қарши туриб, ўз нуқтаи назарини илгари суриш эркига ҳам, лаёқатига ҳам эга бўлмаган. Натижада ўзбек адабиётшунослари ўргангандан мавзу ва масалалар, асосан, хориждан ўзлаштирилган ёки нусха кўчирилган. Бунинг бошқа йўли ҳам бўлмаган. Чунки синфийлик, партиявийлик, гоявийлик ҳамма амал қилиши шарт ва зарур бўлган қонун-қоида ўла-роқ белгиланган чизикдан чиқмасликни тўла таъминлаган.

Шарқ классик адабиётида олам ва одамга муҳаббат Аллоҳ ва унинг суюкли расули Муҳаммад алайҳиссаломга ишқдан бошланади. Инсон ўзини билиши ва ўзлигини намоён айлаши учун, энг аввало, илоҳий ишқ сир-асорини билиши ва ўзлаштириши зарур. Акс ҳолда у ҳайётнинг улкан ва боқий ҳақиқатлари қатори ишқ-муҳаббатда ҳам адашади. Умрини ўткинчи ҳирсу ҳавас ва майллардан муҳофаза қилмай хатолар гирдобига тушади. Аллоҳ, дин ва шариатга қарши муросасиз ҳужум бошлаган даҳрий-

лик ақидаси ғалабасидан кейин адабиётшунослиқда ҳам халқ ва Холиқ, пайғамбар ва уммат, тириклиқ ва охират масалаларидан сұзлаш тақиқланғанды. Шүро қокимияти сиёсати ва коммунистик партия күрсатмаларига мақбул фикр-мулоҳазаларни баён этиш эса мисли күрилмаган ёлғон ва үйдирмаларни жорий қилиш әди. Шундай қилиб диний адабиёт билан бир қаторда қарийб етмиш йил мобайнида адабиётдаги диний-ахлоқий мавзуларни текшириш тақиқлаб келинди. Куръони карим ва нубувват таълимоти заминида ривожланиб келган адабиёт намуналарини асрий үзанидан ажратиб унинг табиати ва тарихига бутунлай ёт бир идеологияга мувофиқ равишда тадқиқ ва талқин қилишнинг самараси қандай бўлган? Афсуски, бу савол ҳанузгача очиқ ва аниқ жавоб берилгани йўқ. Мумтоз шоирларимиздан ҳеч бири синфийлик ёки ғоявийлик тушунчаларини хаёлга ҳам келтирган эмас. Аммо уларнинг ҳаёти ва ижодиётига доир тадқиқотлар билан танишилса, синфийлик ақидасини ҳар бири үзича олдиндан пайқаб қалам тебратгандай таассурот үйғонади. Марказида Аллоҳ ва Пайғамбар турган адабиётда инсон ва инсониятга тегишли, деярли, барча ғоя ёки масалалар бевосита ё билвосита тарзда ана шу зотлар билан алоқадорликда ҳал этиладики, бунинг тафаккур, таълим-тарбияга таъсири ҳам үзгacha бўлади. Мумтоз асарларни ўқишидан туғиладиган маърифий рағбат ва ирфоний завқ нима учун вақт ўтган сайин сусайиб, сўниб борган? Чунки уларнинг замирида яширинган моҳият билан, олимлар томонидан илгари сурилган мазмун бир-биридан кескин фарқланған. Адабий матндарига туйғу, кайфият, ҳолат, рух оҳангига қайта жонлантирилмаса, шеърхонни на шарҳ, на талқин чуқур қизиқтиrmайди. Сарбон туй-

ғу, бош мақсаддан йироқлаштирувчи таҳлиллар-нинг-ку фойдаси ҳам бўлмайди.

Инсонни ўзига танитиш, ўзлик дунёсини образли шаклларда сувратлантириш бадий ижоднинг биринчи вазифалариданdir. Зоро, "Мен" унинг мавжудлигини таъминлайди. "Мен" шахснинг ўзгаларга ўхшамайдиган хусусиятларини акс эттиради. Унда банданинг кучли ва кучсиз, хусусий ва умумий томонлари очилади.

Шарқ маданияти ва маътифати тарихида "Ўз", "Ўзлик", "Мен", "Менлик" тавсифи иккiga ажратилган. Биринчиси – башарий, иккинчиси – маънавий менлик. Башарий менлик инсоннинг табиий, яъни туғма хусусиятлари, нафсоний майллари асосида шакллангани боис тасаввуф ва маломат аҳли уни тубдан ислоҳ қилиш, ҳайвоний, шайтоний ҳирслардан фориғ, сайқалланган бир "мен"ни шакллантириш ғоясини илгари сурешган. Ва бунга маънавий – иккинчи туғилиш дейилган. Бу туғилиш асосан сайри сулук жараёнида комил бир пир ёки муршидинг таълим-тарбияси орқали юзага келган. Юнус Эмронинг "Бир мен бордир менда, мендан ичкари", деган эътирофи ана шу "мен"га тегишлидир. Тасаввуф ва тариқатда нафсни таниш, нафсга қарши муросасиз курашиб тажрибаси инсоннинг ўзи, ички тасаввурлари ҳақидаги фикрларини ўзгартириб юборган.

"Инсон ўзининг ички оламини билишдан, – дейди турк файласуфи Нуриддин Тўпчи, – моҳиятан ўзи билан юзлашишдан қўрқади. Шунинг учун у ҳаётининг бир босқичида олдингиларига ўхшамайдиган бир тарзда ўзидан қочади"¹⁸.

Ваҳоланки, инсон ўзининг кимлигини билиш, менлигини тўғри мушоҳада этмоғи учун қўрқиши,

¹⁸Тўпчи Н. Мавжудлик. Истанбул: 2011, – Б. 75.

чекиниш, иккиланиш туйғуларидан ғолиб келишга уринмоғи керак.

Машхұр психолог Г.Гуржиевга күра: “Инсон үзини қағон англай бошласа, у үзида үзи құрқадиган даҳшатларни күради... Одам шундай құрқиши ҳолига етмас экан, үзи ҳақида ҳеч нимани билмайды”¹⁹. Сұфий, дарвеш, тариқатчилар эса инсон ботинидаги салбий қувват ва ноқисликларни муросасизлик билан үрганиб маънавий валодат – янги маънавий менлик таълимотини яратғанлар. Уларнинг ишончи бүйича, Исо алайҳиссалом: “Икки карра туғилмаган малакут (поклик, әркинлик, илоҳийлик) самосига юксалолмайды”, – деган экан. Шу фикрга таяниб сұфий ва мұтасаввиғлар икки валодат, яъни инсоннинг жисмоний ва маънавий туғилишидан сұз юритишиган. Бу туғилиш ва улғайишга эса баданни билиш (Навоий буни “Ўз вужудингә тафаккур айлагил”, – дея урғулаган), нафсни таниш, ахлоқни қувватлантириш, қалб ва рухни софлаштириш билан әришилган.

Вужуд, нафс, ахлоқ, қалб ва рух илми үзликтен таниш, одамийлик мөхияттіни кенг кашф айлашга равнақ берганидек, тасаввуф ва тасаввуф адабиёттіннинг ривожини ҳам таъминлаган. Адабиёт, айниқса, нафсшуносликдан йироқлашиб, рухоният оламига қизиқиши сусайғандан кейин XX асрға келиб, одамшуносликнинг бадий ижоддаги нұфузи ва таъсири кескин пасайған. Нафс нима, рух ва гүзіллік нималигини фарқлашга зарурият айтарлы қолмаган. Навоий янги “менлик” түшунчасини күпинча учта сұзда ҳал қиласы. Булар: нафс, үзлик ва фано. Башарий “менлик” талабларында чек қўйишни шоир битта рубоййда ҳам талқин қилиб берган.

¹⁹Гуржиев Г. Вестник грядущего добра. Петербург: 1993, – С. 180.

*Нафс амрида ҳар нечаки толпингайсен,
Күп гарчи бутунлуқ тиласанг синғайсен,
Ком истаю неча элға ёлинғайсен,
Нафсингға хилоф айлаким тинғайсен.*

Инсон бутунлик тилаши, үзини бутун шахс қиёфасида күриши мумкин. Лекин хотири нафс ва хотири шайтон гумаштаси бўлар экан, у синиш, тамаъ ва ҳирс тегирмонида эзилишдан үзини қутқаролмайди. Машхур араб тасаввуфшуноси А.А.Афиий ёзади: “Иҳвони сафо” ташкилотининг намояндаларига кўра, “мен” ва “сен” деб ифодаланадиган нарса ҳар биримизнинг нафс деб атаганимиз мавжудликдир. Хоҳ амалий, хоҳ назарий бўлсин, нафснинг мавжудлигига маърифатдан бошқа далил йўқдир”²⁰. Та-риқатга мансуб ориф зотлар эса “мен”нинг “сен”дан ажралишини, ажралганда ҳам оламшумул маъно касб этишини асослаб беришган. Дарвоҷе, менликни билиш, уни ўзгартириш учун нега, асосан, маърифатга суюнилади? Чунки маърифат – қалб мушоҳадаси ва завқидан туғиладиган ботиний илмдир. Маърифатда кўнгилнинг руҳоний куч-куввати, покизалиги ва имтиёзлари аксини топган.

Илк сўфийларда фано сўзи менлик шуурни тарк айлаш ва “мен”нинг айрим сифати ҳамда хусусиятларига барҳам бериш мазмунида ишлатилган. Кейинчалик эса нафсдан фоний бўлиш, Аллоҳ висолига восил бўлишнинг асосий шарти саналган. Қитъала-ридан бирида Навоий ёзади.

*Кимки ўзлук иморатин бузди,
Бўлди нақди фано аниңг музди.*

²⁰Афиий А. Ислом тушунчасига доир маколалар. – Б. 359.

*Ул иморатни бузмайин солик,
Бўла олмас бу нақдға молик.*

“Ўзлук иморатин” бузуб, нақди фанони қўлга киритиш башарий сифатлардан фориғ қудратли янги бир маънавий “мен”га соҳиб бўлишдир. “Ўзлук иморати”, албатта, нафс. Ундан қутулиш изти-роби тасаввуф адабиётидаги асосий изтиробдир. Машҳур шарқшунос Р.Никольсоннинг ёзиича, “сўфий шоир нафсингдан халос бўлмоқ учун шароб ич, деганда илоҳий томоша оғушида моддий борлиғингни тарқ қил, дейишни истаган”²¹. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётининг, деярли, барча вакилларининг нуқтаи назарида башарий “мен” ва менликнинг ўрни, мақоми паст, иккинчиси – маънавий “мен”ники жуда юқори ҳисобланган. Чунки дастлабкиси башарий, яъни жисмоний, моддий, зоҳирий, ҳиссий, ҳайвоний ва нафсоний ўзликдир. Иккинчиси эса маънавий, руҳоний, ғайбий, малакий сифатларни ўзида мужассамлаштирган. Тасаввуф шу икки “мен”дан устунликка эришганини намуна ва ибрат этиб қўрсатган. Ва солик неки ахтарса, фанодан топишига ваколат берган. Фано аслида йўқни бор, борни эса йўқ, деб билишдир. Мавжудлик, яъни дунё адам – йўқликдан яралган ва яна йўқликка қайтажак. Шунинг учун инсон, энг аввалио, эришишида йўқотиш, йўқотишда эришув борлигини англаши зарур. Ана шунда у нимагадир боғланиб, маънан тўхтаб қолмаганидек, хом ва ўткінчи мақсад, нафсоний манфаат ва иddaолар тузоғига тушиб, умрини ғафлатда ўтказмайди. “Боязид Бистомийнинг олий мақсади, – дейди Сулаймон

²¹Ислом сўфийлари. – Б. 28.

Улутог, – бир “мен” ва “менлик”дан кечиб, таъсир, манфаат, таҳликаға берилмайдиган мутлақо эркин бир ўзликни яратишдир”²². Хуллас, эран, фақир ва дарвешлар ҳур, фаол, мустақил “мен”ни камолга етказишига шунчалик диққат қилишганки, улар нафс таъсиридан ҳалос бўлмагунча, сўзлаш ёки ёзишдан кўра, сукут сақлашни афзал билиб, бунга қатъий риоя қилишган. Уларнинг фикр-қараашлари бўйича, “Сўз ақлни сархуш қилувчи шаробга ўхшайди. Бу шаробни ичишга мубтало бўлган кимса ҳеч қачон ундан воз кечолмайди. Сўзнинг офати тасаввуф аҳлига аён бўлганлиги боис чиндан зарурият сезилмагунча, улар ҳеч гапирмайдилар. Ва сўзнинг аввалига ҳам, охирига ҳам, ниҳоятда, диққат билан қарайдилар”²³. Сўзга, фикрга бундай дақиқ муносабат бугун эртакка ўхшайди. Истеъоддинг биринчи белгиси сўзни теран ҳис қилиш, маънида унга янги ҳаёт бағишилашдир. Нафсига тобе шоир, адаб, олим ҳеч вақт бундай ишни амалга ошиrolмайди.

Сўфий ва мутасавифлар дунёқарашининг яна бир жиҳатига тўхталиш зарурга ўхшайди.

Одам қавми неча асрлар давомида яхшилик, эзгулик, ҳиммат, меҳр-муҳабbat, фидойилик тӯғрисида гапириб, бошқаларни шу хислат ва фазилатларни эгаллашга чорлаган. Лекин вақт ўтган сайин сўз билан амал, мақсад билан иш орасида узилиш ортиб борган. Ёлғон, алдов, риё, сафсата жаврини тортган кишиларнинг сўз ва гапдан ҳафсаласи пир бўлган. Шунда аҳли тасаввуф тарғиб ё ташвиқ йўли билан яхшилик ва хайрни кўпайтириш учун эмас, балки қалб ва хотирни дунёвий қайғу, моддий ҳирслардан тозалаб, ахлоқларини тарбиялаш,

²²Улутог С. Боязид Бистомий. – Б. 153.

²³Хуҷварий. Кашфуъл маҳжуб. Истанбул: 1996, – Б. 503.

күнгилдан ғафлатни қувиш учун қатъият ва азият чекишиган²⁴.

Навоий олам аҳли деганда молпараст, дунёсевар, вазият ва шароитга қараб қиёфасини ўзгартиришдан толиқмайдиган кazzоб, юлғич ва ашаддий товламачи кимсаларни ҳам назарда тутиб, ҳамиша улардан четлашишни тарғибу ташвиқ қилган. Улуғ мутафаккир шоир бир ғазалида:

*Фард бўлким, ул киши дунёда бўлмиш аҳли тарқ,
Ким фано йўлида тарки аҳли дунё айламиш,-*

деса, бошқа бирида:

*Эй Навоий, қилсанг эрди оғият қунжин ватан,
Мунча мунглув жонингға озор бўлғайму эди, -*

дейди.

Бугунги аҳли дунё, аҳли давлат, аҳли ғафлат олдингиларига қараганда ўзгариб, бошқача бўлиб қолганми? Мана бу орзуга эътибор беринг:

*Муҳандисе топаю эгнима қанот ясатай,
Учуб ҳавосида қушлар аро ўзумни қотай.*

Кимда-ким бу туйғу мозийда қолиб кетган, бундай фирор – қочиш ҳеч кимни илҳомлантирумайди деса, демак, башарий менлигидан қутулиш учун шоир қанчалик ранж ва изтироб чекканини хаёлига ҳам яқинлатолмайди.

Жавонмардлик, сўфийлик, риндлик, маломатийлик маслаги Шарқ халқларининг ўзини таниш

²⁴Қушайрий А. Рисолаи Қушуайрий.- Б. 198.

ва янги руҳоний “мен”ни яратиш орзусини рӯёбга чиқаришда зўр таъсир ўтказган. Аммо ушбу таълимотларни бирлаштирган руҳий қудрат ва имконият фано ва фановашлик ҳоли эди. Буни ҳар жиҳатдан холис ўрганмай, билмай мумтоз шоирларнинг, хусусан, Алишер Навоийнинг “мен” ва “менлик” тушунчасини ҳаққоний ёритиб бўлмаслиги аниқ.

Бундан-да фойдалиси эса фано суврати одам, сийрати ҳайвон, зоҳиран фаришта, ботинан шайтон, кўринишида дўст, пинҳона ашаддий ғаним кимсаларнинг асл қиёфасини таниш ва хаёлга ҳам келмас макру ҳийлаларига алданмасликка яқиндан ёрдам беради.

Покистоннинг буюк мутафаккир шоири Муҳаммад Иқбол: “Дунё фоний, “мен” боқий. Менликдан ўзга ҳеч ниманинг бақоси йўқ. Менлик ҳақиқатига этиштиrmоқ учун сийратингга яширин...”, – дейди. Шу маънода ҳам Навоий ижодиётини ўқиб-ўрганиш илҳомбахш, қайтарилмас дарсхонадир.

Дўрмон, 2020 йил

АНОСИРИ АРБАЬА: МОХИЯТ ВА ШЕЪРИЙ ТАЛҚИН

Шарқтасаввуфи, сўфийликfalсаfasиваадабиёти-
даги олам ва одамнинг илк яратилишига доир фикр-
мулоҳазалар бир изчиллик билан ўқиб-ўрганилса,
уларнинг оламнинг яралишига нисбатан одамнинг
яралиши ҳақидагилари қизиқарли ва таъсирлироқ
эканлигига ҳеч шубҳа қолмайди. Афсуски, инсон та-
саввури миф, афсона, ривоят, нақллар билан йўғрил-
ган қадим тарихидан йироқлашиб, маънавий-руҳо-
ний ҳаётининг якранглашувига аллақачон кўнишиб
бўлган. Ўзининг "хусусий" қизиқиш оламига соҳиб
бўлмаса, инсоннинг ташқи дунё ҳамда аҳли дунё би-
лан алоқаси қиёфасизликдан бошқа бир нимани акс
эттирмайди. Чунки кўпчиликда фақат "мен"и шакл-
ланган кишига нисбатан кучли қизиқиш уйғонади.
Акс тарзда Алишер Навоий айтган мана бу фикрга
амал айлашга тўғри келади:

*Замону аҳли замонни зинҳор кўрма хошок
бирла хасча –
Ки, оламда олам аҳли доно қошинда
безътибор бўлғай.*

Бундай кескин ҳукм чиқарилишига сабаб нима
эди? Одамнинг ўзлигини англаш мақомидан ниҳо-
ятда пастрраб, қуллик, қарамлик ва тубанликдан ху-
зурланишидир. Имом Фаззолий ёзади: "Кимки куч ва
ғайратини ҳирс ва жисмоний лаззатларга сарфлаб,
молдай еб-ичишдан қаноат топса, бундай кимса ҳай-
вон тоифасига мансубдир. Чунки у ҳўкиздай бефаҳм,
чўчқадай очкӯз, ё ит каби залил, туядек киндор ёхуд
қоплон сингари йиртқич, тулки янглиғ айёр ва ҳий-

лакор бўлади. Бундай бўлмаган тақдирда ҳам у мазкур жонзотларга хос хусусиятларни нафсида жамлаган шайтонга айланади”²⁵.

Асрлар, давр ва замонлар ўзгариб, одамийлик баҳсидаги фикрлар авлодлар томонидан давом этирилган. Бироқ одам табиатида китобларда ёзилгани қадар ижобий эврилиш бўлмаган. Ғарблик психологлардан бирининг мана бу сўзлари ҳам ҳар қалай буни тасдиқлайди: “Тасаввуф психологиясига кўра, инсонларнинг жуда катта қисми инсон қиёфасида кўринса ҳам, аслида ичи ҳар хил жонзот билан тўлган ҳайвонот боғининг худди ўзидир”²⁶.

Бунақа аҳволда инсон ўзининг асл қиёфасини таний оладими? Таниса қай йўсинда танийди? Тасаввуфни теран ўрганган бошқа бир ғарблик олимнинг таъкидига кўра, “Инсонда ўзига хослик йўқдир. У яхлит ва қудратли “Мен”дан маҳрумдур. Инсон кўплаб майда “мен”лар билан парчаланиб ташланган... Ўзининг ҳолатидан у қўркувга тушмас экан, ўзи тўғрисида ҳеч нима билмайди”²⁷.

Инсон шахсиятининг майдалашиб, турли-туман зиддиятлар гирдобига чўкиши, энг аввало, уммаҳот аталмиш тўрт унсур “занжир”ларига боғланиб қолишидадир. Хожа Аҳмад Яссавийнинг хуросонлик муриди Ҳожи Бектош Вали шу хусусда тўхталиб, бундай дейди: “...Аллоҳ инсонни уч хил қоронғиликдан яратиб, уч хил мавжудлик билан мунаvvар этган. Биринчиси, чор унсур: тупроқ, сув, ҳаво ва олов бўлиб, ақл нури билан равшанлаштирилган. Иккинчи-

²⁵И мом Ғаззолий. Ботинийликнинг моҳияти. Анкара: 1993, –Б. 130.

²⁶Фрагер Р. Қалб, нафс ва рух. Истанбул: 2005, – Б. 210.

²⁷Гуржиев Г. Вестник грядущего добра. Петербург: 1993, – С. 173.

*Суратга жон кириб, пурнур айлади,
Суратдан жонни масрур айлади³⁰.*

Тупроқдан инсонга түрт сифат: сабр, ҳаё, таваккул ва макрумот пайдо бўлган. Сувдан эса түрт турли ҳол: сафо, сахо, лутф ва висол юзага келган. Шамол түрт ҳавас: ёлғон, риё, шошқинлик ва нафсга асос бўлган. Оловдан эса шаҳват, кибр, тама ва ҳасад туғилган. Одам ўзида ана шу зиддият, азалий ихтилоф бирлигини акс эттиради. Инсон табиати ва қисмати шу боис ҳам фавқулодда мураккаб ва сирли. Шунинг учун унга баҳо бериб, ҳар турли эҳтиёж ва мақсадлар юзасидан уни шарафлагандага ҳеч қачон умумий таъриф, кўп чайналган тавсифларга ён бермаслик керак. Чунки худди шундай саёзлик ва якранглик Шарқ адабиётини ҳаётдан, оддий халқ аҳволидан йироқлаштириб, китобийликка кўниктирган оғатлардан бири бўлган.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида бундай дейди:

*Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,
Бўлуб инсон хилқатида муттаҳид.*

“Тўрт зид” – моҳият эътибори билан бир-бирига тескари ўша тўрт унсур. Уларга “аносири арбаъя”, “аносири чаҳоргона”, “илк яратилиш ҳақиқати” ҳам дейилган. Навоий ўқувчи тасаввурини ниҳоятда олис тарихга қаратиб, инсон хилқатида муқим ўрнашган “тўрт зид”ни унинг яралишидан асло ажратмаслик зарурлигини таъкидлаган. Аслида инсонни билиш ва тушунишнинг таянч нуқтаси ҳам худди

³⁰ Юнус Эмро. Рисолатун-нусхия. Баку: 2013, – Б. 37.

шу. Бунинг ёрқин исботини Мұхаммад Фузулийнинг қуйидаги рубойиси орқали ҳам далиллаш мумкин:

*Мажнун ўда ёнди шуълаи оҳ-ла пок,
Вомиқ сужа ботди – ашқдин ўлди ҳалок.
Фарҳод ҳавас-ла ела верди умрин,
Хок ўлдилар онлар, манам эмди ул хок.*

Бу тўртликни ўқиб, беихтиёр номлари тилга олинган ошиқларнинг ҳолати ва толеини ўйлаб қоламиз. Улардан бири ишқ оловида гуриллаб ёнган: “Мажнун ўда ёнди шуълаи оҳ-ла пок”. Иккинчиси, кўз ёши тўка-тўка сувга чўкиб ўлган: “Вомиқ сужа ботди – ашқдин ўлди ҳалок”. Учинчиси, ҳавасдан умрини шамолга совурган: “Фарҳод ҳавас-ла ела верди умрин”.

Туркигўй шоирлардан бири:

*Хок бўлки, Худо мартабангни айлагай олий,
Тожи сари оламдир улким, хоки қадамдир, –*

дейди. Фузулийнинг лирик қаҳрамони, “хок” бўлганлигини урғулаганда “хок бўлиш – пок бўлиш”, хокисорлик – тавозе ва ошиқлик камоли каби маъниларни хаёлда сақлаган ҳолда, ошиқми, ориф ёки дарвешми, ким бўлишидан қатъи назар, инсон вужуди аносири арбаъадан таркиб топгани боис, албатта, у фаноликка маҳкумдир деган ғояни илгари сурган. Лекин қизиғи ва муҳими бошқа. Яъни рубоийда кўзланган бош ҳақиқат унинг ботинида беркитилгани. Оламнинг моддий асосини ташкил қилган тўрт унсурни Низомий Ганжавий “тўрт гавҳар” деб атайди. Фузулий эса айни ҳақиқат ва фалсафий тушунчани образга “ўраб”, шундай моҳирлик билан талқин эта-

дики, гап аносири арбаъа тўғрисидалигини қўпчилик хаёлга ҳам келтиrolмайди.

“Шуни билмоқ лозимки, – дейди И мом Газзолий, – инсон аслан яратилишида илмдан маҳрумдир. Аллоҳ яратган оламлардан у хабарсиз ҳолда пайдо қилинганд... Инсоннинг бу оламлардан хабардор бўлиши идроклар воситасида амалга ошади”. Инсоннинг ўзини билиши, илм эгаллаши, Аллоҳ яратган оламлардан бохабарлиги биринчи навбатда аносири арбаъани қандай даражада идрок айлаб, унинг сир-асрорини нечоғлик аниқ кашф эта билишига ҳам боғлиқ.

Илмда ёритилишича, тўрт унсур назарияси дастлаб юнон файласуфлари томонидан ўртага ташланган. Ислом файласуфларидан айримлари уни қўллаб-қувватлашган бўлса, бошқа бирлари, масалан, Ибн Сино янгича қарап ва фикр-мулоҳазалар билан бойитган. Аммо тасаввуф таълимоти ва адабиётида аносири арбаъага инсонни ичдан билиш, ботинан ўзгартиришнинг дахлсиз “майдони” сифатида қаралган.

Модомики, инсон вужуди тўрт унсурдан яралган экан, уларга мувофиқ равишда унга тўрт рух ҳам берилган. Булар: руҳи наботий, руҳи жисмоний, руҳи ҳайвоний ва руҳи инсоний. Ёки нафсни олайлик. Маълумки, нафс мартабаларидан дастлаб Ҳаким Термизий сўз юритиб, уларни нафси аммора, нафси мулҳама, нафси лаввома, нафси мутмаина дея номлаган. Нафснинг бу мартабаларини кейинчалик сўфийлар аносири арбаъага қиёслашган. Чунончи: нафси аммора оловга, нафси лаввома шамолга, нафси мулҳама сувга, нафси мутмаина тупроққа ўхшатилган. Буларнинг ҳар бирига ўн хусусият нисбат берилган – бундай моддийлаштирув эса нафсни, де-

макки, инсоннинг ўзлигини яқинроқдан англашга хизмат қилган.

Сўфий ва мутасавифларнинг қаноати бўйича, нафс инсон шахсиятига тегишли туйғу, тасаввур, майл ва ҳис аталмиш бошқа унсурлар бирлигидан яралган бир борлиқдир. Инсонларни бир-биридан ажратиб, узоқлаштирадиган нарса руҳ эмас, нафс ҳисобланади. Руҳ завқ-шавқидан маҳрум ҳар бир кимсанинг шахсини, ҳеч шубҳасиз, нафс вояга етказади. “Яъни инсоннинг кечмиши, тажрибалари, яхшилик ва ёмонликлари ҳамда бошқа барча ҳаракатлари нафснинг бағридан жой олиб, қиёмат қунида унинг ҳисоб берадиган жиҳати ҳам руҳи эмас, нафс томонидир”³¹. Нафснинг тўрт унсурга алоқалантирилишининг ўзи ҳам руҳи ва руҳоний ҳаёти учун одам фарзанди алоҳида масъулият сезиши, моддий мавжудликлар таъсирида қолиб, ботинан ожизлик домига тушмаслигини талаб этади.

Шарқнинг қатор улуғ санъаткорлари сингари Навоий ҳам чинакам инсоний комилликни тўрт унсур таъсиридан фориғ бўла олишда кўради:

*Тўрт унсур қайдидин то чиқмағайсен, нафъ эмас
Осмоний тўрт дафтарни тутайким ёд бил.*

Бошқа бир ғазалида эса шоир маънан ва руҳан фалакка кўтарилиб, самовий сайрни истасанг, “бадан аносирининг чоргоҳи”ни четлатгил дейди: “Бадан аносирининг чоргоҳин эт хирож, Навоё, десанг айлай фалак сори оҳанг”. Чунки руҳнинг қанотини қайириб, уни доимий турғунликка маҳкум айлайдиган “чормих” ҳам аносирдир:

³¹Мустафо Жомрон. Инсон ва Аллоҳ. Истанбул: 1995, – Б. 23.

*Десанг фалакка чиқай, фоний ўл аносирдин,
Нединки, руҳунгдадир чормых бу тұртров.*

Умуман, аносирдан фоний бўлиш мумкинми? Унинг йўл-йўриғи қанақа? Ушбу нұқтаи назардан кимларнинг уриниш ёхуд тажрибаларини кўпчиликка ибрат сифатида кўрсатса бўлади? Бу саволларга чуқурроқ жавоб топишга киришишнинг ўзиёқ бизнинг комил инсон мавзуидаги фикр-қарашларимиз, ўртага ташланган гап-сўзларимиз анча ибтидоий, тўқилган ва шаблон “кашфиёт”лар эканини англашга кифоя қиласди. Зоро, инсон “аносир” муаммосини етарли зайлда билиб, имкони етгани қадар уни ҳал этмаса, у ҳатто валилик мақомига одим ташлагандага ҳам ботинидаги чиркинлик, тубанлик ва ҳайвонийлик оғатларидан кутулиб билмас экан. Бу ҳақда Имом Раббоний ёзадики, “валилик мақомида ҳам бадандаги унсурлар бузғунчилик ва инкорчилигини ҳеч ўзгартирмай, исёнкорликдан ҳам йироқлашмайди. Масалан, олов унсури ўзини нафси мутманнага мансуб ҳисоблаб, хайрли эканини иддао этади ва кибрланишдан тўхтамайди. Шунингдек, тупроқ унсурининг пастлиги сабабли вужуд қилажак ишидан пушаймонлик туймайди. Сен худди шу тарзда бошқа унсурларни ҳам қиёслаб, ҳақиқатни англа!”³². Эҳтимол, шу боисдан ҳам Навоий аносир арбаъа мавзуига “Хамса” достонларида ҳам атрофлича тўхталиб ўтади. “Ҳайрат ул-аброр”даги мана бу мисраларга диққат қилинг:

*Эйки вужудинг уйи хошок эрур,
Зор танинг худ бир овуч хок эрур.*

³²Қаранг: “Мактуботи Раббоний”да: Шариат ва Тариқат. Истанбул: 2014, – Б. 306.

*Неча бу хошокка ўт урмогинг,
Неча бу туфроғни совурмогинг.*

*Урма ул ўтни хасу хошокинга,
Күйма бу сувни бир овуч хокинга.*

*Ҳосил аниңг ўти ўту сүйи ўт,
Ранги ўту ламъаи дилжүйи ўт.*

*Кимки бу тўрт ўт аро бўлғай асир,
Барқ гузаргоҳида ёнғай ҳарир.*

*Қайси бадан ичра бу тўрт ўт ёниб,
Тўрт аносир тафидин ўртаниб.*

*Йўқки бўлуб тўрт аносир адам,
Ақлу ҳушу дин ила ислом ҳам.*

Жалолиддин Румийда шундай байт бор: “Хешро софи кун аз авсофи худ, То бибини зоти поки софи худ”. Яъни ўзингнинг поку соф зотингни кўрай десанг, ўз борлиғингни хусусий сифатларингдан тозалагил, дейди шоир. Ҳеч шубҳасизки, бунда Румий, аввало, тўрт унсур ҳукмронлигини енгиб ўта билишни назарда тутган. Навоий эса “Лисон ут-тайр” достонида буни “ўзни ўзлик қайдидан” халос этиш ҳуррияти ўлароқ характерлайди:

*Чун аносир меҳнатидин шод бўлуб,
Ҳамжиҳат итлоқидин озод бўлуб...*

*Ўзни ўзлик қайдидин айлаб халос,
Топиб ўздин ўзгаликка ихтисос.*

*Елу тупроғу ўту сувдин ориб,
Ҳам мену сен ҳам улу булдин ориб.*

*Боргоҳи қурб аро топиб мақом,
Майл этиб ондин яқинроқ ҳам хиром.*

*Айлабон чун рафъ етмиш минг ҳижоб,
Қолмай ўзга монеъи онинг ҳижоб...*

Рұх пок гавҳардан яратилгани учун унинг моҳияти ваҳдат – бирликдан иборат. Чор унсурдан яралган вужуднинг моҳиятини касрат – қўплик ташкил қиласиди. Рұх билан бадан орасидаги бош зиддият мана шунда. Рұх гарчи сув, тупроқ, қон ва суяқ билан бирлашишни хоҳламаса-да, уларсиз яшай ҳам олмайди.

Ошиқнинг маъшуқи азал билан яқинлигига тўсиқ бўладиган пардалар тасаввуфда зулмоний ва нуроний дея иккига ажратилган. Зулмоний ҳижоб вужудда пайдо бўладиган моддий пардалардир. Нуроний ҳижоб рұхга тегишли. Зулмоний пардалар ўрнини нуроний ҳижоблар эгаллаши учун инсон нафсининг аҳволи билан жиддий қизиқиб, тама, риё, кибр, ҳасадга қарши ичдан жанг эълон қилиши лозим. Ана шунда вужуд ичида рұх событликдан эркин ҳаракатга, ундан сайрга ўтиб, соҳибини кўпдан-кўп ғаройиб ҳодиса ва хаёлий гўзалликларга ошно қиласиди. Шунда вужуднинг фарқли нарсаларни исташи, фарқли нарсалардан юзага чиқадиган хусусиятларни бир жойга жамлаши тўхтаб, шаҳват шаҳватлик, ҳирс ҳирслик, ғазаб ғазаблик кучини йўқотади. Вужуддаги энг олий покланиш ва ўзгаришга Навоий пайғамбаримиз Мухаммад Мустафонинг меърождаги ҳолатларини намуна қилиб кўрсатади:

*Танидин тўрт гавҳар нақши бориб,
Бўйи олти жиҳот тўнин чиқориб...*

*Чиқориб ўзлиги туфроғидин гард,
Не ўзликким, ўзидин ҳам бўлуб фард...*

*Вужуди кўрмади жуз Ҳақ вужуди,
Тузулди Ҳақ қаломидин суруди.*

Башарий вужуднинг Ҳақ вужудига асир бўлиши инсоннинг чор унсурга тегишли барча сүфлий хусусият ва моддий тузоқлардан қутулганлигини билдиради.

Маълумки, инсон моддий ва маънавий борлиқдан таркиб топган деган фикр ҳоким. Ҳақиқатда эса инсон уч турли мавжудлик: модда, нафс ва руҳдан бино бўлган. Чунки нафс ва руҳ бошқа-бошқа нарса бўлиб, бир эмас, икки ҳақиқатни тамсил этади. Куръони каримда руҳ Аллоҳнинг бир тажаллийси ва амри сифатида зикр қилинган. Яъни руҳ хато этмаганидек, тўғриликдан ҳам йироқлашмайди. Аносири арбаъа сир-асрорини билиш эса руҳга ғаним эҳтирос ва манфаатлардан четлашишни табиий бир эҳтиёжга айлантиради. Бу эса энг муҳими!

Ўзбек тили ва адабиёти, 2015 йил 6-сон

МАЛОМАТИЙЛИК ВА НАВОИЙ

Қадим Шарқ ўлкаларида ислом дини заминида футувват, тасаввуф, маломатийлик, хуруфийлик сингари бир қанча таълимот ва оқимлар дунёга келиб, одамларнинг онгу шуурига у ёки бу зайлда таъсирини кўрсатиб ўтган. Булар орасида тасаввуф умумбашарий мазмун ва миқёсининг устунлиги билан ажралиб турган. Лекин илк сўфийлик даври деб белгиланган ҳижрий II ва IV асрлардан кейин аҳвол салбий томонга ўзгариб борганки, тасаввуфга бағишланган мумтоз манбаларнинг айтарли ҳаммасида бу ҳақда фикр-мулоҳаза билдириб ўтилган. Масалан, сўфийликка доир энг ишончли китобнинг муаллифи бухоролик аллома Абу Бақр Муҳаммад Калободий ёзади: “Ниҳоят маъно кетиб, исм қолди... Мутасаввифликни тилда даъво қилганлар фаолиятлари билан тасаввуф йўлини бузиб, инкор этдилар. Сўфийликни халққа тушунтиришга қодир кишилар эса ҳақиқий моҳиятни яшириб, тасаввуфга ҳеч алоқаси йўқ нарсаларни унга олиб кирдилар... Натижада одамларнинг кўнглида тасаввуфга нисбатан нафрат уйғонди, виждонлар сўфийликдан совиди...”.

Абу Наср Сарроғга кўра, у яшаган даврдаги аксарият олимлар “тасаввуфий маънолардан гапирганда ҳам, ўзларидан уларга нимадир қўшганларида ҳам асл моҳиятдан жуда узоқлашишган. Илк сўфийларнинг сўз, ҳол ва важдларини улар фарқли бир тарзда безаб-бежаб ўзларига нисбат берилб, халқ орасида мавқе ва эътибор топишни мақсад қилиб олганлар...”.

Асрдан асрга умумий аҳвол ёмонлашиб боргани боис Ҳужвирий “Маълум бўлғайки, бизнинг замонда тасаввуф илми йўқолиб кетди”, – деса, Аҳмад Рифоий “Бугун тасаввуф ҳақида сўз юритаётганларга

шундоқ бир назар ташласанг, уларнинг кўпчилиги зиндиқ, хорижий ва бидъат аҳли эканлигини қўрасан. Шунингдек, одамларнинг энг жоҳил, бадфеъл, ҳийлагар ва доғулилари ҳам шуларга сафдошdirки, улар зуҳд, узлат, сафо соҳибларига қарши ёмон гап тарқатиш билан машғулдирлар”.

Демак, сўфийликдаги таназзул маломийликнинг тарих саҳнасига чиқишига, ҳар қалай, замин ҳозирлаган. Маломат “такя ва хонақоҳлар қурилиб” “сўфийлар халқдан ажралгандан кейин пайдо бўлган”, деган фикрда жон бор, албатта. Бу ҳақиқат “Маломийлик ўзи нима?”, “Кимни чинакам маломатий дейиш керак?” деган саволларга жавоб то-пишга уринишданоқ равшанлашади. Айни пайтда, маломатийликнинг пайдо бўлиш тарихи, моҳияти, амалий томонлари хусусида ўртага ташланган фикр ва мулоҳазалар гоҳо бир-биридан анча йироқ бўлса, баъзан қарама-қарши мазмундалиги маълум бўла-ди.

Маломатийликнинг қирқ икки шарти ва талаби изоҳланган. Абдураҳмон Суламийнинг (вафоти ми-лодий 1021 йил) “Рисолат ут- маломатия”си маломатийликка бағишлиланган энг қадимий ва ишончли манба дея эътироф этилган. Уни нашр қилдирган, шунингдек “Маломатийлик, сўфийлик ва аҳли фу-туват” номли жуда мазмундор бир тадқиқот ҳам яратган машҳур араб тасаввуфшуноси Абул Аъло Афифийнинг холосаси бўйича, IX асрнинг иккинчи ярмида Хуросон ҳамда Нишопурда юзага чиқсан маломатийлик “риёзат йўли билан нафсни ҳирсу ҳавас, кибр, айниқса риё чиркинликларидан тозалаб, ка-молга етказиш усулидир”³³.

³³ А б у А ъ л о А ф и ф и й . Тасаввуф . Исломда маънавий ҳаёт . Истанбул : 1996 , – Б . 239 .

Арабча қийнаш, азият етказиши, нафсга шафқат этмаслик мазмунидаги “лавм” ўзагидан пайдо бўлган маломат ва маломатийликни ўзига хос мафкура, бир назария ва ишқ ҳоли деб таърифлаганлар бўлганидек, кўпчилик олимлар уни бир тариқат тарзида баҳолашган.

“Маломатийлик ва маломийлар” китобининг муаллифи А.Гулпинорлининг масалага қарashi нисбатан бошқа: унингча “маломийлик тариқат эмас, балки бир “акс ул-амал”, яъни тасаввуф ва тариқатга қарши фикр ва тажриба ҳаракатидир”³⁴.

“Маломатийлар аталмиш жамоа, – дейди Гулпинорли бошқа бир тадқиқотида, – тасаввуф ичидан тасаввуфчиларга қарши чиққан бир зумрадир. Тангри висолига етишмоқ учун улар зикрга эмас, балки фикрга аҳамият беришган. Аҳли маломатга кўра, Аллоҳ даргоҳига фақат ишқ ва жазба орқали бориш мумкиндир, зикр эса инсонни хаёлларга чўмдириб, далли-девона айлаши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас”³⁵. Бу гапларни бутунлай инкор этиб бўлмаганидек, уларни тўла-тўкис маъқуллаш ёки қабул қилиш ҳам ҳақиқатга мувофиқ келмайди. Агар ҳақиқий тасаввуф ilk сўфий ва мутасавифлар йўлидан оғишмай, маънавий-ирфоний ҳаёт ривожи учун аввал Хурсонда, кейинроқ Туркистонда хотиржам ва руҳга осудалик бағишлиовчи иқлим яратмаганида, маломатийликнинг тақдирни ўзгача кечишига ҳеч ким кафолат беролмасди. Бундан ташқари, тасаввуфдан маломийликка, маломийликдан тасаввуфга ўтган ёки ҳар икки оқимга мансуб шахслар ҳам оз эмасди.

³⁴Гулпинорли А. Маломийлик ва маломийлар. Истанбул: 1931, – Б. 5.

³⁵Гулпинорли А. Тасаввуф. Истанбул: 2004, – Б. 162.

Алишер Навоийнинг маломатийликка боғланиш сабаби ва асосларини ёритишда зўрма-зўракилик, сунъийлик ёки шошқинликка йўл қўймаслик учун масаланинг айrim жиҳатларига алоҳида эътибор билан ёндашиш зарурдир. Абдураҳмон Жомий “Нафаҳот ул-унс”нинг муқаддимасида маломатий эканликларини иддао қилганликлари ҳолда маломат аҳлига алоқаси йўқ бир гуруҳ тўғрисида сўзлаб, “Улар ихлос иддаосини илгари суриб, фисқ ва фужурни ҳаддан оширганликлари ҳолда “Мақсадимиз ҳалқнинг бизни қийнашини таъмин этиш, унинг назаридан қолиш ва эътиборсиз ҳолга эришмоқдир...” – дерлар”, – деб ёзади. Бу танқид сўзлари дастлабки асл ғояси ва мақсадларидан йироқлашиб, шариат қонун-қоидаларига тескари тушунча ҳамда даъвolarни илгари сурган маломатчиларга қаратилган эди. Ваҳоланки, Навоий диққат-эътиборини жалб қилган маломатийлик маслак бузилишигача бўлган ва Шарқнинг Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Абдураҳмон Жомий каби улуғ ижодкорлари қалбини илҳомлантирган эркпарвар, фуқаросевар маломатийлик эди. Унинг туб моҳияти ва қонун-қоидаларини англашда, такрор-такрор асарларида тилга олгани бир қатор мўътабар манбалар ҳам Навоийга яқиндан ёрдам берганди. Шундай китоблардан бири саналмиш “Кашф ул-маҳжуб”да таъкидланишича, “маломат ошиқларнинг боғи, гулзори ва сайргоҳи, ғам-ғусса соҳибларининг истироҳат манзили, муридларнинг нашъаси ва иштиёқидир”³⁶.

Маломатийлардан сўфийларни устун қўйган ва бунинг исботини ҳам битиб қолдирган Шаҳобиддин Умар Суҳравардийга кўра, “ҳақиқий маломатий

³⁶Хуҷанди. Кашфуъл маҳжуб. Истанбул: 1996, – Б. 150.

томирларида ихлос завқи жүшган, том маъноси ила сидқу садоқатга эришган инсондир”³⁷. Мұхәйиддин Ибн Арабийнинг таърифи ва эътирофи янада юқори: “Маломатийлар Тангри эранларининг олдинги сафига турувчилардир. Ҳақиқий комиллик мартабасини әгаллаган зотлар ана шулар эди... Улар валоятнинг энг юқори даражаларига күтарилишган. Үндан баландда фақат нубувват мақоми бордир”. Шайхи Акбар ислом пайғамбарини ҳам маломатий ҳисоблайди ва “маломатийлик Аллоҳга яқинлик, яъни қоба қавсайн мақоми эрур”³⁸, дейди.

Маломатийлик амалий моҳиятдаги бир маслак бүлганилиги боис, уни қабул қылған киши номига нағсга қарши курашмай, халқнинг таънаю маломатига парво қилмасдан, бу курашни ҳәётидаги энг катта жиҳодга айлантириши шарт саналған. Бунинг содда ва таъсирли бир ифодасини ғазалда Бобур Мирзо битиб қолдирған:

*Улуснинг таъну таърифи манга, Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзимни чун ямон-яхшидин ўткардим.*

Бу ҳолга Тарк дейилған. Маломатнинг яна икки шакли бўлиб, бирига Истиқомат, иккинчисига Қасд номи берилған. Истиқомат – дилни фисқу фасод, муноғиқлик ва риёдан тозалаб, фақат Ҳақ талабларига мувоғиқ яшаш маъносини билдирган.

Хуллас, ана шу вазифа ва маънавий мажбуриятлар маломат соҳибларини қуруқ зуҳд, маҳдуд зоҳидликдан, зоҳирий расм-русумларга ёпишиб олган маккор сўфийлардан йироқлаштирган. Таркидунё-

³⁷С у х р а в а р д и й. Авориф ул-маориф. Истанбул: 1990, – Б.1.

³⁸Қаранг: Иктибос Афиғийнинг китобидан келтирилди. Исломий тушунчаларга доир мақолалар. Истанбул: 2011, – Б. 146.

чиликни-ку улар тилга ҳам олишмаган. Меҳнат-машақат билан ҳалол ризқ топиб кун кечирмаган маломат вакили маломатий ҳисобланмаган. Энг муҳими, улар сўфий ва дарвешлар сингари хирқа кийиб, дастор боғлаб, асо қўтариб, ҳалқдан ажралган бир ҳолда ўзларининг эрку ихтиёрларини пир ёки шайхга топширишмаган, эл-юрт тақдирига ҳам Ҳақ, ҳам ҳалқ назари билан қарашда айтарли оқсашмаган. Мусулмон оламида худпарамастлик, моуманлик, мадҳиябозликка қарши курашда сезиларли натижаларга эришилган бўлса, бунда маломийлар қўпроқ ҳисса қўшишган.

Нафс назорати, яъни ботиний амалиёт ва шахсий қусур ҳамда нуқсонларга масъулликни аҳли маломат ахлоқий-руҳий комилликнинг тамали деб билишган. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги:

*Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.
Ўз камолидин демас аҳли камол,
Аҳли нуқсон ичрадур бу қилу қол..., –*

деган сўзлари ушбу ҳақиқатнинг ўзига хос талқинидир. Фазилат ёхуд ижобий ҳисобланган хислатлардан фахрланиш нари турсин, ўзини яхши қўрсатишга уринишни ҳам Навоий кескин қоралайди:

*Фосиқмену кофири ниҳони,
Каъба сафари эрур менга ҳайф.
Ўзни буки яхши қўргазурмен,
Биллоҳки, менга калисо ҳайф.*

Мутафаккир шоирнинг тавсия ва таъкиди бўйича, қобилият, фазилат, доноликнинг илк шарти ин-

соннинг ўз айби ва ожизликларини билишда чалғи-
маслигидир. Зеро, "башар хайли"га хос ўзни севиш
ҳоли бунга тўсиқлик қиласди:

*Башар хайли анга мажбул эрурлар, –
Ки, бўлғай ҳар бир ўз оллинда маҳбуб...
Хунар аҳли ани дегилки, бўлғай
Ўзини қиласа ўз оллида маъюб.
Чу ўз айбиға воқиғ бўлди, айбин
Нечук қилғай хунар ўрниға маҳсуб?*

Бу мисралардаги маънони Суламий рисоласида-
ги "маломатий ботинида иддаоси, зоҳирида қаллоб-
лик ва риёкорлиги йўқ шахсадир" деган сўзларининг
бир тасдиғи деса, хато бўлмайди.

Аҳли маломат ҳаётлари, ҳаракат ва ҳолатлари ҳеч
бировникига ўхшамаслиги, буни Аллоҳдан бошқаси
билмаслигини исташган. Улар бирор иш қилсалар
фараздан ҳоли, иддаодан йироқ, шовқин-суронсиз,
фақат эл-юрт манфаатларини кўзлаб амалга оши-
ришган. Бу ҳам тасодифий ҳолат ёки тамалсиз қатъ-
ият ва сунъий холислик эмасди.

"Менимча, футувват ва маломийлик, – деб ёзади
Афифий, – айни ҳақиқатнинг икки фарқли томони
ва аслида эса маломатийлар "мутасаввиф фатолар"
– жавонмардлардир"³⁹.

Маломатийликнинг ilk асосчилари чиндан ҳам
уни бир турли футувват ва мардлик деб англаб, ўз-
ларини эса "фитён", "рижол" дея аташган. Бир то-
мондан, футувват иштиёқининг юқорилиги, ик-
кинчи ёқдан, Навоий мансуб хожагон-нақшбандия
тариқатидан маломатчиликнинг муҳим ва муқим

³⁹ А бул Аъло Афифий. Кўрсатилган китоб. – Б.193.

Ўрин ишғол қилғанлиги шоирнинг маломатда эркин ва сабит булишини таъминлаган омиллар эди. Бир неча ўринда шоир ўзини маломат булбули деб таърифлайди:

*Вафо бўстонининг достонсаройи,
Маломат булбули, яъни Навоий.*

Ёки:

*Чарх меҳнат тошидин то равзан очти ҳар тараф,
Мен маломат булбули, гўё қафасдур масканим.*

Бир неча байтларда эса “арбоби маломат”, “аҳли маломат”га мансубликка эътибор қаратилади:

*Муғ кўйи азмидин мени манъ этма, эй рафиқ,
Бу йўл эрур чу аҳли маломатқа боргулуқ.*

Турли жанрдаги асарларида Навоий ишқ азоби, ҳижрон ғам-ғуссалари, ҳаёт ва замон қийноқларидан сўзлаганда “маломат тоши”, “санги маломат”, “маломат дашти”, “маломат тоғи”, “маломат баҳри”, “маломат дайри”, “маломат бодаси” сингари истиоравий ибораларни кенг қўллайди. Масалан, “Наводир ун-ниҳоя” девонидаги 338-ғазалда ўқиймиз:

*Бизинг шайдо кўнгул бечора бўлмиш,
Маломат даштида овора бўлмиш.*

Бечоралиги етмаганидек, шайдо кўнгилнинг “маломат даштида” овора булиши ҳолатни ёрқинлаштириб, таассуротни кучайтиради.

“Маломатда саломат бўлур”, деган ҳикматли фикр маломатийлар ўртасида анча кенг тарқалган. Наво-

турларга ажратишган ва жамият учун уларнинг бири иккинчисидан кўра жуда хавфли эканлигини исботлаб беришган. Навоий риё хусусида чин маломатий мақомида мушоҳада юритиб, гоҳо ҳеч кутилмаган фикрларга эътиборни жалб қиласди:

Риёйи Каъбадин дайри фаноға
Кириб, гар бутқа зоҳир қилдим иймон.
Мени ёзғурма, эй шайхи риёйи –
Ки, гар коғир эдим, бўлдум мусулмон.

Навоий шеъриятига қайта-қайта мурожаат қилиб, кенгроқ мушоҳада юритган ўкувчи шоирнинг диндан жавонмардликка, футувватдан тасаввуфга, соғ ва гўзал тасаввуфий таассуротлар билан бойиб, охири маломатийликка ишонч билан қараганилиги ни англашда унча қийналмайди. Бу ўринда маломат мазмуни ва кайфиятидаги шеърларнинг “Фавойид ул-кибар”дан кўпроқ жой эгаллаганини айтиш жоизdir. Улардан бирида ўқиймиз:

Номаи аъмолим ул янглиғ қародур журмдин –
Ким, надомат ашкидин они оритмоқ ўлмағай.
Балки гар Баҳри муҳит ичра солиб, йиллар юсанг,
Ул қаро бўлғай саросар, лек бу оқ ўлмағай.

Номаи аъмол – тирикликда қилинган яхши ва ёмон, гуноҳ ва савоб ишлар қайд этиладиган дафтар. “Айб ва гуноҳнинг ёзувидан бу дафтар шунчалик қароки, – дейди лирик қаҳрамон, – надомат ва пушаймонликдан тўкилган кўз ёшлар билан уни оқартиришнинг ҳеч иложи йўқ. Баҳри муҳитга солиб ювилгандა ҳам денгиз суви буткул қораяди, бироқ у дафтар оқармайди”.

Номаи аъмол умумийроқ туюлган бўлса керакки, шоир номаи маъсият – гуноҳ дафтарини ҳам эсдан чиқармайди. Бироқ бу дафтардаги қоралик янада қуюқ уни “чашмаи хуршид” – қуёш чашмасида ювилганда ҳам йилт этган ёруғлик назарга ташланмайди. Ундаги ҳатто ҳар бир нуқта осмондаги ҳар бир юлдузни қорайтириб юборади:

*Номаи маъсиятим чашмаи хуршид ичра
Юсалар, қўрмагай эл ўзга ёруғлуқ юзини.
Ҳарфини бир-бир этиб сочса фалак жавфи аро,
Шибҳигун қилғай ҳар нуқтаси бир юдузни.*

Гуноҳ ва гуноҳкорликни бу қадар теран идрок айлаш эҳтиёжи ўз-ӯзидан туғилмайди. Бунинг изоҳи эса гүё бошқа бир қитъада ёритилган:

*Қайси тақво хирманин фисқ ўтидин қуйдурмадим,
Қайси тавба нахлини нағс илгидин синдурмадим.
Турмай оқса кўздин ашким не ажабким, тавбадин
Гарчи кўп сўз дедим, аммо бир сўзумга турмадим.*

Маломатийликдаги ўзига нисбатан муросасизлик ва ўзини ўзи шафқатсиз бир ҳақиқатгўйлик билан фош этишни айрим олимлар кучсизлик, бадбинлик ва тушкунликка нисбат бериб, буни бошқа дин, масалан, зартуштийлик ва ҳинд фалсафаси таъсири билан боғлашга уринишган. Эрон олими Абдулхусайн Зарринқўб бундай қарашни инкор этиб, на зардуштийликда ва на маломатия таълимотида юқорида тилга олинган салбий ҳолатлар йўқлигини асослайди⁴⁰.

⁴⁰ Зарринқўб А. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. Душанбе: 1992, – С. 286.

Аслида камоли мутлақни Ҳақда мушоқада қила оладиган киши, хоҳласин-хоҳламасин, ўзга ҳар нарсада бир нуқсон ёки етишмовчилик кўради. Ёлғиз Аллоҳга хос комилликни хотирлаган маломатий эса ўз қусур ва гуноҳларини очик сўзлашдан жуда мароқланади. Ундаги нафсшунослик ҳам шуни талаб қиласди.

Сўфий ва мутасавифларнинг қаноати бўйича, инсон нафсу ҳаво таъсиридан ҳалос бўлмагунча, “нафснинг ёқасидан қўлни” бўшатмасдан сукун қилиши лозим. Чунки “Сўз шаробга ўхшайди. Уни ичишга мубтало бўлган кимса ундан асло кутулиб билмайди... Сўзнинг офат томонлари ирфон аҳлига яхши маълум бўлгани боис улар кўпинча сўзлашдан сукунти афзал кўришган... Чунки сукунтида ҳаё борнинг гапида ҳам уят ва ҳаё бўлади”⁴¹. Шунинг учун ҳам Навоий:

*Орифға ганжи файз етса,
Иши дам урмайин они ёшурмоқ,—*

деган. Бу психологик тажриба ва ахлоқий ҳолат маломатийлар томонидан ҳадди аълосига кўтарилиб, тил назоратида улар билан мусобақа қилишнинг, деярли, имкони бўлмаган.

Ҳамдун Қассор тўғрисида Навоий “Маломатиянинг шайхи ва имомидур. Нишобурда маломат тартиқин ул нашр қилди”, – дейди. Накл қилинишича, Нишопур олим ва орифлари Ҳамдунга: “Сенинг сўзларинг кўнгилларга бориб етиши ва таъсири ҳам самарали бўлиши боис минбарга чиқиб ҳалқقا гапирсанг-чи...”, – дейишибди. Қассор эса: “Бунга ҳо-

⁴¹Хуворини. Кашфуъл маҳжуб. Истанбул: 1996, – Б. 503.

жат йўқ", – дебди. "Нима учун?" – деб сўрашганда у: "Чунки менинг нафсим сингари кўнглим ҳам дунёга, дунёвий орзу-ҳавасларга боғлиқдир. Модомики шундоқ бўлгач, сўзларимдан наф тегмаганидек, кўнгилларга ҳам улар таъсир ўтказмайди", – деган экан. Унинг шундай деганига инонмоқ керак. У издошлирига "Бирор кимса ўзининг нафсини Фиръавнинг нафсидан кўра хайрлироқ деб билса, кибр ё ғууррга таслим бўлган бўлур", – дея қайта-қайта уқтирган. Хуллас, нафси аммора билан орани очиқ қилмай ўзгалар нигоҳини ўзига қаратмаслик ва қўлга қалам ҳам олмаслик Шарқ адабиёти ҳамда илм-фанини бир неча аср мобайнида муҳофаза қилган, дидсизлик, оломончилик, маддоҳлик оғатларидан асраган маломатийларнинг шартларидан бири бўлган. Шу боис ҳам ғазалларидан бирида улуғ Навоий аниқ-тиниқ қилиб:

*Ҳар не элга ком эрур, кечти Навоий боридин,
Қилмади неким, буюрди нафси хорижрой анга, –*

деб ёзган эди. Ана шу амалий ҳақиқатга риоя қилинганда, наинки бадиий ижод, балки навоийшуносликда ҳам давр ва замон талабларига мувофиқ янгиликлар юзага чиқади, деган умиддамиз.

Ўзбек тили ва адабиёти, 2016 йил 1-сон

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ТАРК ТУШУНЧАСИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ *(Биринчи мақола)*

Қадим Шарқнинг ишқ ва маърифат оламида биринчи туркий тариқат ва илк тасаввуфий шеъриятга асос солган “Пири Туркистон” Хожа Аҳмад Яссавий “Муножотнома”сида:

*Мени ҳикматларим ошиққа айтинг,
Дили ойинадек содиққа айтинг⁴², –*

дейилади. Дарҳақиқат, адабиётни теран англаш, умуман, бадиий сўз сирларини жонли идрок этишда қалб поклиги, бутун борлиғи билан Ҳақ ва Ҳақиқатга содиқлик ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу маънода ҳақиқий бадиий асар мутолаасини маънавий-руҳий тозалиқдаги тафаккур тажрибаси, дейиш ҳам мумкин.

Ҳаёт, жамият ва инсон тақдирига очиқ нигоҳ билан қараб тўғри мушоҳада юритилса, жўнлик, ўртамиёначилик, айниқса, саёзлик ижтимоий-маданий, илмий-ижодий тараққиёт учун наинки тўсиқ, жиддий хавф эканлигига шубҳа қолмайди. Қайси минтақа ёхуд мамлакатда ахлоқий-маънавий қарамлик ва афтодалик ҳукм сурган бўлса, ўша жойда саёзлик тантана қилиб, ўртамиёначилик ўйинлари, албатта равнақ топган. Узоққа бормасдан яқин ўтмишга бир назар ташлайлик. Мустабид совет давлати қандай ҳақиқатларни тақиқлаб, қанақа қадриятларни йўқотишга куч сарфлаган бўлса, шуларнинг аксари-

⁴² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И. Ҳаққулов. Тошкент: 1991. – Б. 198.

ятини саёзлик, тақлидчилик ҳамласи билан амалга оширган. Натижада, Абдулла Қаҳдор айтмоқчи, адабиётнинг атом ҳам тенг келолмайдиган кучи кўпинча "ўтин ёриш"га сарфлангани боис, мумтоз адабий мероснинг асл аҳволи ва ҳақиқатлари ҳам бузиб, якранглаштирилиб кўрсатилган.

Ислом дини, унинг заминида дунёга келган тасаввуф таълимоти ва сўфийлик адабиётининг тақиқу таҳқирланиши хусусида кейинги вақтларда кўп гаплар айтилди. Уларни бошқачароқ бир тарзда такрорлашдан тийилиш лозим. Шу билан бирга, дин, тасаввуф, илоҳиёт билан боғлиқликда қораланиб, ҳозиргacha ҳам холис баҳосини олмаган мавзу, масала ва тушунчаларнинг ҳар бирини қунт билан ўрганиб, талқину таҳдил этиш жоиз.

Олис ўтмишда, аввало, нубувват таълимотидан, сўнг футувват, тасаввуф, маломатийлик ва адабиётдан муқим ўрин ишғол қилган тарқ тушунчasi (бунга тарқ ҳоли, тарқ тажрибаси, тарқ маслаги ҳам дейилган) шулардан биридир. Афсуски, шўро сиёсати ва мафкураси талаби бўйича ушбу серқирра тушунча бошданоқ бузиб кўрсатилиб, комиллик пойдевори ўлароқ таърифланишга лойиқ унинг амалий ва ижобий қиймати, умуман, йўққа чиқарилган. Бунга эса ўтмишда яшаб ўтган сохта, тақлидчи сўфий ва дарвешларнинг тубанлик ва товламачилари ҳам бир қадар замин ҳозирлаган. Абу Аббос Диноварийнинг айтишича, улар тасаввуфнинг маъно-моҳиятини ўзларича шу қадар бузишганки, "масалан, тамага – қаноат, адабсизликка – ихлос, Ҳақдан йироқлашувга – шатҳ, ёмон ва чиркин ишлардан завқланишга – тайиба, ҳавою ҳавасга – ибтило, дунёга кўнгил боғлашга – васл, ахлоқсизликка – савлат, зиқналик ва хасисликка – жалодат, тилёғмаликка – амал,

тил бузуқликка – маломат номини беришган”⁴³. Тасаввуфни бундай ичдан бузиш, унинг атама ва истилоҳларини мазмунидан ажратиб, бошқа бир ғаразли мақсадда ишлатиш тарк калимаси ва тушунчасига нисбатан ҳам одамларда асосан салбий таассурот үйғотиб келган.

Илм-фаннинг инсон онги ва идрокидаги таъсирини чуқур англаған Шарқ мутафаккирларидан бири: “Илмсиз бўлма, олимларга душман бўлурсен”, – дейди. Дарҳақиқат, ақлини жаҳолат қуршаган, қалби ғафлатга ботган кимсаларнинг аксарияти чин олимни камида ё хуш кўрмайди ёки ўзи истамаса ҳам унга ич-ичидан ҳасад, нафрат, адсоват билан қарайди. Чунки илм ва маърифат соҳибларига холис муносабатда бўлиш учун Ҳақ ва ҳақиқат сирларидан огоҳ бўлиш, ростлик завқ-шавқи билан яшаш лозим.

Маълум бир мавзу ёки масаланинг маъно-мазмунини тўғри тушунмай шарҳлаш ва талқин қилиш илм аҳлининг чалғиши, оддий одамларнинг чалғитилишига сабаб бўлган. Саёзлик, маҳдудлик ва жаҳолатнинг ҳукми баъзан неча юз йиллар мобайнида ғайрииilmийликнинг қалқони бўлиб келган. Акс ҳолда тарк хусусидаги хато ва юзаки фикр-қарашлар аллақачон тарк этиларди.

Тасаввуфда зуҳд, узлат, тафрид, инзиво ёки фирор деган истилоҳ, ҳол ҳамда даражалар бор. Улардан қўзланган мақсад ва натижа ҳам бевосита тарк билан вобастадир. Маълумки, зуҳд ва зоҳидлик Шарқ мумтоз шеъриятида изчил бир тарзда танқид қилинган. Бироқ бу танқидлар ҳақиқий зуҳд ва зоҳидлар ҳақида эмас, балки инсон маънавий-рухий камолига тўсиқ бўладиган, фисқ, риё ва тамадан

⁴³ Абулкарим Қушайрий. Рисолаи Қушайрий. Истанбул: 1991, – Б. 172.

тозалана олмаган бадбин зоҳидларга тегишли эди. Чунки улар тарк завқи ва ҳолини тӯла-тӯкис ҳолда яшай билмаган охиратсеварлар бўлишган. Бошқача айтганда, ушбу тоифа “тарки уқбо” чегарасига ҳам етиб боришолмаган Ишқ ва Ирфон кушандалари эди. Буюк озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулийнинг “Ринд ва зоҳид” рисоласида ринднинг зоҳидга қарши “Комил инсонларки, дунёдан муҳаббатларини дариг тутмишлар ва ақлларини нафсларидан устун қўймишлар, дунёниг ёмонлиги боисидан эмасдир... Дунё орифлар учун раҳбар, жоҳиллар учун йўлни тўсувчи бир девордир”⁴⁴, деган сўзлари ҳам ушбу фикрнинг бир тасдиғидир.

Дарҳақиқат, эс-хуши жойида ақлли одам унга бағрини очган, барча орзу-умидларини рӯёбга чиқарадиган дунёдан юз ўгириб, яъни дунёга қўл ва этак силкиб яшай олмайди. Чунки у ҳамма нарсадан кўз юмса ҳам, борлиқ – олам ва чексиз-чегарасиз коинотнинг яратувчисини инкор этолмайди. Зеро, ҳар бир боғнинг боғбони, ҳар қайси иморатнинг бинокори бўлганидек, даҳр, дунё ва оламнинг ҳам яратувчиси бўлади. У эса Аллоҳ таолодир. Қўёшга қаҳр сочиб ёки ундан бутунлай бекиниб яшашнинг ҳеч иложи бўлмаганидек, Аллоҳ нури тажаллий этмаган зулмат бир дунёда қун кечиришнинг ҳам имкони йўқ. Тарк ёки тарки дунё дегани нисбий бир гап бўлиб, уни жаҳондаги ҳар турли ёмонлик, ғирромлик, тубанлик, ғайриинсонийликларга танқидий муносабат мазмунида англаш лозим. Чунки тарк ва тарки дунё тушунчасини фақат даҳрийлар, гумроҳ материалистлар тўппа-тўғри маънода қабул қилиб, ўзлари билиб-билмай одамни ҳайвонлик ва шай-

⁴⁴Муҳаммад Фузулий. Асарлар. 5-жилд. Баку: 1985, – Б. 33.

тонлик яроғи билан қуролланишига ташаббускор бўлишган. Аслида, тарк дегани охир-оқибатда, ҳам дунёвий, ҳам ухровий зиддиятлардан кўнгилни халос қилишдир.

Кечиши, узилиш, ўзни фориғ этиши, енгиллаш, холисликни қўлга киритиш, тозаланиш сингари маъноларни ифодалаган тарк сўзи ва тушунчаси Шарқ тасаввуф адабиётида ўзига хос бир изчиликда ёритилиб берилган. Аҳмад Яссавийга издош шоир Юнус Эмро ёзади:

*Барча илму амал бир таркка тенгмас,
Ки тарки бўлмаган бир барққа тенгмас...
Валига ва набига тарк буюрди,
Ҳалолдир тарк анга – жон таркин урди⁴⁵.*

Тарк йўли – инсонни инсонга қарамлик, тобеликдан қутқазадиган қаноат, ҳуррият йўли бўлиб, унинг кераклини кераксиздан, маънини маънисизликдан, боқийни фонийдан ажратишдаги хизмати катта. Умуман, том маънодаги тарк шавқи ва сурури билан яшаш одамни барча махлукотдан юксакка кўтаради, энг хайрли, энг муқаддас ҳақиқатлар равнақи учун куч бағишлишга йўналтиради.

Комил инсон мавзуининг улуғ тадқиқотчиси Азизиддин Насафийнинг эътирофи бўйича, “Соликни ҳурлик ва фароғатга етказадиган мақом тарқдир. Унинг учун таркдан ортиқроқ бир нима йўқ...”⁴⁶.

Шу ўринда бевосита тасаввуф адабиётига тегишли бир моҳиятни ҳам изоҳлаб ўтиш зарур. Шарқдаги буюк сўфий ва мутасаввиф шоирлар ижодда фано

⁴⁵ Ю н у с Э м р о . Рисолат ун-нусхийя. Баку: 2013, – Б. 74.

⁴⁶ А з и з и д д и н Н а с а ф и й . Тасаввуфда инсон масаласи. Инсони комил. Истанбул: 1990, – Б. 196.

ва фаноликка асосланиб, воқеликни ҳам, ҳаёт ҳоди-саларини ҳам шу нүқтаи назардан талқин қилишган. Нигоҳни боқий ва боқийликка қаратган маслак ҳамда маданият вакиллари бўлгани учун улар Аллоҳдан ўзгасига кўнгил боғлашда теран маъно бор, деб билишмаган. Албатта, тарихий давр, дин, мафкура, ҳаёт талаблари жиҳатидан бунинг ҳеч қандай ғайритабии жойи бўлмаган. Шунинг учун ҳам Навоий таржеъбандларидан бирида “Бақосиздур жаҳон раъноси, валлоҳ, Жаҳон раъноси йўқким мосиваллоҳ” дер экан, шундай хулосани илгари суради:

*Ки Ҳақ боқийдурур, дунё аруси
Эрур фоний, неча қўргузса зевар⁴⁷.*

Шоир таркка ишқ ва ошиқлик завқ-шавқининг баланд нүқтаси сифатида қарайди:

*Навоий айласа ишқингда қуфру дин тарки,
Қачон бу воқеа шавқ аҳлидин муҳол бўлғай⁴⁸.*

Навоийга кўра, таркнинг наинки мақбули, марғуби ҳам ишқ йўлида жону жаҳондан кечишdir:

*Ишқ аро жон тарки чун матлубдур,
Ҳар не онинг боиси марғубдур.*

*Заъфнинг поёни бўлса тарки жон,
Ўйла ўлмакка фидо жону жаҳон⁴⁹.*

⁴⁷ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 1-том. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 611.

⁴⁸ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сигар. МАТ. 3-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 493.

⁴⁹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 146.

Шоир күнглида тарк самовий орзу ва кайфиятларни ҳам воқелаштирган. Бу фикрга “Фавойид ул-кибар”даги мана бу байт бир далилдир:

Мұхандисе топаю, әгнима қанот ясай,
Учуб ҳавосида қушлар аро үзумни қотай (ФК, 594)

Фақат девонларида әмас, “Хамса”да ҳам Навой тарк мавзуини четлаб ўтмаган. Лекин шоирнинг бошдан-охир тарк амалиёти ва фалсафасига таянилиб яратилған асари, ҳеч шубҳасиз, “Лисон ут-тайр” эди. Бу достонда тарк ва фано қарийб тенг тушунча тарзида талқин қилинганды. Буни маълум бир ўринларда Ҳудхуднинг тарк муршиди сифатида сўзлашидан ҳам фаҳмлаш қийин әмас. Масалан, нафс қўғирчоғига айланиб, нафсоний тубанликлар ичидаги яшаётган худпараст бир қушга у, мана, нима дейди:

Нафс онча кўнглунга солур ғуур,
Етқуурон онча замирингға футур.

Ким, они шайтон кўруб, ҳайрон қолур,
Водийи ҳайратда саргардон қолур.

Қайси ишдинким етар нафсингға ком,
Тонар ондин комини шайтон мудом...

Ҳар не ул қилмоқ керак, нафсинг қилур,
Ҳар неким шайтон билур, ул ҳам билур...

Нафсинг онча кўзгузур талбисни –
Ким қилур шарманда юз иблисни⁵⁰.

⁵⁰ Алишер Навой. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 157-158.

Нафс майдони – муросасиз кураш майдони. Маълум бир муддат бўлса ҳамки, бу курашда зафар қозонган киши чиркин хулқ ва ёмон одат тарки; ҳирса ва ҳавас, таъсири ва тақлид тарки; тилёғламалик ва хушомад, писмиқлик ва олчоқлик тарки; каззоблик ва товламачилик, риё ва мунофиқлик тарки; очкӯзлик ва худкомлик, ҳайвонлик ва шайтонлик таркини амалга ошира билган ҳисобланади. Ана шунда рух ва руҳоний ҳаётга нисбатан эътибор бошқа бир янги босқичга кутарилади.

Рух ва вужуд, рух ва нафс, рух ва борлик, рух ва илоҳ муносабатларида руҳнинг қаноти тарkdir. Айниқса, руҳоният ва нафсоният орасидаги азалий зиддиятларда бу нарса ёрқин кўринади.

XII асрдан таҳминан XIX юз йилликнинг иккинчи ярмигача мумтоз шеъриятимизда рух, руҳоний ҳаётга тегишли кайфият, ҳолат ва фазилатлар тасвири устунлик қилган. Айтайлик, Сулаймон Боқирғоний томонидан қаламга олинган рух ва нафс тазодининг миқёси Навоий шеъриятида, биринчидан, жуда кенгайтирилган, иккинчидан, янги шакл, янги услугуб ва бир-бирини такрорламайдиган ифодаларда шеърхон ҳукмига ҳавола этилган.

Шеърият тажрибасидаги ўзига хос ижод намуналарини тамсил этган ва руҳнинг инсон қисматидаги нуфузига урғу берилган мазкур асарларда самовийлик ҳиссиёти, замин одамини фазовий кенгликларга чорлаш иштиёқи ҳам фавқулодда таъсирили тарзда тасвиранган. Бундай шеърлар жуда оз бўлса-да, Ясавий, Навоий, Бобур, Машраб анъаналарини теран ўзлаштирган ўтган асрга мансуб шоирларимиз ижодида ҳам учрайди.

*Вужуд деганлари асли нимадир?
Дайр денгизида юрган кемадир.*

*Бир кун бир қояга урилгай кема,
Рұхим, сен вужуднинг ғамини ема...*

Абдулла Ориповнинг “Рұхим” шеъри күпчилик қалам аҳлининг ҳам хаёлига келавермайдиган ана шу сатрлар билан бошланиб, руҳнинг нима учун вужуд тақдирига асло парво қилмаслиги ҳеч бир шоир айтмаган эътироф сўзлар билан давом эттирилади:

*Юксак фазоларда айлагил парвоз,
Сенда на оҳанг бор ва на бор овоз.*

*Сенга на бўронлар кор қила олур,
Сени на йўқотиб, бор қила олур.*

*Сен мисли камалак – юксак ва сўлмас,
Камалакни эса парчалаб бўлмас⁵¹.*

Бу каби хаёлий ва фазовий хulosаларга келиш учун вужуднинг фанолиги ва руҳнинг бақолиги биринчи галда тарк туйғуси ҳукми билан ҳал этилади.

Орифлик салоҳиятига соҳиб шоирлар борлиқ – оламнинг ёмонлиги, қаттол ва ёвузлиги, инсонга гўёки ҳеч қандай яхшилик ё эзгуликни рано кўрмаслиги учун эмас, руҳга, кўнгилга унинг самовий эркинлик бағишлий олмаслиги боис ишқ ва Ҳақаҳлинни ундан баланд кўтарилишга чорлашган. Бу фикрнинг характерли далили ҳам Абдулла Орипов ижодида учрайди. “Чорлов” деб аталган шеърида у ёзади:

*Дўсти ғарib, кел, қўлингни тут,
Юрагингда ёқай аланга.
Кел, бир зумга дунёни унут,
Кўтаратайин сени баландга.*

⁵¹ Орипов А. Йиллар армони. Тошкент: 1989, – Б. 219.

Агар юракда тарк ҳоли бош кўтариб, самовий ҳурлик руҳни орзиктирмаса, ҳатто қисқа бир муддатда ҳам ҳеч ким ҳеч бирорни юксакка кўтара олмайди. Умуман олганда эса, тарк шууридан йироқ кимсалар шоирнинг кейинги мисраларда илгари сурилган мақсад-муддаосининг ҳам мағзини чақолмайди:

*Пастда қолсин нобакор хилқат,
Пастда қолсин танбал булултар.
Юрагингда чақнасан фақат,
Ёруғ хаёл, самовий ўтлар.*

*Юксакларда чарх уриб айлан,
Руҳинг мангу турсин ёришиб.
Ўлганда ҳам вужудинг билан
Кетмагайсан ерга қоришиб*⁵².

Хуллас, тарк ва унинг моҳиятдан сўзлагандаги икки нарсани албатта инобатга олмоқ зарур. Биринчиси – моддий борлиқ ва мавжудликларга қараганда руҳ ва ишқ тарихининг қадимиyllиги. Иккинчиси эса дунёнинг зоҳирий сувратлари эмас, ирфоний хусусиятларнинг беҳад ноёблиги. Демак, ишқ ва маърифат денгизида сузмаган кишининг тарқдан баҳс очишга ҳаққи ҳам, маънавий ҳуқуқи ҳам йўқ.

Психологларнинг ваколат беришича, инсон вужудида майл ва мақсади бир-бири билан мувоғиқ келмайдиган неча ўнлаб “мен”чалар мавжуд бўлади. Моддий манфаат, ўнғай вазиятга қараб турланиб-тусланишдан толиқмайдиган ўша майда “мен”лардан қутулишнинг дахлсиз чораси тарк изтиробидир. Аввало нафси амморага қарши ку-

⁵²Орипов А. Йилилар армони. Тошкент: 1989, – Б. 253.

рашга йўллайдиган бу изтироб ва йўқотишлар бир замонлар юони файласуфи Арасту айтган трагик покланиш, яъни катарсисга қараганда ҳам амалий, ҳам самаралидир. Рус олими Ф.А.Петровскийнинг таъкидлаши бўйича, Аристотелдаги покланиш сўзи нимани англатади, деган масала ҳанузгача тўла ҳал этилмаган. Катарсисни тушунтиришлар кўп ҳолларда Аристотель сўзларининг матни ва мазмунини ўзбошимчалик билан шарҳлашга асосланган экан⁵³.

Аристотель кўзлаган трагик покланиш, яъни катарсис аслида нафсга тегишли. Чунки нафсга қарши курашга киришиб, уни тозалаш инсон тақдиридаги азоб ва изтиробларнинг энг қийноқлисиdir. Таркнинг алоҳида даражаси ўлароқ белгиланган тарки ҳости – ўзликни тарк этиш на юони, на Европа тадқиқотчилари тасаввур ҳам этолмаган изтироб орқали эришилган покланиш тажрибасидир. Бундан ташқари, Ғарбда ўзини таниган эркин шахс сифатида таърифланган “абсурд одам” илоҳий манбасини топмаган, бироқ шарқлик тарк одамига яқин бир типдир.

Тасаввуфда тарк тўрт қисмга ажратилган: 1. Тарки дунё. 2. Тарки уқбо. 3. Тарки ҳости. 4. Тарки тарк. Булардан ҳар бири Навоий шеъриятида ўзига яраша ўрин эгаллаган ва ҳар қайсиси алоҳида баҳс юритиладиган мавзудир.

Ўзбек тили ва адабиёти, 2017 йил 1-сон

⁵³ Аристотель. Поэтика. Тошкент: 1980, – Б. 95.

НАВОЙ ИЖОДИДА ДУНЁ ТИМСОЛИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ (иккинчи мақола)

Маълумки, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий муҳит, шунингдек, диний, фалсафий, адабий таълимот ҳамда анъаналар у ё бу тарзда адабиётнинг умумий аҳволи ва ривожига таъсир ўтказиб келган. Айниқса, анъанавий мавзу, жанр, усул, тимсолу ташбеҳларга асосланган адабиётларда ғоявий-бадиий ўхшашлик ва ҳамоҳангилклар сезиларли зайлда кўзга ташланиши ҳам сир эмас. Шунинг учун мақсад, мавзу ва ифодада анъана доирасида иш юритган шоири адибларнинг шахсиятидаги ўзига хослик ва бадиий ижодга қўшган янгиликларини ёритиш ё таърифлаш унча осон кечмайди. Буни неча асрлар мобайнида мурожаат этилиб. қайта-қайта қўлланилган шеърий образ, тимсол, рамз ва қиёслардан ҳам билиш мумкин.

Таъбир жоиз бўлса, Шарқ мумтоз шеърияти мавжуд борлиқ, реал воқелик ичидаги бир олам – ўзининг туйғу, тахайюл, маъно, руҳият ва тасвир дунёсини яратган бир шеъриятдир. Бу шеъриятда тарқ тушунчаси⁵⁴ ва у билан бевосита алоқадор дунё тимсоли ҳам анча мустаҳкам ўрин эгаллаган. Аслини олганда, инсон эмин-эркин яшаб, шавқ ва ғайрат билан меҳнат қилиб, ўзининг қайсиидир бир соҳага мансуб қобилиятини юзага чиқариш, ўзидан қандайдир бир из қолдириш учун дунёга келади. Тириклигига моддий дунёдан бошқа уни бағрига оладиган на манзил, на маскан бор. Ҳамма нарса унутилганда ҳам табиат қўпинча ҳам ота, ҳам она сифатида инсонни эъзозла-

⁵⁴Каранг: Ҳаққул И. Навоий шеъриятида тарқ тушунчаси ва талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017, 1-сон. 10–16-бетлар.

*Дунёпаратст ножинслардан бўюн товла,
Бўюн товлаб, дарё бўлиб тошдим мано, –*

деган. Бундай ҳақиқат ва моҳиятларнинг тамали, файз ва шукуҳига етиб бориш ўрнига бирорлар ҳамон XIX асрларда ғарб олимлари ўртага ташлаган уйдирмаларни кўтариб, ҳатто қалқон қилиб юришибди. Ваҳоланки, “Аҳли маърифат қандай дунёни тарк қилиш керак дейишган ва нима учун?” деган саволга ҳаққоний жавоб қайтарилса, ҳаммаси жой-жойига тушади.

“Англамадингми – инкор қил! Мақбул келмадими – айбла! Очик-оидин сўзлашолмадингми – ғирромлик йўлига ўт!” Бирор жойда қайд қилинмаган, лекин совет мағкурасидан мерос қолган ушбу “усул”ларни кўллашга уринаётганлар, афсуски, ҳозир ҳам учраб турибди. Матн, моҳият, ҳақиқат билан уларнинг иши йўқ, унда-бунда ўқиб, миясига ўрнашиб қолган гапларга таянишади, холос. Масалан, Бобур Мирзонинг “Нафс душмандуур яқин билгил // Дўстум, бу сўзумни чин билгил, // Душманедур агарчи ўтру эмас // Лек бир лаҳза сендин айру эмас”, деган фикрларининг мағзини чақолмаган киши ҳеч вақт унинг мана бу сўзларини тўғри англаб, теран қабул қилолмайди:

*Арзимас ғам емакка бу дунё
Бал отин ҳам демакка бу дунё.*

*Тамаъ узгил бу эски дунёдин,
Хотирингдин чиқар бу дун ёдин⁵⁶.*

⁵⁶Бобур. Асрлар. Уч жилдлик. I жилд. Девон. Тошкент: 1965, – Б. 209.

Бизнингча, Яссавий, Навоий, Бобур, Машраб ё Огаҳий ижодиётининг тадқиқ ва тарғиби билан машғул бўлганда, киши, энг аввало, уларнинг дунё-қарави, маслак ва ҳолатларига тамоман тескари ғараз, даъво ҳамда истаклардан кўнгилни тозалаши зарур. Шунда адабиётимиз тарихида қандайдир “хавфли майдон” йўқлиги ўз-ӯзидан ойдинлашади. Туркий адабиёт – ҳаёт ҳақиқати, дунё гўзалликлари, воқелик талабларига содик ва охират тасаввурларини ҳам унутмаган адабиёт. Шу билан бирга, унда дунёга танқидий қараваш ҳам бор. Ташхис, яъни шахслантириш усули орқали дунёнинг алдоқчи, золим, бақосиз сингари салбий сифат ва ёмонликларини кўрсатиш бу адабиётда анча қадимий анъана эди⁵⁷. Аҳмад Юғнакий таърифи бўйича, дунё инсонга бир кўли билан бол тутса, иккинчиси билан заҳар узатади. Чунки у заҳарли илонга ўхшайди. Шунинг учун унинг силлиқ ва юмшоқлигига алданмаслик керак:

Йилон юмшоқ эркан, ёвуз феъл этар,
Йироқ турғу, юмшоқ теб инонмағу.

Очуннинг сийрати ҳеч қачон сиртига мувофиқ келмайди. Барча ҳийла-найранг ва шафқатсизлик унинг ботинида яширин. Ниқоббозликда унга тенг келадигани йўқ. Ана шундан ғафлатда қолмаслик зарур:

Ниқоб кўтурур очун, бирар юз очар
Ёзар қўл, қучар тек, яна терк қочар⁵⁸.

⁵⁷Қаранг: Ҳаққулов И. Занжирбанд шер кошида. Тошкент: Ёш гвардия, 1989. – Б. 145–149.

⁵⁸Адид Аҳмад бин Маҳмуд Юғнакий. Атабатъул ҳақойик. Анкара: 1992, – Б. 57.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам “Кутадғу билиг” достониң алоқида бир фаслини бевафо дунёниң қилиқ ва қилмишларини ёритишга бағишилаган. Унингча, дунёни билиш, уни ҳар жиҳатдан танишда чалғи-масликнинг биринчи шарти илм ва заковат соҳиби бўлишдир. Ана шунда даҳр хусусидаги нотўғри ёки бирёқлама фикрлардан инсон ӯзини халос қилганидек, одамлар билан муомала-муносабатда ҳам адашмайди. Зеро, ғаддор олам ҳеч қачон одамларнинг бир-биридан қочиш ёхуд узоклашишига таъсир ўтказолмаслиги керак. “Сен одамлардан қочарсан, – дейди донишманд Юсуф, – улар сенга нима ёмонлик қилди? Одамларга қўшил, уларга ўхшаб яша. Мусулмонларга ёрдам қил, оғирини енгиллат. Тангри сенга жаннатни ато айлар, жойинг тўрда бўлғай. Кўнглингда ҳам, тилагингда ҳам соғ бўл, ҳаракатинг тўғри бўлсин. Қаерни хоҳласанг, ўша жойда шоду хуррам кун кечир. Инсонлардан узоқда ёлғиз яшама, бошқаларнинг кусурига қарама, ӯзингга бок”.

*Kişidin kaçar sen – ne kildi kişi,
Kişike katil, it kişiler işi.*

*Müsülmân işin it, mungiriga yara,
Bayat birge içmak kör ornung töra.*

*Köngül til köni tut kilincung butun,
Kayurda tilese tirligil kutun.*

*Kişisiz tırılma kişiler ara,
Kişi aybi körme, özürigni kōra⁵⁹.*

⁵⁹Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Истанбул: 2008, – Б. 620–621.

Шу ҳақиқатни эсдан чиқармаслик лозимки, мұмтоз адабиётимизда ва унинг таркибий қисми бүлган тасаввуф адабиётида ҳам Аллоҳ таоло яратған борлық – оламга нафрат билан қараш, илм-маърифатга соҳиб кишилардан қочишга ундовчи бирғоя ёки йұналиш бүлмаган. Табиий савол туғилади: собиқ совет давлати мағкураси ва синфиilik, партиявиilik қонун-қоидаларига ёпишиб олган адабиётшуносликда “дунёқараши гуманистик ҳақиқаттардан мутлақо йироқ”, “ұтакетған тарқидунёчи” дея айбланған Аҳмад Яссавий, ул зотнинг Сулаймон Бөқирғоний, Сұфи Оллоёр сингари ориф издошларининг маънавий-руҳий олами XX аср одамлариникига қараганда саёз, бефайз ва чекланған бүлганми? Ағасуски, бу саволга жавоб берішда нөчөрлик ва имконсизлигини яшириш учун қаллоблик, саводсизлик “яроғи”ни құлдан қўймайдығанлар ҳали анча вақт учраб туради. Сабаб нима?

Вақтида англамаган ҳақиқат ва ўз фурсатида илгари сурилмаган фикр-мулоҳаза баъзан жиддий муаммо, ортиқча англашмовчилерлерни пайдо қиласылади. Агар ўша мустабид шуро замонида Алишер Навоийнинг “пири Туркистон” Хожа Аҳмад Яссавийнинг тарихий сиймоси ва ирфоний маслагини назарда тутиб:

*Турк пири киби оламдин этакни силкинг,
Дұстдин ғайри таманнои висол айламангиз, –*

деган фикр-құрсағатмасини, ҳеч бүлмаганда бир-иккى навоийшунос холис қабул қилиб, Яссавийнинг “оламдан этакни силкиш” тушунчасини тұғри изохлаганда қанчадан-қанча үйдирма ва бўхтон гаплар одамларни анча узоқ пайт چалғитиб юрмасди.

Илфор сүфийларнинг нуқтаи назарига кўра, “дунё” ва “олам” дея ёмонланадиган мавжудлик ҳақиқатни билиш, мушоҳада этишда Аллоҳ билан инсон орасида тўсиқлик қилгувчи нарсалар бўлиб, улардан йироқлашиш жоиз. Ваҳдати вужудчиларга кўра эса, асл вужудга нисбатан даҳр, борлиқ ёхуд олам бир кўлка – соя мавқеидадурки, улар ҳатто камситиш нигоҳи билан қарашга ҳам арзимайди. Шоир, мутафаккир, мутасаввиф, файласуф ва маломат кайфиятига соҳиб Навоий буларни яхши англаган, албатта. Шунга қарамасдан, улуғ шоир даҳр, дунё, жаҳоннинг хилма-хил ёмонликлари, бири иккинчисидан тубан ҳийла-найрангларидан одамларни огоҳлантириб, таркидунёчилик мазмунидаги фикрларни қатъият илиа илгари сурган. Бир ғазалида у:

*Эй Навоий, тарки дунё айла, иззат истасанг, –
Ким, мазаллат келди саъй аниг таманноси учун*
(БВ, 483), –

деса, бошқа бирида:

*Ком вақти тарки дунё айлаган топмиш ҳаёт,
Йўқса етконда ажал худкому ноком айламиш*
(НШ, 252), –

дейди. “Ғаройиб ус-сиғар”даги 22-ғазалда шоир яна ҳам кескин хулосага келади:

*Ҳақ тилар бўлсанг, Навоий, силк дунёдин этак,
Ишқинг ўлса пок, ўзни қўйма бу мурдор аро.*

Булар шунчаки шоирона гап ёхуд хаёллар эмас, албатта. Тарки дунёни Навоий энг жиддий, гоҳо ҳа-

ёт-мамот масаласи даражасига кутаради. Унинг хулосаси бўйича, “Дунё дор ул-ҳаводисдур ва анга кўнгул боғламоққа ғафлат боисдур. Олам умрдек бевафодур ва анинг давлатиға эътимод қилмоқ хато”⁶⁰. Мутафаккир шоир “Муншаот”даги мактублардан бирида ўша “ғафлат” ва “хато”ни нисбатан кенгроқ изоҳлаб дейди: “Даврон базмида ким бир мурод жоми ичтиқим, сўнгра юз номуродлиғ хуноби сумурмади ва сипеҳр анжуманида ким бир иззат маснадиға мутамаккин бўлдиким, оқибат юз мазаллат туфроғига ўлурмади; абнойи замонға ким бир вафогули очтиқим, алардин юзига юз адоват авоби очилмади. Даҳр бозорининг нақди рўйандуддур ва айём жашнининг шаҳди заҳролуд. Бу жиҳатдин кўзларин басират шамъи ёрутқонлар дунё сори кўз солмайдурлар ва кўнгулларин ҳидоят зилоли оритғонлар олам меҳрини зарраи кўнгулга олмайдурлар”⁶¹.

Бу гаплар тафаккур соҳибларида ўша давларда ҳам эътиroz ё иштибоҳ туғдирмаган, бугун ҳам туғдирмайди. Ҳаётда беҳуда азият чекиб, алданиб юрмаслик учун шоир тарк аҳли сафига кўшилишни тавсия этади:

Фард бўлким, ул киши дунёда бўлмиш аҳли тарк –
Ким, фано йўлида тарки аҳли дунё айламиш
(НН, 314),

Хўш, бу сўзларни қандай тушуниш мумкин? Уларни Навоий дунёқарашининг чекланган ва эскирган

⁶⁰ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. 14-жилд. Тошкент: Фан, 1998. – Б. 95.

⁶¹ Алишер Навоий. Муншаот. МАТ. 14-жилд. Тошкент: Фан, 1998. – Б. 211.

қирралари сифатида тавсифлаш билан бирор нарса-
га эришиб бўладими?

Навоий “Лисон ут-тайр” достонида: “Ким де-
дим узлат эшигин очқамен, Даҳри бемаъни элидин
қочқаман”, дейди. Бемаъни даҳрнинг одамларидан
маъни кутиб бўлмаганидек, уларнинг авом, яъни
“аҳли суврат” савиясида эканлигидан ҳам, албат-
та, кўз юмиб бўлмайди. Навоий ана шундай дунё
ва унинг вакилларидан йироқлашиш тарафдори. У
“Дунё сори ҳирс ҳар ямондин ортуқ, тарқ этмак ани
кавну макондин ортуқ” деганда ҳам ҳирс қўзғов-
чи ва ҳорис, юлғич, каззоблар тўдасига қўшувчи
оламни назарда тутган. Бу – масаланинг бир томо-
ни. Унинг сирлироқ иккинчи жиҳати янада муҳим.
Ирфоний талқинга қўра, оламда етти турли мав-
жудлик бордир: биринчisi – малак, иккинчisi
– жон, учинчisi – маъдан, тўртинчisi – ўсимлик,
бешинчisi – ҳайвон. Мулк олами ниҳоясига етгач,
олтинчи жинс ўлароқ инсон яратилган. Инсоний
жисмлар орасида зохир бўлган илк борлик Ҳазрати
Одам эди.

Ибн Арабийнинг айтишича, баъзилар уни бир
латифа (латифлик) деса, бошқалар бир жисм де-
йишган. Айримлар эса инсон латифлик ва жисмнинг
бирлигидан таркиб топган, дея хулоса билдириш-
ган. Кўпчилик мутасавифлар шу нуқтаи назар-
ни қўллашган. Чунки инсон оламнинг руҳи, олам
эса жasaddir. Инсондан айри тарзда оламга нигоҳ
ташланса, у руҳсиз ва теп-текис бир жисм сифати-
да кўринади. Вужуднинг мукаммаллиги руҳ билан
бўлганидек, оламнинг мукаммаллиги ҳам инсон би-
лан. Зоро, олам инсон шарофати туфайли камолга
етишганлигига қарамай, инсон олам орқали камол-

га эришмаганлигини ёддан чиқармаслик зарур⁶². Шу боис Навоий “олам ғами”дан кўра “бани одам ғами”-ни устун қўяди. “Оlam аҳли кўнглида олам ғами, худ будур кўпрак бани одам ғами”.

Демак, комил инсоннинг мавқеи ва қадр-қимматига нисбатан қаралганда тарки олам улкан йўқотиши ёки фожиали ажralиш ҳисобланмайди. Аксинча, инсоннинг комиллик мартабаларига чиқиши борлиқ – оламнинг аҳволига ижобий таъсир ўтказади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шундай: Навоий талқинларидағи тарки дунё ғоясини аҳли дунё таъбиридан ажратмай, бир бутунликда олиб қараш керак. Чунки гуманист шоир асосий ўринларда даҳр, дунё, олам ёки жаҳонни шахслантириб, инсонга хос энг салбий, паст сифатларни уларга нисбат бериб, одам орқали гўё оламга ўтиб, ўқувчини чукур мулоҳазага чорлади:

Бу даҳр ажузеки, вафоси йўқ аниңг,
Бир фоҳишадекдурки, ҳаёси йўқ аниңг.
Дема муниким, айбу хатоси йўқ аниңг,
Айби бас эрур буким, бақоси йўқ аниңг.

Маълумки, комил инсон тушунчасини ёритиш ва талқин қилишда Шарқда иккита назарияга таянилган. Биринчиси – фалсафий назария бўлиб, унга кўра, инсон жинси илоҳий сифатлар тажаллий қилган оламдаги энг комил борлиқдир. Илоҳий камолотлар фақат комил инсонда, унинг воситаси билан эса жамланиб, йиғилган ҳолда зухурланади. Иккинчиси – сўфийлик назарияси. Ушбу назария бўйича, “комил инсон” деб номланган ориф зотлар кашф

⁶² К а к л и к Н. Мухиддин Арабийнинг асарлари ва манбалари. Истанбул: 1974, – Б. 436.

мартабаларидан бирида Ҳақнинг зотий хусусиятларини завқан идрок этишади. Бунга тўла ишонч ҳосил бўлгандан сўнг улар ўзи ва Аллоҳ тўғрисида мукаммал бир илмга эришишади. Чунки фақат ўзини билган комил инсон Аллоҳни ҳам англаш ва танишга муваффақ бўлади.

Навоий бир шеърида “Эй кўнгул, ҳар макр ила қочсанг улустин шукр қил, Ҳар вафоға минг жафо тортиб қутулсанг муфт бил” (НШ, 374) деса, бошқа бирида “Оlam аҳлидин вафо кўз тутмаким, ким тутса кўз, Дарду меҳнатдин холос ўлмас замоне мен киби” (ФК, 622) дейди. Танқид, шикоят, ҳасрат мазмунидаги бундай байтларга Навоий асарларида тез-тез дуч келинади. Хўш, буни қандай баҳолаш керак?

Алишер Навоий – Шарқнинг энг улуғ мутафаккир санъаткори. Навоий яшаб ижод этган давр, сифат эътибори билан инсонга қараш ўзгарган, инсоннинг ўзлигини таниш ва шу орқали башарий ноқислик, ожизлик ҳамда тубанликларга муросасизлик билан қараб, ҳар жиҳатдан ибратли инсоний фазилатларга соҳиб шахсларни вояга етказиш йўлида жиддий ҳаракат бошланган давр эди. Лекин бу жабҳада муваффақият қозонмоқ учун инсонни қуруқ таърифлаш, унинг ижобий, салбий хусусиятларини тавсифлаш эмас, балки унинг ўзини ўзига танитиш, турғун, мўрт, эгилувчан, ғарib ўзлигидан ўзини кутқазишга уриниш жоиз эди. Донишманд шоирнинг асарларида тахминан юздан зиёд салбий типга мансуб кимсалар хусусида баҳс юритилиши ҳам бунинг далилларидир. Мана улардан айримлари:

1. Авом (“Ё дохили зумрай ҳавос айла мени, Ё ранжи авомдин ҳалос айла мени”). 2. Разл (“Чу разл ҳавсаласиздир, не тонг, агар ногоҳ етишса мукнат анга,

аржуманд тутқай ўзин"). 3. Лайм ("Лайм фарқиға иқбол тожин қўймоқ, яқинки, бўлғусидур муджиби азоби анинг"). 4. Нопок ("Юз туман нопок эрдин яхшироқ Пок хотунлар аёгининг изи"). 5. Золим ("Сафиҳ золим ила бўлма хон уза ҳамдаст, Муносиб бўлмади ит чунки ҳамтабақлиққа"). 6. Фосиқ ("Фосиқмену кофири ниҳони, Каъба сафари эрур менга ҳайф"). 7. Аблаҳ ("Аблаҳ ани билки, оламдин бақо қилғай тамаъ, Аҳмақ улким, олам аҳлидин вафо қилғай тамаъ"). 8. Тамаъгир ("Эй Навоий, олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши, Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга бўлғай шараф"). 9. Ҳорис ("Ҳирс офатин нафс ҳавоси билгил, Кўймоқ ани нафс муддаоси билгил"). 10. Ҳасадчи ("Ҳар кимки ҳасуд эрур сазодур ҳасади, Ҳақдин бўлғон ямон қазодур ҳасади"). 11. Ғаддор ("Ғаддорки қисмингни малолат қилди, Ғам кишваридин санга рисолат қилди"). 12. Эгри ("Ким эгри эса, тузлук эмас пояси ҳам, Бор ўзиdek эгри суду сармояси ҳам"). 13. Бадхўй ("Бадхўйлик ул ваҳшат эрур шиддатдин – Ким, элга халослиқ йўқ ул ваҳшатдин"). 14. Ножинс ("Ножинс ила лутфу инбисот оз айла, Ҳампешани ҳамнишину ҳамрозд айла"). 15. Нодон ("Нодонлиғ эрур элда маломатға далил, Доно улус оллида хижолатға далил"). 16. Беасл ("Беасл халойикқа сафо келди ҳаром, Ҳар ишқи эрур ғайри жафо келди ҳаром"). 17. Нокасу ножинс ("Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами...") ва ҳоказо.

Бундай бандаларнинг феъл-атвори, қилиқ-қилмишлари, совуқ ва бефайз башаралари жонли тарзда тасаввур этилса, сабр-тоқатли ҳар қандай кишининг ҳам борлиғини аллақандай таҳлика ёки кемирувчан ғашлик қуршаб олади. Гапимиз далилсиз бўлиб қолмаслиги учун чинакам одамшунос шоиримизнинг

аблаҳ типининг асосий бир сифати очилган қитъасига эътиборни қаратмоқчимиз:

*Умрин аblaҳ кечуруб ғафлат ила,
Нукта ўрниғаки тортар харос.
Бир эшакдурки, тағофул юзидин
Қилғай изҳор паёпай аррос.*

Ғафлатнинг аblaҳликка асосланиши, аblaҳлик эса ғофилликнинг юқори нуқтаси эканлигини тамсилий шаклда ҳеч бир шоир бунчалик ёрқин акс этириб беролмаган.

Устод Садриддин Айнийнинг эътирофига кўра, “Хамса”даги салбий типларни Навоий ўзи мансуб замон ва муҳитдан олган⁶³. Агар масаланинг бу жиҳати ҳам инобатга олинса, шоирнинг оламни “мотамкада”га нисбат бериб “Гар одам эрур бўлса керактур ғам аро, Оламда эса, бўлса керак мотам аро” дейишига унча ажабланиб бўлмайди.

Оламнинг ғамхона, мотам даргоҳи бўлишида золим давлат, адолатсиз ҳокимиятларнинг ҳам ҳиссаси бўлган. “Чархи золим”, “даҳри дун”, “жаллод дунё” иборалари орқали уларга ҳам муносабат акс этирилган. Зоро, оламнинг инкори гоҳо ундаги барча мавжудликнинг инкорини қамраб олган.

Алишер Навоий дунёning даҳо санъаткорларига хос холислик ва инсон манфаатларини муҳофаза қилувчи ҳассослик билан мушоҳада этгани туфайли ҳам “Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком, Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқай оламе” деган хуносага келган. Орзу этилган шундай бир олам яратилди ҳам дейлик. Инсон қавми унда мурод-мақ-

⁶³ Айний С. Куллиёт. Жилди 11. Китоби яқўм. Душанбе: 1963, – С. 344–345.

садига етиб, хотиржам, хузур-ҳаловатда кун кечириб билармиди? Йўқ, албатта. Чунки жаҳондаги башарий зиддият, ноҳақлик, кулфат ва бахтсизликларнинг илдизи ёки туб асоси одам табиатида бўлиб, унинг нафси, хулқи, қалби ва тафаккурини улардан қутқазиш қадар оғир, кўпинча ҳатто бесамар уриниш йўқдир. Айрим бир миллат, ҳалқ ва элатнинг эмас, умуман башариятнинг аҳволи шундай ва бунинг сабабларини изоҳловчи фикр-мулоҳазалар ҳам бисёр.

“Кўпчилик инсонлар, – дейди ҳинд файласуфи ва илохиётчиси Кришнамутри, – миллион йиллар аввал қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам қарийб ўша-ўша: беҳад баҳил, ҳасадчи, жанжалкаш, сурбет, субутсиз ва шубҳачидир... Биз меҳр ва адсоват, қўрқув ва шафқат, зулм ваadolатнинг даҳшатли қоришимасимиз”⁶⁴.

Бундай очиқ ва аччиқ танқидий гапларни ҳамма ҳам қабул қиласлиги, кимлардир уларга ҳатто чидамаслиги ҳам мумкин. Аммо бундай муносабат инсоннинг энг ижобий фазилат ва хислатларини тўғри кўриб, тўғри қадрлашга ҳам хизмат этолмайди. Адабиётдаги психологик ночорлик ғоявий-бадиий саёзликка бир сабаб ҳам ана “кўнгилчан”лик ҳолатидир.

Туйғу ва маъно тўғрилиқ, диёнат тупроғидан маърифат ва ҳақиқат қўли билан қорилган бўлса, ҳеч қачон улар бадбинлик, тушкунлик, турғунликка ҳисса қўшмайди. Навоийнинг олам ва одам ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида бу ҳол тўла сезилиб туради. Шу боис ҳам улар ўқувчини инсон ва инсонийлик дунёсини бутун мураккаблиги, оғриқ ва қийиноқлари билан ўрганиш, ҳаққоний холосалар чиқаришга чорлайди.

⁶⁴Кришнамурти Дж. Свобода от известного. Киев: 1991, – С. 6.

Тўғри, илм, маърифат ва ишқ билан инсон эришган комилликни Навоий коинот миқёсида баҳолаб, “Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот // Нодиру олий асоси коинот // Барчадин ашрафки ул инсон эрур // Ким камолида хирад ҳайрон эрур”⁶⁵ деган ва бу ҳукмидан ҳеч тонмаган. Лекин чин санъаткорлик эҳтироси шундай бир порлоқ кучки, ижодкор қалбida у инсонга тегишли барча ҳақиқатларни ростлик ойнасида акс эттириш эҳтиёжини субитлаштиради. Ижодининг дастлабки босқичлариданоқ бу куч ва эҳтиёжга содиқлигини исботлаган Навоий Самарқанддан устози Сайийд Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида Хуросон ахлоқий муҳити ва аҳолисининг аҳволи тўғрисида энг реалист адаб ҳам айтавермайдиган фикрларни изҳор этган:

*Элида кишиликтан осор йўқ,
Шароратдин ўзга падидор йўқ.*

*Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барчаға даъб бедоду рев...*

*Қора пул учун айлабон қатл фан,
Үлкитин тамаъ айлаб аммо кафан*⁶⁶.

Мавлоно Жалолиддин Румийда “Хешро софи куназ авсофи худ, то бибини зоти поки худ” – “Агар ўз зоти покнинг кўраман десанг, ўзингни ўз нафсоний сифатларингдан тозала” деган фикр бор. Шу маънода Навоий Румийга ҳамфикр: “Авомдин, демаким ўзни

⁶⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 12-жилд. Тошкент: Фан, 1996. – Б. 250–251.

⁶⁶ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сигар. МАТ. 3-жилд. Тошкент: Фан, 1988. – Б. 532.

кутқарай, эр эсанг ўзингдин ўзни қутулмоққа жаҳд қилғил хос". Ҳақиқатда бу хос уриниш ва инсоний софликни юзага келтирадиган маънавий-ахлоқий тажрибадир. Бироқ фоний дунё бу тажриба ва натижалар билан айтарли қизиқмайди. "Соф одамийлик, – дейди машхур рус файласуфи Н.Бердяев, – ўртамиёна кимса учун бегона, кераксиз ва йироқ нарса. Покиза инсонийлик – илоҳий ва Аллоҳнинг хоҳиширодаси билан эришиладиган мақом"⁶⁷. Буни эгаллаш сири эса Навоийда қуйидагича ифодаланган: "Дўст васлин топмаған дунёву уқбодин кечиб, Ушбу дардингға Навоий ҳолин истишҳод бил" (FC, 364).

Ўзбек тили ва адабиёти, 2017 йил 2-сон

⁶⁷Б е р д я е в Н. Само познание. Москва: 1991, – С. 313.

НАВОЙ ИЖОДИДА “АДАМ ВА ВУЖУД” ФАЛСАФАСИ

Аслини олганда, ориф ижодкорда зоҳирий ҳис, mail ва қизиқиш кучли бўлмайди. Чунки нимадан илҳомланиб, нимадан ҳайратланса, айтарли ҳаммасини у ғайб ва ботиндан топади. Шу маънода ҳам илоҳий, ҳам дунёвий ҳақиқатларнинг бош манбаи ориф санъаткор сийратида бўлиб, ташки дунёдаги воқеа, ҳодиса ёхуд манзаралар унинг учун бир рамз ё мажоздир. Бу эса унга ҳамма кўрган, ҳамма била-диган нарсалардан сўз юритмаслик, гўзаллик ва гўзаллик жозибасини сийратидан ажралган ҳолда тасаввур этолмаслик кўникмасини шакллантиргани. Орифтаъб шоир жамият ва жамият аъзолари ҳолидан таъсирлангани учун эмас, балки уларнинг маънавий-руҳий аҳволига таъсир ўтказиш илҳоми билан асар яратади. Бундай ижод намуналари билан танишган ўқувчи, ўзи истасин-истамасин, зоҳирдан ботинни, сийратдан суврат сирларини англаш ва тасаввур қилишни истайди.

Йўқлик ва борлиқ, фано ва бақо – оламнинг азалий ҳамда абадий сарҳадлариидир. Инсон борлиқдан келиб яна борлиқقا эмас, адамдан келиб адамга, яъни йўқликдан йўқликка қайта сафар қиласди. Ушбу такрорсиз сафар тасаввуф адабиёти намояндлари учун ҳам, Алишер Навоий сингари мутасаввиф ва мутафаккир даҳолар учун ҳам оддий одамларнинг хаёлига келавермайдиган сирли маъно ва ҳолатлар тасвирига кенг йўл очган. Буни улуғ шоирнинг “адам ва вужуд” мавзуидаги мисраларидан ҳам англаш мумкин. “Хамса” достонларидан бирида:

*Адамдин сенга берди аввал вужуд,
Нобудингни қилди карам бирла буд, –*

дейилса, бошқа достонда Аллоҳ ва одам муносабатини изоҳловчи шундай сатрлар битилган:

*Йўқ эди одамни бор эттинг,
Кишилик бирла эътибор эттинг.*

*Йўқ ҳам этсанг ани-йўқ этгунгдур,
Бор қилғунгдур ўйқ этгунгдур.*

*Адам эрканда айламак мавжуд
Бўлса мавжуд қилмоғинг нобуд.*

*Не учун эрконин киши билмас –
Ки ҳар неки ҳақ иши билмас.*

Ҳақиқатдан ҳам шундай: Аллоҳ таолонинг ишларидан ҳеч вақт бандаси аниқ воқиф бўлолмайди: илоҳий тадқиқ йўли унинг учун буюк Сир ҳижоби билан беркитилган. Аммо ҳақиқий қуллик ила шарафланган ҳар бир банда моддий зарурият, башарий эҳтиёж тасарруфидаги “мен”лигини ишқ ва ирфон орқали ўзгартириш, ҳатто уни тубдан янгилашга мажбурдир. Қадим Шарқда маънавий валодат – иккинчи туғилиш дейилган бу ҳодисага Исо алайҳиссаломнинг “Икки бора таваллуд топмаган малакут самосига юксалолмайди”, деган гапи асос бўлган.

Муршид, шайх, пир, устод раҳнамолигида воқе бўлажак ушбу валодатда, аввало, вужуд аъзолари ўрганилиб, кейин нафсни таниш, ахлоқ ва иродани қувватлантириш, қалб соғлиги ҳамда руҳ тазкиясига эътибор қаратилган. Тариқатда булар суҳбат шайхи, таълим шайхи, тарбия шайхи деб аталган зотларнинг йўл-йўриқлари бўйича амалга оширилгач, онг ва вужуддаги қўпдан-қўп ноқислик, ёмон-

*Дунёди дири ҳар чи дири ҳеч аст,
Вон низ, ки гуфтыву шуниди ҳеч аст.
Сартосар оғоқ давиди ҳечаст,
Вон низ дар хона хариди ҳеч аст.*

Мазмуни: “Дунёни кўрдинг ва ундаги ҳар нарсани назардан ўткардинг, ҳаммаси ҳечдир. Сўзлаганларинг, тинглаганларинг ҳам ҳечдан бошқа бир нима эмас. Оламнинг у бошидан бу бошигача югур – бу ҳам ҳечдир. Сотиб олган ашёлар қуршовида мамнун яшасанг ҳамки ҳечдир”.

Адам, яъни йўқлик ҳоли билан битилган бу рубоийда борлиқ – вужуд йўқликдан яратилган ва яна аслига (адамга) қайтади, деган фикр илгари сурилган. Буюк файласуф шоир бошқа бир рубоийсида ёzádi:

*Пок аз адам омадему нопок шудем,
Шодон ба дар омадему ғамнок шудем.
Будем чу оби дида дар оташи дил,
Додем ба бод умру дар хок шудем.*

Мазмуни: “Адамдан пок келдигу, нопок бўлдик. Эшикка нолон етишдигу, ғамнок бўлдик. Дил оташи учун кўз ёши эдик. Умрни елга бердигу, тупроққа қоришдик”.

Бу тўртликда илоҳий манба ва маншаидан ажратиб, ҳеч нарсанинг боқийлигига кафолат бериб бўлмайди, деган ғояга таянилган. Мирзо Бедилнинг “Ирфон” асаридаги “Адам бўлмагунча, жаҳон бўлолмайсан, Туфроқ бўлмасдан, жисми жон бўлмассан”, деган сўzlари ҳам Хайём гапларини қувватлайди:

*To нагарди адам, жаҳон нашави,
Хок нагашта жисми жон нашави...*

Алишер Навоий "Маҳбуб ул-қулуб"да инсоннинг яратилишини шунга муқобил равишда изоҳлаб, "Ҳар ким адам ниҳонхонасидан вужуд анжуманиға қадам урубтур ва бу бақосиз оромгоҳда бир нафас ўлтирибтур...", дейди. "Бу бақосиз оромгоҳда" кун кечиришда адашиб, ғафлат чоҳига қуламаслик учун ҳам адамни унутмаслик зарур. Чунки у вужуд замини, борлиқни юзага келтирган асос, мавжудликнинг кўринмас, яъни пинҳоний тамалидир. Адам тушунчаси ва хаёлига ўхшаб, адам шуури ва ҳоли ҳам ниҳоятда тоза ва сирли. Зеро боқий гўзаллик, нағислик ва мусаффолик ундан тазаҳҳур этган. Навоий буни адам вилояти ("Чу дарди ишқ биёбонларини қилдим қатъ, Адам вилоятидин нари юз хатар топтим"), адам иқлими ("Шоми ҳижронки, ғоятсиз эрур тийралиги, Адам иқлимиға ул келди саводи аъзам"), адам кишвари ("Анга доғи элдин етиб интиқом, Адам кишвари сори қилди хиром"), адам саҳроси ("Ишқ ила топтим адам саҳросидин мулки вужуд, Ошиқ ўлдум дард қилғунча вужудумни адам") каби иборалар билан ифодалайди. Бироқ булар асосан ўлим, нариги дунё, охират мазмунида тушунилиб, бадиий матн моҳияти билан боғланмайдиган ижтимоий-сиёсий фикр-мулоҳазаларни илгари суришга сабаб бўлган. Мана бир мисол:

*Оlam бор эмиш, Навоиё, шўрангиз,
Оlam доғи боштин-аёғ рангомиз.
Ишқ истар эмиш сени адам мисри сори
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз.*

"Навоий бу рубоийда, – дейилади бир китобда, – феодал тузум ҳукмронлик қилган жамиятдаги тар-

тибсизликлар, ғавғолар, бир-бирини эзишлар ҳақида ўз-ўзига хитоб қилмоқда; ҳаёт ташвишларидан тинкаси қуриган Навоий одамларнинг бир-бирига муносабати, феъл-атворининг, яхши эмаслигини кўрмоқда. Бундан кутулиш учун ишқ шоирга “адам мисри” – йўқлик мамлакати сори, яъни у дунёга кетишни маслаҳат беради. Шоир бунга жавобан эса, ҳа, тўғри, “одам тилаган ерда азиз”, деб ҳалқ мақоли билан киноя қиласди”.

Бунга монанд фикрлар бошқа навоийшуносслар томонидан ҳам ўртага ташланган. Адам қалимасининг луғавий маъноси билан бирга унинг истилоҳий-ирфоний мазмунига қизиқилганд, юқоридаги сингари ҳозир ҳам учраётган хулосалар илгари суримасди. Кашф аҳлининг кафолоти бўйича, кимда-ким адамни мушоҳада қилиб, хаёлан ундан жой топа билса, дунёning асл ва асосидан бир робитага ноил бўлади. Бунинг аксини қилиб, кимки йўқликни унутиб, борлиқقا ёпишса, ғайб файзидан бенасиб қолади. Навоий бундай қисматни бандасига раво кўрмасди. Зеро, у инсон ўз мавжудлигини “адам ўлмоқ ила” тафаккур этиб, фано йўлинни танлаш тарафдори эди:

*Эй Навоий, вужуд ҳарфини унумт,
Адам ўлмоқ ила фано йўлин тут.*

Маълумки, фано салафлари каби Навоий шеъриятининг ҳам асосий муаммо ва мавзуларидан бири. Тасаввуф илмининг билимдони Абдулкарим Кушайрий фанони учга ажратади: илк фано – бу қулнинг башарий хусусият ва ёмон сифатларидан халос бўлиши. Буни Навоий “ўзлик иморатин” бузиш деб таърифлайди:

*Кимки ўзлук иморатин бузди;
Бўлди нақди фано аниңг музди...*

Иккинчи фано – бу жамоли мутлақни томоша айлайдиган ошиқнинг Ҳақ сифатларидан ҳам фоний бўлиши. Навоийнинг юзлаб ғазалларида ана шу фано ҳолининг сирлари кашф этилган. Учинчи фано – бу Ҳақ борлиғига ўзини бағишилган соликнинг фанолигини кўришдан ҳам юксалиши, яъни борлик – оламни ақли кулл билан мушоҳада айлаши. Шу ҳолатдаги ориф, фақир, ошиқ ва дарвешнинг тажрибаси юқорида изоҳлаб ўтилган янги маънавий “мен”нинг тўла шаклланишини тасдиқлайди.

Адам фанонинг ахлоқий томони билан бирга метафизик жиҳатини бирлаштирадиган муҳташам бир тушунча. Адам ватанларнинг ватани, барча гўзалликларнинг сарманзили, ишқ ва ошиқликнинг руҳоний мамлакатидир. Алишер Навоий “Фавоид ул-кибар” девонидаги ғазалларидан бирида:

*Қочиб адамға бораи ақлу фаҳму донишдин,
Ватан борида бу ёт эл аро не бор менга? –*

дея бежиз савол қўймаган.

Маърифий нуқтаи назар бўйича, барча илоҳий сифат, хислат ва фазилатлар Тангри гўзаллигига мавжуд бўлган. Аммо ўша гўзалликни кўрадиган на бир кўз, ундан завқланадиган на бир кўнгил бўлган. Шунинг учун ҳам сўнгсиз ва тенгсиз гўзал Тангри уни кўрадиган кўзлар, ёниб-куйиб севувчи кўнгилларга муштоқ эди. Аллоҳ таолода яратиш эҳтиёжи ана шундан пайдо бўлганди. Коинот дейилган барча борлик ва яратиқлар ўша гўзалликнинг адам ойнасидаги тা�заҳҳуридир. Навоийнинг форсийзабон за-

мондоши Бадриддин Ҳилол ~~ий~~да шундай бир байт бор:

*Дони, кадом рўз адам ишуд вужуди мо?
Рўзе, ки ошиқи ба вужудомад аз адам.*

Мазмуни: “Бизнинг вужудимиз қайси кун мавҳ бўлганини биласанми? Ўша ~~кун~~ ошиқлик адамдан вужудга келган кун эди”.

Шунинг учун ишқ ва ошиқлик охиригача кашф этиб бўлмас ва ёзган билан ~~ниҳояси~~ кўринмас бир тарихdir. Адам – оламшумул сир, тенгсиз жозиба билан йўғрилган шу тарихнинг ибтидоси. Ибтидени билган интиҳо ҳақиқатларини ~~нг~~ осон ўзлаштиради. Шарқ мутасаввиф шоирларини ~~нг~~ ҳаёт ва воқеликни бўшлиқ ҳоли ва тасаввуридан ажратмай талқин этишларида катта маъно бор. Биринчидан, бу банданинг ўзини таниш, яъни салб ~~ий~~ сифатлардан фориғ бўлишга ёрдам беради. Икк^{инчи}дан, боқий ватан иштиёқи ва ҳижронини хотирлаб, ҳар кун, ҳар соатни ғанимат билиб фаол яшашга ундейди. Учинчидан, на бир фанолик, на жисмо^{ни}й ўлим инсонни бенасиб этолмайдиган боқий ҳақиқатларга умрни бағиашлашга шавқлантиради. Аммо масалага ҳар жиҳатдан кенг ва теран ёндашилса, одамда адамга нисбатан руҳий бир соғинч борл^{иги}дан кўз юмиб бўлмайди. Шу ҳақиқатни инобатга олиб Навоий:

*Ишқ ила топдим адам саҳросид~~ин~~ мулки вужуд,
Ошиқ ўлдум дард қилғунча вужудимни адам, –*

~~деган~~ эди. Чин ошиқ эса ҳеч қачон ўлмайди. Негаки ~~вакт~~ ва замонни ҳам адамга ~~тасли́м~~ қила билган:

*Бурунғу куну тонгладин ур^{ма} даме –
Ки, ул бир адамдур, бу дағу^адам.*

Навоий нима учун адамни кўп шарафлаб, ундан маъно излайди? Вужуд – коинот, борлик, ҳаёт абадијати ва буларнинг бағридаги инсон манфаати учун. Моддий макон ва замон қадр-қийматига Навоий ортиқча баҳо бермайди. Айни пайтда зохирни ботинга, сийратни сувратга қарши ҳам қўймайди. Улуғ мутафаккир шоирнинг адам ва вужуд фалсафаси мутлақо ҳаётий, умумбашарий, ҳусни мутлақни севиш, ҳамма кори ҳолда, аввало, Үнга таянишга йўналтирадиган шавқли ҳикматдир. Шунинг учун ҳам Навоийнинг тенгсиз издоши Муҳаммад Фузулий бир шеърида ўқувчига:

*Ломакон сайрининг азиматин эт,
Бу хароб ўлажак макондан кеч...
Масканинг базмогоҳи ваҳдатдур,
Эй Фузулий, бу хокдондан кеч, –*

дэя мурожаат этганди.

Маълумки, тасаввуфшунослар “инсон қавми вужуди орқали ҳайвонлар оламига, руҳи билан малаклар дунёсига боғланади” деган фикрни билдиришган. Руҳоний имкони кенг, завқи кучли зотларнинг ғайбий илм ва мушоҳада сирларини осон ўзлаштиришганига бир сабаб ҳам ана шу. Руҳнинг нола ва наволарида Навоий сўз билан айтиши имкони бўлмаган оламшумул сирларни очар экан, мавжудликни руҳоний ватандан асло ажратиб бўлмаслигига ўқувчини инонтириб қолмасдан, шеър тили, ишқ шавқи билан кўнгилни поклайди, азалий ҳамда абадий гўзаллик идрокига алоҳида таъсир ўтказади. Бу эса энг муҳими.

Ўзбек тили ва адабиёти, 2018 йил 1-сон

НАВОЙ ШЕЪРИЯТИДА ЭР ВА ЭРАН ОБРАЗИ

Маълумки, жаҳондаги айтарли ҳар бир ҳалқ, эл ва миллатнинг ўзига хос феъл-атвори, асосий фазилатини ифодалайдиган сўз, истилоҳ ва тимсоллари бўлади. Эр киши, эркак, мард, аскар, баҳодир, ҳимматли, илоҳий файз ва хосият соҳиби, раҳнамо каби ўнлаб маъноларда қўлланиб келган эр ва эран сўзи туркий ҳалқлар тили ва тарихида шундай мавқе-га эгадир. Бошқасини айтмаганда ҳам туркий ёзма ва оғзаки адабиётдан эр, эран, алп эран, ғайб эранлари образлари четга сурисла, унинг нафақат миллий-тарбиявий, балки умуминсоний моҳияти ҳам кучсизланиб, ҳатто маҳдудлашиб қолади. Улар тилга олингандা мумтоз шеъриятдан мардлик, матонат, ҳикмат, жасорат каби боқий ҳақиқатлар ёришиб, ёлқинлашиб келгандай туюлади.

Бизнинг тахминимизга кўра, эркак сингари эр, эран сўзи ҳам эрк сўзидан туғилган. Чунки эрқдан маҳрум, хурлиқдан йироқ кимсаларни ҳақиқий эркак, озод шахс деб бўлмаганидек, илоҳий туйғу ва лаёқатдан бенасиб бандаларни эранлар гуруҳига қўшиш ҳақиқатга хилофdir.

Эр ва эран ким? Буларнинг асосий хусусияти, инсоний ибрати нимада? Бу саволларга биринчилардан бўлиб донишманд адаб Аҳмад Югнакий жавоб берган. У Куръони каримдаги “Билган билманган баробарми? (“Зумар”, 9)” оятига асосланиб бундай дейди:

*Биликлиқ, биликсиз қачон тенг бўлур?
Биликлиқ тиши – эр, жоҳил эр – тиши.
Сўнгакка йилик – тақ эранга – билик,
Эран кўрки – ақл, сўнгакнинг – йилик.*

“Билимли аёл эр кишидир, билимсиз эркак эса хотиндир. Илмсиз иликсиз сүякка үхшайды, бунақа сүякка эса қўл узатилмайди”.

Ушбу парчанинг иккинчи байтини Навоий “Насойим ул-муҳаббат” китобида:

*Сўнггакка иликдир, эранга билик,
Биликсиз эран – ул сўнгаксиз илик,*

тарзида келтириб ўтган.

Ҳақиқий қиёфадаги ориф, сўфий, абдол, аброр, дарвеш, фақир, мискин ёки ринд, ғариб, эран ким? Шарқ тасаввуфи ва сўфийлик адабиётининг асосий қаҳрамонлари ўлароқ танилган бу зотларга хос хусусий ва умумий хислат, руҳоний ҳолатлар нималардан иборат? Очиғини тан олиш керак, на илм, на ижод аҳлида мазкур саволларга жавоб топишга қатъий иштиёқ бор. Шу аҳволда илоҳий ишқ, маърифат ва ҳақиқатдан баҳс юритишни бир тасаввур қилинг. Шунақа ҳолат билан жамиятнинг маънавий-маърифий аҳволини ўзгартиришга ҳисса қўшиб бўладими?

Алишер Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги бир ғазалида ўзингни авомдан қутқазишни ўйлама, агар эр бўлсанг, ўзингни ўзлигингдан, яъни нафси ҳаводан халос айлашга жаҳд қил дейди:

*Авомдин демаким, ўзни қутқарай эр эсанг,
Ўзингдин ўзни қутулмоққа жаҳд қилғил хос.*

Қайси ном ёки истилоҳ билан айтилишидан қатъи назар, касби камол йўлининг аввали эрликдан, мардликдан бошланган ва тариқат тарихининг дастлабки босқичлариданоқ туркийлар маънавий

пешво ва муршидни эр дейишган. Юнус Эмронинг мана бу сўзлари бунга бир далилдир:

*Ўзининг билими-ла киши ҳеч манзилга етарми,
Аллоҳга восил бўлолмас эр этагин тутмагунча.*

Абулқосим Ҳаким Самарқандийнинг таърифлашicha, эр қандай иш билан машғул бўлмасин, кўнглини Ҳақ ишқи ва зикри билан маъмур айлай билган кишидир. Бу жуда оғир ва ҳамма ҳам уddeлай олмайдиган иш бўлгани боис Навоий:

*Ҳар киши эрмен дебон эрму бўлур,
Келмас ишни илкидин дерму бўлур, –*

дейди. Ва руҳи нафсини мағлуб эта билган тийнати тоза, холис кишини чин эр сифатида шарафлайди:

*Улдор эрким, салб этиб нафсоният,
Голиб этгай зотига руҳоният.
Ҳар кишида бу шараф биззот эрур,
Ул киши поку шариф авқот эрур.*

Шундай сиймоларнинг сарварларидан бири Баҳоуддин Нақшбанд эди. "Насойим ул-муҳаббат"да зикр қилинган воқеани эсланг: Кунлардан бир куни Ҳожа Муҳаммад Бобойи Самосий Баҳоуддиннинг ота масканларидан ўтар чоғида "Бу туфроғдан бир эр иси келадур. Қасри Ҳиндувон Қасри Орифон бўлғай", деган эканлар. Орадан бирмунча вақт ўтиб Самосийнинг халифалари Сайид Амир Кулол ўша жойга ташриф буюрганда "Ул эр исики, бизнинг димоғимизга етар эрди, ортиқроқ бўлубдур", дебди. Бу эса Баҳоуддин Балогардоннинг туғилиш хабари эди.

Буюк муршиднинг нафасидан тараган эрлик иси эса бугунгача дунё аҳлининг қалбини орзиқтириб келади.

Эрлик, эркаклик хислат ва фазилатларига Навоий такрор-такрор диққатни қаратиб, ҳар гал бири иккинчисига ўхшамайдиган янги бир фикрни ўргага ташлайди. Қитъаларидан бирида шоир ёзади:

*Дебон берган киши эрдур ва лекин,
Демай берганга эрлик бил мусаллам.
Не деб, не берса билгил они хотун,
Дебон бермасни хотундан доғи кам.*

Дунё бор экан, одамлар орасида олди-берди ёки муҳтожнинг эҳтиёжини қондириш майли бўлади. Бироқ айни шу ишда одамнинг одамлиги, мард, но-мард ёки ғирромлиги ҳам аниқ кўринади. Шеър шу зиддиятли ҳолат ҳақида. Унда таъкидланишича, бирорвга бир нимани бераман деб уни бериш мардлик, яъни эркакка хос ишдир. Шуни ҳеч нима демасдан, ҳеч кимга билдирамасдан бажариш эса чинакам эрлик – тан берса арзигулик хусусият. На деса, на берса – буни қандай баҳолаш керак? Навоийга кўра бунақа эркакни хотин деб ҳисоблаш лозим. Негаки, унда бундайроқ аёл қадар ҳам ҳиммат ва марҳамат йўқ. Оғизда олижаноблик қилиб, аммо гапида туролмайдиган субутсизлар ким? Хотиндан ҳам паст (“Хотун дағи кам”) бадбаҳтлардир.

“Олам аҳли” табиатидаги қатъиятсизлик, ғирромлик, ҳис-туйғулардаги меъёrsизликлар эркаклик куввати ғурурини емириб ташлаши мумкин. Масалан, Имом Розийнинг гувоҳлик беришича, агар қаҳру ғазаб кучайиб, чегарадан ошса, унда бадмижозлик, кибр, ғараз, ҳаёсизлик, бадбинлик, золим-

лик, бетамизлик, инотчилик, вафосизлик юзага чиқаркан. Агар эркак табиатида нафрат ва ғазаб жуда камайса ёхуд сусайиб кетса, ожизлик, ланжлик, мижғовлик, баҳиллик, ҳосидлик ва писмиқлик томир ёзар экан⁶⁸.

Айрим маънавий-ахлоқий мавзу ёки мотивлар талқинида Навоий фақат алоҳида шахс ва ижтимоий тоифанинг эмас, балки умуммиллат тақдирини кўзда тутиб фикр юритади. Халқда ҳам эркаклик, ҳам аёллик жинси белгилари бўлган бандаларга хунаса, нар-мода дейилган. Устод Садриддин Айнийнинг шарҳлашича, моданинг зидди бўлган нар сўзи одам ва қушлар учун эмас, ҳайвонлар учун қўлланилган. Навоий нар-модалик фожиасидан ҳам кўз юммай, фавқулодда аҳамиятли бир “тажриба”дан сўзлайди. Эрликни жинсдан-да олий ва бекиёс иродий иқтидор деб билади. Мутафаккир шоир “Наводир уш-шабоб”нинг 88-ғазалида эр эсанг на эркак, на хотинга ўхшайдиган даражада қаттиқ ва қатъиятли бўлгил. Ана шунда олам аҳлига қўшилиб гоҳ нар, гоҳ мода бўлиб юрмайсан дейди:

Эр эсанг бўл сулбким, на мода бўлғунгур, на нар,
Ўзни гар юз қатла олам аҳлидек нар-мода эт.

Бундай фикрлар Навоийда фавқ ул-башар, супер инсон орзуси бўлганлигидан далолат беради. Буни “Лисон ут-тайр”даги қуидаги мисралар ҳам қўллаб-қувватлайди деб ўйлаймиз:

Эр кирап эр сониға ҳиммат била,
Эр эмас фахр айлаган зийнат била.

⁶⁸Каранг: Фрагер Р. Қалб, нафс ва рух. Истанбул: 2005, – Б. 117.

Эрга хулқу феъл эрур зебу камол,
Яңги заркаш хулласидур эски шол...
Эр эсанг мақсуди аслий күзлагил,
Хар неким сүзларсен – ондин сүзлагил.

Үрни келганды, Навоийнинг эр образига доир талқинлари айрим хато ва чалғышларни тузатишга ёрдам беришини ҳам айтиш фойдадан холи бўлмайди, албатта. Масалан, машхур мутасаввиф шоир Сўфи Оллоёрнинг “Сабот ул-ожизин” асарида:

Отанг эрдур, санам эрдек қилиқ қил,
Ёмонлик қилғонларга яхшилик қил, –

деган байт бор. Бунда жавонмардлик ва тантилик Одам Атодан мерос қолгани, шу боис ёмонлик ва ноқасликка ҳам яхшилик ва мардлик билан жавоб беришга даъват этилган. Лекин айрим олимлар байтнинг биринчи мисрасини “Отанг ердир, санам ердек қилиқ қил» тарзида ўқиб, ерни хоксорлик, камтарлик, доимий баркамоллик намунаси деб тавсифлашган.

Она Ер – тупроқ Одам наслига айрим жиҳатлардан ибрат ва намуна бўлишини ҳеч ким инкор этмайди. Аммо бирор пайт баркамолликда у инсонга ибрат бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас. Негаки, унда фикрлаш, ўзини тушуниш қобилияти йўқ. Шунга кўра ҳам Сўфи Оллоёрнинг ерни отага нисбат бериши ишонарли эмас⁶⁹. Буни эса биринчи галда асар матнининг ўзи тасдиқлайди.

“Сабот ул-ожизин”да инсон ва унинг тақдирига доир тарихий, ирфоний ва фалсафий фикр-му-

⁶⁹Бу ҳақда яна қаранг: Ҳаккул И. “Отанг эрдур...” // Тил ва адабиёт таълими”, 2012, 8-сон.

лоҳазаларнинг туб моҳиятини шоир айнан эр сўзи орқали акс эттиришни кўзлаган. Шунинг учун бу сўзниг қўлланилиш ўрни ва мавқеи бошқаларни кидан фарқланади. Донишманд шоирнинг ургулаши бўйича, эрлик сифати ва фазилати, энг аввало, пайғамбарларга, хусусан, сарвари коинот Муҳаммад алайҳиссаломга хосдир:

*Муҳаммадким, эрур Ҳақнинг ҳабиби,
Маосий дардининг ҳозиқ табиби.
Белин ҳиммат қўлиға боғлаб ул эр,
Ҳама нафсим деса, ул умматим дер.*

Чор ёр – Абу Бакр Сиддиқ, Ҳазрати Умар, Усмон ва Ҳазрати Али ҳам пайғамбар ва нубувват маслагига содиклекларини эрлик билан намойиш қилишган:

*Расул айди: ўғирсам дунёдан юз,
Хилофат бўлғай ўттиз йилгача туз.
Ул ўттуз йилда шаҳ эрди ул тўрт эр,
Алар вақтида бўстон эрди ҳар ер.*

Мадомики, эрликда шунча файл, шунча хислат ва ҳикмат мавжуд экан, тариқатда ҳам эрлик шон-шавкати билан танилган муршидни топиш зарурдир.

*Қачон ҳар пир билур қутлуғ ўйлингни,
Таниб эр яхвисин топшир қўлингни.
Ўшал пиреки, эрнинг эри бўлғай,
Тариқат пешасининг шери бўлғай.*

Хулласи калом, эрнинг эридан таълим олган инсон ерни ота деб билмасдан, вазминлик ва тамкинликда ундан ўрнак олади:

*Кел, эй инсон, агар бўлсанг чин эрдек,
Оғирлик пеша қил дуняда ердек.*

Бу ҳолатга соҳиб бўлишнинг асосий шартини эса Навоий нафс домидан қутулиш деб кўрсатган:

*Эр ўғлиға нафси гарондин қочмоқ,
Нафъдурким, шери жаёндин қочмоқ.*

Энди эранга келадиган бўлсак, у эрдан кейин пайдо бўлган. Бу сўз “Девони луғотит турк”да эр сўзининг кўплиги бўлиб, эркаклар, баҳодирлар маъносини билдириши айтилган. Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, эр сўзини кўпликда эран шаклида кўлланилиши кам учрайди ва бу қоидага хилофдир. “Чунки кўплик қўшимчаси аслида лар//лор тарзидадир”. Эран туркий халқлар тариқати тарихидан муқим ўрин эгаллаб, унга пири комил, сайри сулук пешвоси деб қаралган. Эраннинг ибратли хусусиятлари бошида зоҳирдан кўра ботин билан чуқур қизиқиши, сувратпарастликдан тийилиб, сийрат моҳиятини билишдан тўхтамаганлиги келади. Чунки рух, қалб, хотир, ишқ, ирфон масалалари бевосита сийратга тегишли. Ботин ҳаёти, яъни сийрат жараёнидан йироқлашиш инсонлик салоҳиятини таҳқирлаш ёхуд ерга қориштиришдай бир бефаҳмлиkdir. Хожа Аҳмад Яссавий “эрланлардан Ҳақ йўлини сўрамаганлар” тўғрисида:

*Пири комил мукаммилни кўрган эмас,
Ёлғончидир, ваҳдат майдин тотқони йўқ, –*

дейди. Эран ва орифларнинг маънавий-ахлоқий ҳаракат ва ҳолатлари одамни хомлик, ғофиллик ҳамда

катта-кичик гумроҳликлардан қутқазади. Яссавийнинг чорлови бўйича олий мақсадга етишни кўзлағанлар эранларга эргашишдан толиқмаслиги керак.

*Эранларнинг орқасидан ҳаргиз қолма,
Йўлга кирган охир мурод топар, дўстлар.*

Ана шу маърифий нуқтai назар Алишер Навоий томонидан қўллаб-кувватланиб, ўзига хос зайлда давом эттирилган. Навоий ёзади: "Эранлар ҳолларин суратин ёширибтурлар ва маломат суратида наъти бозгина урубтурлар ва зоҳирлари биносин бузубтурлар ва ботинларин асосин тузубтурлар. Қазодин не келса, ўзларин ризоға ёсобтурлар ва олам аҳлининг қатиғ ранж ва ирик маломатиға чидабдурлар... Ҳақ ризосин истарда ғам еб ва қон ичибдурлар".

Бу жумлалардан чиқариладиган хulosса шундай: биринчидан, эранлар маломатийларга ўхшаб ўз ҳол ва ҳолатларини яширин тутишган. Иккинчидан, сувратга нисбатан сийрат илоҳасини юқори қўйишган. Учинчидан, тақдир иши ва ҳукмига доимо рози бўлишган. Тўртинчидан, олам аҳлининг ранжу оқибатсизликларидан нолишмаган. Бешинчидан, Ҳақ ризосига етишиб, ҳақиқатга содик яшаш учун ғам чекиб қон ютишган. Ва ниҳоят, бақони фанодан излашганки, бу – энг муҳими.

*Эранларнинг суҳбати орттиарар маърифатни,
Жоҳиллар суҳбатидан ҳар доим қочқим келур, –*

дейди Юнус Эмро. Жамиятнинг умумий об-ҳавоси, маънавий иқлимининг яхшиланишига эранлар катта ҳисса қўшишган. Навоий адабни бежиз эранларнинг зебу зевари деб кафолат бермаган:

*Ҳар кимсаки адабсиздур, ишин абтар бил,
Алқисса, эранларга адаб зевар бил.*

Мутафаккир шоир “Назм ул-жавоҳир”даги рубоийларидан бирида ахлоқий-психологик томондан алоҳида эътиборга молик шундай ҳақиқатни сўзлайди:

*Нокаслар ишин айни касофат билгил,
Давлатларини эранга оғат билгил.*

Табиати тубан, баҳил, ҳорис ёки лаим бандаларнинг ишида хайр бўлмаслиги ва бундан ҳар турли касофатга йўл очилиши маълум, албатта. Аммо уларнинг қўли баланд келиб, мавқеи ортишидан айнан эранларга оғат, кулфат етишиш – бу ўйлаб кўриладиган ғайри ахлоқий ҳодиса. Зоро, жамиятдаги руҳоний иқлим фавқулодда хушёрлик, дақиқлик ва холисликни талаб қиласди.

Эр ва эран образи қадимги туркий шеърият билан кейинги даврлар адабиётимизни боғлаб, ўзаро үйғунлаштириб турган олтин ҳалқадир. Навоийнинг фикр ва талқинлари уларнинг мақомини янада юксалтирганки, буни ҳар жиҳатдан ўрганиш зарур.

Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил 1-сон

бахш чораси Расули акрам (с.а.в.)нинг "Нафсини билган Роббини билур" ҳадисларининг мағзини чақиш, нафсга таслим бўлмасликда Ҳақдан мадад тилашдир. Ушбу ҳадис комиллик мартабаларини эгаллашда қанча кучли таъсир ўтказган бўлса, тасаввуф ва тасаввуф адабиёти ривожида ҳам бетакрор аҳамият касб этган. Масалан, сўфиийлик ва сўфиийлик адабиёти ҳаракатига катта ҳисса кўшган "Бу дунёда ғариб ё мусоғир каби яшанг!", "Ўлмасдан бурун ўлинг!", "Фақирлик фахримдир!" каби ҳадислар ана ўша ҳадис асосида дунёга келган. Шу ўринда бир масалага аниқлик киритиб ўтсак. Айрим олимлар мазкур ҳадислар пайғамбарники эканига шубҳа билдиришган. Аслида мутасаввиф олим ва ижодкорларнинг асарларида иштибоҳга умуман ўрин қолдирмайдиган ўнлаб далиллар мавжуд. Сўфи Оллоёр ёзади:

*Фақирни билма кам дунё элидин,
Ҳадиси келди пайғамбар тилидин.
Деди: "Ал-фақру фахри", яъни ул шоҳ
Нечун ортуқ қўрарсен ҳашмату жоҳ,*

Сўфи Оллоёр зўр мутасаввиф шоир бўлиши билан бирга дин ва тасаввуф илмининг tengsиз алломаси. Унга ишонилмаса, кимга ишонилади?!

Ёки Навоийнинг мана бу шеърини олайлик:

*Деди ҳазрати муҳфиз коинот,
Анга ким эди хузнин ўкситгучи.*

*Ки, дунёда бўлғил нечукким, ғариб
Ва ёхуд анингдекки, йўл ўтқучи.*

Бунда ким ҳам Навоийдан шубҳаланади, дейсиз?!

Нафсини таниш йўли орқали Роббини билишга киришган ишқ ва маърифат йўлчиси нафсоний ҳаётда ўлиб, маънавий ҳаётда тирилиш тажрибасини қизиқиш билан қабул қиласди. “Муту қобла ан тамуту”, яъни “Ўлмасдан бурун ўлинг”дан кўзланган асосий мақсад ҳам ана шудир. Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳадис манбасини шундай шарҳлайди:

*“Муту қобла ан тамуту” ҳадиси бор,
Ул олами фахри расул айтмадиму?
Мустафонинг сўзин эмди ўқумадинг,
Сен уқмасанг бурунғулар уқмадиму?*

Олий маъно ва юксак ахлоқий ҳақиқатларни бурнғилар нуқтаи назарига мувофиқ тарзда бузмай, ўзича ўзгартирмай ифодалагани учун кескин айномалар тўқилиб, уни қоралашларини Аҳмад Яссавий, албатта, хаёлга ҳам келтирмаган.

Олимларимиздан бири “Ошиқларнинг суннатидур тирик ўлмак” мисраси билан бошланадиган ҳикматдаги “муту қобла ан тамуту”га асосланиб, “Аҳмад Яссавий томонидан таклиф этилган “Тангри ишқи” аслида ўлим ва қабр”, дея ҳукм чиқаради. Бундай ғайри илмий қараш ва нотўғри англаш ҳанузгача учраб турибди.

Аслида мана шу биргина ҳадис мазмун-моҳияти тўғри тушунилиб, Яссавийнинг уни қўллашдан кўзлаган мақсади холис изоҳланганда, биринчидан, пайғамбарга, унинг энг содик издоши, буюк бир муршидга тухмат ва бўхтон тўқишидан сақласа, иккинчидан, қанчадан-қанча одамларни нафсу ҳаво қурбони бўлишдан қутқазарди. Бундай дейишга асос ҳам, далил ҳам етарлидир.

Сўфий психологиясини тадқиқ қилган хорижлик олим Иброҳим Эшитан “Ўлмасдан бурун ўлинг!” ту-

шунчасини “Тариқат аҳли бу дунёга қарам бўлишдан юзага келадиган ёмон ва чиркин хусусиятларни тарк қилиб, маънавий уйғониш сирларини тажалли эттириш даражасига қўтарилиш”, мазмунидা қабул қилганликларини ёзди. “Ҳақ йўлига кириб бўлмас, пок бўлмасанг”, дейди Яссавий. “Муту қобла ан та-муту” ана шу поклик ва покланишнинг гаровидирки, ориф ва авлиё зотлар буни бир овоздан эътироф этишган. “Бир инсон, - дейди Султон Валад “Маориф” китобида, - башарий сифатлардан қутулгани замон, яъни “Ўлмасдан бурун ўлиш” ҳолига етишгач, табиати мусаффолашиб, денгизга юзланган бир малакка айланади. Аммо бу мартабага юксалган кишилар ҳам еб-ичади, ишлайди ва оила қуради...” Демак, ҳадисдаги ўлим сўзининг ўлим ҳоли ва ҳодисасига алоқаси йўқ. Асосий ният эса сайри сулук кўрсатмаларидан оғишмай, умр мазмунини ишқ ва маърифат билан бойитишдир. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Ҳотам ибни Унвон Асамм ҳақида маълумот бериб, “Ва ул яна дебдурки, ҳар ким бу йўлға (сўфиийлик йўлига – И.Х.) кирар, тўрт ўлимни ўзига тутмак керак”, дейди. Буларнинг биринчиси Мавти абяз – оқ ўлим, дея номланган бўлиб, қилъати таом ва очлик қийноқларига чидашдир. Бу хусусда шоир “Кўп туъма ер эл аросидин ихрож ўл” – “Кўп овқат ейдиган жамоа орасидан четга чиқ”, деб бошланадиган тўртлигида:

*Ким қалби рақиқ эрур, анга муҳтож ўл,
Тўқлик чу кўнгулни қотиқ айлар оч ўл, –*

деса, бошқа бирида қорин билан дўстликни кескин қоралайди:

*Ҳар кимгаки кўп таом емак фандур,
Билгилки, нажосатга тани маскандур,*

*Қорин била дұст бұлмасанғ ақсандур,
Невчунки эр үғлиға қорин душмандур.*

Мавти асвад – қора үлим дейишган навбатдаги үлим халқнинг изосига чидаш, сабрни эътиқод, эътиқодни сабур даражасига күтаришdir:

*Ҳар кимки фалак зулми инодиға етар,
Сабр айлаган охир эътиқодиға етар,
Чун бұлди сабур Тенгри додиға етар,
Собир киши охир муродиға етар.*

Мавти ахмар – қирмизи үлим – бу тариқат ахли жорий этган навбатдаги үлим тажрибасидирки, у инсонийлик шарафининг туб асосини белгилайди ва Ҳақ йўлчисини улуғ жиҳод – нафсга қарши курашга сафарбар этади. Ва ниҳоят, Мавти ахдар – яшил үлимга юз бурган киши ҳаромга қўл урмаган, ноҳақлик ва зулмга ҳеч бош қўшмаган, қалби тоза, самимий зотлардан хирқа учун урун-куроқ олиб тикилган лиbos кийиб ўзгаларга маънавий ибрат кўрсатган.

Навоий рамзий-мажозий мазмундаги қайси мавт туридан сўз юритмасин, уни ўзликни ахтариш ва ўзни англашнинг тариқатдаги бош шарти, инсон шахсини майдалаштирувчи нуқсон ва иллатлардан халос айловчи ҳолат ва ҳаракат сифатида таърифу тавсиф этади.

Чин ошиқлик, орифлик, дарвешлик, фақирлик ёки ғарибликнинг пойдевори ва муваффақият гаровининг ибтидоси “Муту қобла ан тамуту” тажрибасидир. Чунки шу маънавий-ахлоқий тозаланиш зарур зайлда амалга оширилгач, вужуд, нафс, қалб ҳаётида илҳомбахш софлик ва ишончга эришади. Гўзаллик ва нафосат идроки олдингига нисбатан

бир неча бора юксалади. Ҳаётни севиш, умрни қадрлаш, бандага меҳр-муҳаббат, истиқболга эътимод тасаввур этиб бўлмас миқёсда кенгайиб, муаззамлашиб кетади. Бундай ҳолга соҳиб шахс Навоийнинг:

*Ҳар кимки ўлум сўзун демак фан айлар,
Ўз ҳолига бу сўз била шеван айлар,
Таврини сулук ичинда аҳсан айлар,
Ким, руҳни ўлмак сўзи равшан айлар, –*

мисралари мазмун-моҳиятини бехато тушунади ва ўлимни хотирлашда ҳар турли бадбин ўй, хаста ҳаёллардан сақланади. Ботиний ғайратига ғайрат қўшилади.

Навоийнинг ёзишича, бир кун Мавлоно Муҳаммад Табадгоний ҳужраларида мутолаа қилиб ўтирганларида жаноза овози эшлинилиди. Жанозага қатнашмоқ учун ўринларидан туриб ташқарига чиқибдилар. “Жаноза ва салот тортқан киши кўринмас. Таажжуб била ҳужраға кириб, яна мутолааға машғул бўлурлар. Яна ул ун келур. Яна чиқарлар ва эҳтиёт тафахҳус қилурлар ва ҳар кишидин сўрарлар, не ул жанозадин ва ундин асар бор эрмиш ва не ҳеч кишига андин вуқуф. Алар ўзларига дедиларки, гўё бу ун “Ўлмасдан бурун ўлинглар” ҳадиси ҳукми ишорат, ангадурки, ўлимнинг таҳқиясида бўлғай, чун вақт етган экандур. Чиқиб Ҳазрат шайх хизматига келиб, жидд била сулукка иштиғол кўргузурлар ва оз фурсатда аларға кўп рушд зоҳир бўлур”. Мазкур ҳадис тариқатчилар қатори табобат вакилларида ҳам алоҳида қизиқиш уйғотганлиги, албатта, диққатга лойиқ. “Мажолис ун-нафоис”да ўқиймиз: “Суфий Пири Сесадсола – Дарвеш Ҳусайннинг набирасидур’ва Мавлоно Муҳаммад Чохунинг ўғлидур.

Сұғиликқа табобатни зам қилибтур. Гүё мараз риёзатин тортқон соликларга «Муту қобла ан тамуту» иршодин қилур”.

Дарҳақиқат, жисмоний касаллиklärардан ташқары инсонда ҳасад, хусумат, ғазаб, ҳирс, ғафлат, худбинлик, фитна, макр, ҳийла дейилгән ўнлаб маънавий-ахлоқий хасталиктер мавжуд. Менликни янги, маънавий соғлом босқичга күтариш учун ана шу маразлардан қтулиш лозим. Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир” китобидаги “Кўнглингни арит барча ёмон хислатдин”, “Ножинс ила лутфу инбисот оз айла”, “Дунё сари ҳирс ҳар ямондин ортуқ”, “Ҳар кимки ҳасад хислатидурвой анга”, “Фисқ аҳлиға бўлмас киши қилмоқ ҳурмат” деб бошланадиган ўнлаб рунончларда гүё сўфилик билан табобат зам этилгантур.

Маълумки, рамзийлик ва мажозийлик ёлғиз бадий адабиётга эмас, диний, тасаввуфий, фалсафий мазмундаги ижод намуналарига ҳам хос хусусият. Рамз ва мажознинг моддийни маънавийлаштириш, маънавийни моддий мавжудликка айлантириб таассурот пайдо қилишдаги аҳамияти айниқса беқиёс. Шунингдек, инсон ички оламига дахлдор сир ва жумбокларни очища рамз ёки мажоз тилининг ўрнини босадиган восита йўқ ҳисобидир. “Ўлмасдан бурун ўлинг!” ҳадисининг мажоз пардаси четга суримаса, у тескари таассурот қўзғаши шубҳасиз. Унинг кулоққа нохуш эшитилиши шундан. Аслида эса ҳадис замиридаги яширин маъно ўлимни эмас, тириклини ёқлаш, инсонга бир бора бериладиган умр учун ғайрат ила курашишга қаратилган. Афсуски, совет даврида ҳатто илм аҳли ҳам унинг мағзини чақишига ҳафсала қилмасдан бутунлай нотўғри, ҳатто бўхтон гапларни тўқишиган. Натижада ҳадисдан тасаввуф ва

тасаввуф адабиётини қоралашда фойдаланилганки, бу ҳолат ҳанузгача барҳам топган эмас.

Үлим сўзидан қўрқиш, ўзича үлимдан қочиш, үлим туйғусини қоралаш, зинҳор-базинҳор ҳаётни севиш, жуҳд ила тирикликка содик қолиш деганимас. Зеро, үлим тирикликнинг ҳали юзланилмаган, яъни мавхум томони. Адам – йўқликтининг сирлари ни борлиққа суюниб, борлиқ имкониятлари ўткир идрок орқали кашф этилмаса, одам мавхумлик ичидага адашиб, фанодан янада кўпроқ чўчийдиган ҳамда ваҳм қафасидан чиқиши истамайдиган бўлиб қолади. Навоий юза бир кайфият билан “Ёд этмак үлум ёруғлик оҳанги эмиш, Үлмакни унутмоғинг кўнгул занги эмиш”, демаган. Буни қанча чуқур мушоҳада этса, шунча фойдалидир.

*“Алишер Навоий ва XXI аср” мавзусидаги
халқаро илмий-назарий анжуман
материалари. – Тошкент, 2020 йил 8 феврал.*

НАФАСГА ТЕНГ НИМА БОР?

(Бир байт талқини)

Алишер Навоийнинг “Қаноат тариқига кир, эй кўнгул” деб бошланувчи қитъаси унинг йигитлик даврларида ёзилган бўлиб, дастлаб “Бадойеъ ул-бидоя” девонидан ўрин олган. Ўн бир байтдан таркиб топган ушбу шеърда “қаноат тариқи”, яъни нақш-бандийликнинг асосий талаб ва шартлари изоҳлаб берилган. Улардан бири ҳақида бундай дейилади:

*Дамингдан йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам оғат санга.*

Байтда “ҳуш дар дам” тушунчаси кўзда тутилган. Ҳуш – ақл, дам – нафас. Агар инсон ҳар бир нафасини ақл билан бошқариб, уни ғафлатдан муҳофаза айлай билса, наинки онг ва идрок, балки хотир ва кўнгилга ҳам файзу фараҳ кириб боради. Шунинг учун ҳам Навоий ҳар лаҳза, ҳар фурсатда менга бирор оғат етмасин десанг, нафасни ақл билан муҳофаза қил – пок сақла деб таъкидлаган.

Буюк ақл ва тафаккур тимсоли ўлароқ тан олинган Жунайд Бағдодий эса, “Қулнинг ўз нафасларини ҳимоя қилиши, вақтнинг беҳуда сарфланишига тўсиқ бўлғай”, дейди. Лекин буни амалга ошириш осон кечмайди, албатта. Чунки мутасаввифларнинг эътирофларига кўра, ҳолларнинг энг оғири нафас соҳибларининг (рижоли анфусий) ҳоли бўлиб, нафас олишда ҳам, нафас чиқаришда ҳам ўзларини улар Ҳақдан ҳеч йироқда тасаввур этмаганлар. Нафаснинг маълум бир қисмини ғофиллик, гумроҳлик, бемаънилиқдан фориғ этилишини тасаввур қилинг! Инсоннинг кўнгли ва руҳида қанча файз, қанча фа-

раҳ, қанча осудалик ортади? Буларни билмаслик ёки билишни истамасликни Навоий киши учун катта мусибат ҳисоблайди ва то жон бор экан, нафасга ҳеч эътиборсиз бўлмасликка ундаиди:

*Жон била сен то нафас имкони бор,
Қадрини билгилки, нафасча не бор.*

*Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл,
Балки анга ҳуш ила ҳамроҳ бўл...*

Тасаввуфшунослик илмида нақшбандийлик та-риқатининг яратилиши нафасни назорат қилишга асосланган деган бир қараш бор. Навоийнинг нафас таърифи, нафаснинг инсон қисматидаги мавқеига доир фикрлари шу нуқтаи назарга ишонишга ундаиди. Зеро, одам фарзанди учун ҳар нафасининг сирридан воқиф бўлиш – огоҳликнинг марказий нуқтаси ҳисобланади. Навоийга кўра:

*Ғафлат агар бўлса бу ишдин, даме
Ким, йўқ анингдек кишига мотаме.*

Маълумки, Исо пайғамбарнинг нафаси ўликни ҳам тирилтирувчи муқаддас нафас бўлган. Шарқ мумтоз адабиётидаги, деярли, барча шоирлар ҳаёт-бахшилик, тирилтирувчанликда маъшуқанинг нафа-сини Исоники билан теппа-тенг кўришган. Навоийда шундай. Шоир бир ғазалда ишқ дарди ва ҳижрон азобидан ҳалок бўлган ошиқнинг қайта тирилишига ишончини ифодалаб:

*Эй масиҳим, мен қатили ишқмен, тургуз мени,
Бир нафас, дедим қабул этким, нафаснинг
жони бор,-*

деган.

“Ошиқ учун, – дейди Абдураззоқ Кошоний, – нафас назорати зарурдир, бўлмаса ишқ шиддатига тоқат қилолмай у паришон бўлади...”.

Наинки ошиқлик, умуман, комиллик мақомларини эгаллашда ҳам нафаснинг тўла маънода латифлик касб этишига алоҳида аҳамият берилган. Бу эса ўз навбатида мусаффо нафас соҳиби ҳатто ҳол соҳибидан ҳам кўп нозиктаб ва озода бўлади, деган фикрни пайдо қилган. Ва олис ўтмишда мана бундай шеърий мисралар ҳам яратилган:

*Ҳақ йўлининг раҳбари нафасидур комилнинг
Дин таҳтининг сарвари нафасидур комилнинг...*

*Мояйи зот дейилган, файзи нажот дейилган,
Оби ҳаёт дейилган нафасидур комилнинг.*

Дарҳақиқат, нафас тозалиги – инсон нафсининг тозаланиши демак. Бу эса энг муҳими. Чунки ғаддор нафс устидан ҳукмронликка эришиш барча ахлоқий ноқислик ва ёмонликлардан холос бўлишнинг гаровидир. Шу маънода комилликни нафаснинг нафси аммора – тубанлик, ёвузлик, ғайриахлоқий ишларга амр айловчи нафс устидан ғалабаси, дейиш мумкинdir.

Маърифат аҳлиниң ҳисоб-китоблари бўйича, инсон бир дақиқада ўн саккиз бора, бир кунда икки минг олти юз маротаба нафас олиб чиқарар экан. Шунча миқдордаги нафаснинг, ҳеч бўлмагандан, маълум миқдори мусаффолик касб этганда ҳам кишининг қалби ҳар қандай қораликдан қутиласди.

Нафаснинг бекиёс фойдаси ва таъсир доираси комил инсон тарбиясида ҳам тўла инобатга олинганини озар шоири, Навоийнинг соҳирнафас издоши Муҳаммад Фузулий бундай изоҳлаган:

Талаб аҳлининг ҳаёти муршид нафаси файзидин,
Шунга қўра дерларки: "Нафаснинг жони бордур".

Хуллас, инсоннинг кимлиги, қандай ахлоқий-маънавий мақомга юксалгани ва Ҳол соҳиби ўлароқ нима латифликларга эришганлигини, энг аввало, инсон нафасининг сифати – поклиги, ҳар турли ўт-кинчи даъвою иddaолардан йироқлиги, ишқ ва ирфон завқ-шавқига тўла уйғунлиги ҳал қиласди. Ушбу ҳақиқатнинг сир-асорини ўзлаштириб, тириклик чоғида уни ҳеч эсдан чиқармаслик – Навоий бобомизнинг зўр сабоқларидан бири ана шу эди.

Тошкент, 2018

ШЕЪРИЯТ - ИШҚ ВА ИДРОК ВОДИЙСИ

Алишер Навоийнинг бетимсол ва бетакрор ижодиётини кўп асрлик адабиётимизнинг пойтахти – бош маркази, деса ҳеч хато бўлмайди. Чунки жаҳондаги барча буюк адабиёт ва санъаткорларни яқинлаштирадиган хусусият, ҳақиқат ва фазилатлар унда мужассамлашгандир. Шунинг учун ҳам мутафаккир шоир асарларида миллийлик, ҳалқчиллик руҳи умуминсонийлик тамойиллари билан бирлашиб – фавқулодда таъсирли тарзда уйғунлашиб кетган.

Албатта, Навоийдай даҳо шоирлар тасодифан дунёга келмайди. Бунинг учун шаклланган ижтимоий-маданий муҳит, яхши ривожланган иқтисодий-сиёсий шароит, дид ва савияси юқори зиёли тоифа зарур. Навоий ўн бешинчи аср фарзанди. Лекин унинг шахсияти ва дунёқарashi жаҳонгир Амир Темур асос солган улкан салтанат билан, ундаги мисли қўрилмаган маърифий-маданий, илмий-амалий қўтарилишлар билан боғлиқ эди.

Донишманд олим ва ҳукмдор Мирзо Улуғбек тақдирида Амир Темур қанчалик катта таъсир ўтказган бўлса, темурийзода Ҳусайн Бойқаро ҳам Навоийнинг Навоий бўлишида алоҳида ҳисса қўшган. Тўрт мустақил девондан таркиб топган “Хазойин ул-маоний”нинг тартиб берилиши, муҳташам шеърий обида – “Ҳамса”нинг яралишидаги Бойқаро ҳимматини Навоий алоҳида миннатдорлик билан эътироф этади.

Ҳусайн Бойқаро шоҳ шоир, маърифатсевар, илм ва адабиёт муҳиби бўлганлиги учун у ё бу зайлда бошқа ижодкорларни ҳам қўллаб-қувватлаган. Лекин шахсият, талант, дунёқараш, тарихий бурч

нуқтаи назаридан ҳеч ким Навоийга тенг келолмаганидек илм-фан, маърифат, бадий ижод оламида Навоий қилган ишларни бошқа бир қалам соҳиби амалга оширолмасди. Навоий она юртни ҳақиқий юрт, заҳматкаш халқини пешонасига офтоб теккан халқ бўлиши учун адабиёт ва давлат арбоби сифатида нима қилишни беҳад чуқур анларди.

Кўхна Шарқда “Шоир қалбидар дард ва изтироб жўшмаса, у шоир эмас – нозим эрур”, деган бир қараш бўлган. Бунда “нозим” дейилганда қофиябозлик, ижодда косибчилик қилиш кўзда тутилган.

Навоий ҳам шеъриятда, аввало, теран дард, ёруғ изтиробга таянган санъаткор эди. Юрт ишқи, миллат дарди, ҳақиқат орзуси билан ёнган кўнглида ғам ва алам доимо камлик қилаётгандай туюлгани учун ҳам у бир шеърида:

*Кўнгил ичра ғам камлиги асрү ғамдур,
Алам йўқлиғи дағи қаттиқ аламдур,-*

деб ёзган эди. Бутун умри ва ижодиётини оддий инсон, меҳнаткаш улус манфаатига бағишилаган улуғ шоир шеърга ёлғон аралашувини ҳам, аллақандай ғараз ёки манфаатлар туфайли шеърхонни авраш ва алдашга мўлжалланган сўзлардан сатрлар тизишни ҳам хаёлга келтиролмасди. Навоийнинг тӯғрилиги, ҳақгўйлиги,adolatparastligida atayinlik, ўйинчилик йўқлиги шундан. Ғазалларидан бирида у мана нима деб ёзган:

*Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқой оламе.*

Яъни: шундай оламда кишининг мурод-мақсад-га етиши мумкин эмас экан, унда Худо бандасининг

орзу ва тилаклари рўёбга чиқадиган бошқа бир олам яратиши лозимдир.

Бу фикр дунёни қоралаш, одамларни иложсизликка кўниши, имконсизликка тан беришга ундаш учун эмас, балки мавжуд оламни ўзгартириш, ўз қисмати учун ҳар бир кишини масъулликка чорлаш мақсадида айтилган. Зеро, инсон дунёга мутелик, қашшоқлик, бахтсизликларга кўнишиб яшаш учун келмайди. Курашчанлик, яратувчанлик инсон қадрини нақадар юқори кўтарса, ҳаётни ҳам ўшанча янгилайди. Бунинг бир исботи юртимизда кечётган ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маънавий эврилишларда ҳам кўриниб, билиниб турибди.

Навоий ижодиётининг ички дунёсини англаш – инсонийлик муаммоларини билиш билан бирга илоҳийлик сирларидан ҳам воқифликдир. Навоий шеъриятида идрокнинг тамали, мушоҳаданинг бош йўли – Ишқ. Мутафаккир шоир ишқ деганда фақат севиш-севилишни эмас, балки маърифатда етуклиқ, маънавий-рухий ҳаётда комилликни ҳам назарда тутган. Навоий куйлаган ишқ – ҳаётни, тириклик ва дунёни ўзида мужассамлаштирган ишқдир. Бир қаноти мажоз, иккинчиси – ҳақиқат бўлган бу ишқда гарчи ҳижрон, айрилиқ азоб-укубати ва кети кўринмас бир ҳасрат устунлик қиласа-да, унинг асл маъно-мазмунини боқий гўзаллик ва олий ҳақиқатлар ташкил этади. Олам, замон, жамият ва аҳли дунёга тегишли бош масалаларни Навоий асосан ошиқ ва ориф нуқтаи назари билан ҳал қилади. Навоий талқин ва тарғиб қилган ишқ абадий файз, боқий ҳаёт манбаи бўлганлиги туфайли ҳам юракни нафсоний майл, ўткинчи ҳис-туйғулардан поклайди. Ҳақиқий ишқ бўлмаса, олам ғариблашиб, одамнинг

қалби чиркинлик ва тубанликлардан покланолмас-
лигига ишонгани учун ҳам шоир ҳеч иккиланмай:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.*

деган. Шоирнинг меҳр-муҳаббатдан йироқ ахлоққа –
ахлоқсизлик, ишқдан маҳрум илмга – жоҳиллик деб
қарагани ҳам бежиз эмас.

Бир нарсага менинг ишончим комил: бугунги
турмушимиzdаги ахлоқий-маънавий муаммоларни
ҳал қилишда ҳам, тил ва маърифатни ривожланти-
ришнинг энг тӯғри йўлини белгилашда ҳам ҳеч бир
адиб, шоир ёки олим Навоийчалик бизга яқиндан
ёрдам беролмайди. Биз Навоийнинг шахсияти ва
серқирра ижодиётини етарли даражада, тўла холис-
лик билан ўқиб-урганмаганлигимиз учун нафсни та-
ниш, кўнгилни поклаш, рух завқига суяниб яшашда
анча ортда қолганмиз. Ваҳоланки, биргина таманинг
ўзи оламни бузиши, дунёда тамадан йироқ кишини
учратиш душворлигини айтиб, хушомад ва тамагир-
ликнинг офатидан Навоий ҳатто авлодларни ҳам
огоҳлантириб кетган:

*Эй Навоий, олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши,
Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга бўлғай шараф.*

*Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур буким,
Олам аҳли барча бўлғай бир тараф, сен бир тараф.*

Бу сатрларни шарҳловчи ёки таҳлил этувчилик
топилади, албатта. Аммо уларни ўқиб ўзининг қай
“бир тараф”га мансублигини тӯғри белгилай олади-
ганлар қанча? Шу саволга аниқ жавоб қайтаришнинг

Ўзиёқ жамиятни бир огоҳликка, ахлоқий хүшёрлика чорлаши шубҳасиздир.

Навоий тама, манфаат, мартаба юзасидан хушомад ва хушомадгўйлик қилишни шу қадар қоралаганки, бир шеърида қоралашни ҳатто қарғиш дарајасига кўтариб:

*Чун хушомад демакни бошласа кош
Ким, тутилса дами, кесилса тили,-*

деган. Навоийдан назариётчиликни эмас, биз кўпроқ амалиётчиликни ўрганиб, ўзлаштиришга кунт қилганимиз сайин, Навоий билан орадаги масофа қисқариб, англаш, мушоҳада қилишга тегишли тўсиқлар камайиб боради.

Хуллас, донишманд шоиримизнинг ҳар бир асари, ҳар бир байтини Навоийга хос руҳоният ва фикр эркинлиги билан ўқишига интилиш лозим. Бунинг учун илм эгаллаш, билимга суюниш етарли эмас, илмни маърифатга боғлаш, яъни ақл ва мантиқ маҳсули билан кўнгилда туғилган маъноларни бирлаштириб, мушоҳада мақомига юксалмоқ зарур. Ана шунда башариятнинг энг катта, энг қийин муаммоси – инсоннинг ўзини англаши бир қадар осонлашиб, Навоийнинг:

*Ўз вужудингға тафакқур айлагил,
Ҳарне истарсен ўзунгдин истагил,-*

деган сўзларини амалга оширишга қодир шахсларнинг сафи кенгайиб боради. Бусиз ҳаётнинг ҳар қандай муваффақият ва омади омонат ва бақосиз бўлишини унутмаслик керак.

Улуғлик куч-куввати ва салоҳияти сусайган миллат энг буюк санъаткорининг ҳам буюклик сир-асро-

деб ёзганида гуманистликда чиндан у асрларни ортда қолдириб илгарилаб кетганига ҳам ишонилади.

Олимларнинг умумий эътирофлари бўйича, ҳинд, юонон, хитой тушунча тизимларидан фарқли ўлароқ, туркӣ ҳалқларнинг тафаккур ва тушунча тизимида миллат муҳаббати, Аллоҳга тобелик ҳамда тўғрилик хислати доимий тарзда устиворлик этиб келган. Юрт ва ҳалқ севгиси, Ҳақ йўлидан чекинмаслик, ҳар қандай вазиятда тўғриликка содик бўлишга интилиш Навоий учун ҳам Шахс камолининг дахлсиз шартлари эди. Демак, Навоий ижодиётини ўрганиш ва яхши билишдан кўп манфаатдормиз. Демак бу йўлда ҳафсаласизлик қилишга ҳаққимиз йўқдир.

"Моҳият" газетаси, 2017 йил 9 февраль

ТАРИХ ҲАҚИҚАТИ ҲАҚИҚАТ ТАРИХИ ЭРУР

Том маънодаги тафаккур эркинлиги асосан чинакам мутафаккир ва улуғ ижодкорларга хос хусусият. Фикрдаги ҳурлик бошқа, эркинликдаги фикр бошқа нарса. Истеъодди адиб эрксизлик ва қарамлика фикрлашдан қанча қийналса, фикр-қарашларини эмин-эркин ифодалай олмасликдан янада кўпроқ азият чекади, лекин ташқи таъқиб, хавф-хатарларга қарамасдан, фикр ҳаётида имкон қадар озод бўлишга уринади. Йўқса, унинг тўғрилик ва шижаот туйғуси жуда сусайиб, ўзи воқеликка бутунлай қарар үйинчи бир бандага айланади. Одатда, бундай ижодкорларнинг тажрибасида рост қаердан бошланниб, ёлғон қайси жойда тугашини фарқлаш қийин кечади. Мана шунинг учун ҳам Алишер Навоий шароит ва вазиятга қараб турланиб- тусланмасликни наинки ахлоқий фазилат, балки даҳлсиз руҳий ҳолат ўлароқ кўнглида событлаштирган эди. Навоий асарларида энг мураккаб, ҳам баҳс-мунозарали, ҳам оғриқли ҳақиқатларнинг бўяб-бежалмай ифодалинишига бир сабаб ана ўша событликдир.

Навоий ҳаёти, яшаган ижтимоий-маданий муҳити ва ижодиётига бағишлиб навоийшуносликда кўп тадқиқотлар амалга оширилган. Уларга холис баҳо бериди, эришилган ютуқларга суюнмасдан соҳани ривожлантириб бўлмаслиги аниқ. Аммо холис баҳо ёки ютуқларга суюниш дегани кейинги пайтларда тез-тез кўзга ташланаётганидек, аённи ўзгача бир зайлда баён қилиш, янгилик иддаоси билан фикрий ва илмий начорликни хаспўшлашдан иборат бўлмаслиги керак, албатта. Бир жойда туриб ер тепиш аскарий-бир талабни ифодаласа ҳам, уни олдинга

юриш деб бўлмайди. Айрим масала ва мавзуларнинг навоийшуносликда ўрганилишини юрмасдан одимлаш ҳолатига қиёслаш мумкин.

Давлат ва санъаткор, ижодкор ва ҳукмдор муносабати мавзуси қўпчиликни қизиқтириши билан бирга шоир ё ёзувчининг асл маънавий қиёфаси, мустақил Шахс сифатида қандай шаклланганини ҳам кўрсатишга хизмат қиласди. Бир эмас, бир неча подшоҳ, хон ва амирлар ҳукм юритган даврларда яшаб ижод этган қалам аҳлининг замон ва тақдир синовларидан ўтиши баъзан бағоят оғир кечган. Бироқ улардан қайси бирики, ўзини бутқул адабиётга бағишилаб, ватан ва эл манфаатидан бошқасини назарга илмаган бўлса, кулфат, ҳасрат ботқоғига ботиб кетмаган; юрт, миллат, адабиёт ҳамда келажак олдида ҳам юзи ёруғ бўлган.

Темурийзода Султон Абусаид ва Алишер Навоий муносабати тўғрисида тарихчи ҳамда адабиётшунос олимлар кўп ёзишган. Агар навоийшуносларнинг фикр-мулоҳазалари мундоқ жамланиб назардан ўтказилса, ҳеч ким Олим Шарафиддинов, Садриддин Айний домладан ўтказиб пичоқقا илинадиган ҳеч нима демабди-ку, деган хулоса келиши шубҳасиздир⁷⁰.

Собиқ шўро давлати ҳукм юритган даврларда темурийзодалардан икки-уч подшоҳга ўртacha ёки илиқ муносабатга изн берилганини айтмаса, қолганларига тегишли фикр-мулоҳазалар соҳибқирон Амир Темур тўғрисида тўқилган сиёсий айнома ва уйдирмалар соясида қолиб кетарди. Мустақилликдан кейин жаҳонгирнинг шахси, империя барпо этишдаги салоҳиятига қарашиб ижобий томонга қан-

⁷⁰Бу ҳакда қаранг: Ҳаққул И. Алишер Навоий ва Султон Абусаид // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 1-сон, 3 – 19-бетлар.

дай эврилганини англамайдиган зиёли ҳозир топил-
маса керак. Амир Темур ҳар жиҳатдан ҳам, албатта,
бекиёс ҳукмдор. Султон Абусаид “мулкирликда
ва мамлакатдорликда” соҳибқирон бобосига ҳавас
қилиб, ундан ўзича ўрнак олишга интилганлиги-
га қарамай, толесизлик қурбони бўлганди. У кучда
кучсизлик, омадда омадсизлик, баҳтда баҳтсизлик
яшириниши мумкинлигини хаёлга келтирмас да-
ражада мағрур ва худком эди. Унинг шахси орзу ва
истаклари баланд ҳукмдорга хос айрим ибратли
хусусиятлардан холи бўлмаса-да, тунд, маҳдуд ва
шафқатсиз эди. Навоийнинг Султон Абусаидга муно-
сабати, у ҳукм юритган даврдаги шоир ижодиётини
тадқиқ этиш бир-икки мақола билан ҳал бўладиган
иш эмас, албатта. Буни ўспирин Навоийнингинсоний
ва ижодий қиёфасини ёритишга хизмат қиласидиган,
ёшлиқдаги туйғу ва тушунчалардан қай бирлари-
нинг давом топиб, не зайлда юксалишини кузатиш-
га имкон берадиган мавзу сифатида ўрганиш лозим.
Навоийнинг илк лирикасини маҳсус тадқиқ қиласидиган
устоз олим Ё.Исҳоқовнинг таъкидлашга кўра “Абу
Саиднинг золимлиги, адолатсизлиги сабабли Наво-
ий унга нафрат билан қарап эди. Шунинг учун ҳам
Навоий Ҳиротда фақат моддий жиҳатдангина сиқи-
либ қолмай, руҳий жиҳатдан ҳам эзилган эди. У бу
ерда маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайдиган
ҳамфикр дўстлар топа олмайди. Шаҳардаги бузуқ-
ликлар, адолатсизликларни кўриб азоб чекади”⁷¹.
Тўғри, Султон Абусаид феъл-атвори оғир, характе-
ри кескин ва фавқулодда мураккаб подшоҳ бўлган.
Шуни дастак қилиб хаёлга келган айб ёки гуноҳни
унга тўнкашга ҳам ҳеч кимга ҳуқуқ берилмаган.

⁷¹И с х о қ о в Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент:
1965, – Б. 7.

Бундан тўрт йил муқаддам нашрдан чиққан бир китобда Навоийнинг:

*Эй кўнгул, келким, бало базмida жоми ғам тутай,
Ўз қатиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай, –*

матлаи билан бошланадиган ғазали тўлиқ келтирилгач, унинг ёзилиш тарихи Навоийга яқин кишилар – Мирзобек ва Мирдарвешнинг ўлимига боғланниб, Абусаид ва унинг амалдорлари мусибатнинг бosh ижрочилари деб кўрсатилади. Бу факт қаердан олинган? Ҳеч ким билмайди ва тайинли бир гап айтадиган кимса ҳам топилмайди.

Яқин-яқингача Султон Абусаид тасаввуфпаст, давлатни бошқаришда Хожа Аҳорори Валининг нуфузи ва аҳли тариқат куч-қудратидан маккорлик билан фойдаланган мустабид шоҳ сифатида айбланиб кelingan эди. Мазкур китобда эса ҳеч далил-исботсиз Навоий тасаввуф “таълимотининг фаол тарғиботчиси, хавфли душмани” деб билингандиги туфайли Абусаид Мирзо томонидан жазоланди, дейилади⁷².

Султон Абусаидга тегишли ҳамма яхши фикр ва далил унугланганда ҳам унинг Амир Темур ҳамда Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган пойтахт, яъни Самарқандда етти йил тахт соҳиби бўлиши, не-не қийинчилик ва қаршиликларни енгиб, ўн йилдан зиёд вақт Хурросонда ҳам мамлакатни бошқариши ҳазилакам иш ёки иқтидор эмаслигини унугланинг ҳеч иложи йўқ. Шунинг учун бу султоннинг сиёсий-маъмурий фаолиятидан баҳс юритилганда уни тарихнинг бир қаттол ёхуд барча ғайриинсоний ҳирсларни ўзида мужассамлаштирган ёвуз бандаси-

⁷²Махмуд Б. Яна Навоийни ўкиб. Тошкент: 2011, – Б. 27–29.

га айлантиришни асло маъқулламаслик керак. Шу маънода ҳам "Мажолис ун-нафоис" тазкираси муаллифи, яъни Навоий биз учун намуна ва алоҳида ўрнакдир.

"Мажолис ун-нафоис"да Султон Абусаидга ўрин ажратилмаганини академик Иззат Султон шундай изоҳлайди: "Замонасининг энг кўзга кўринган, илм ва санъатга сал бўлса ҳам алоқаси ва ҳомийлиги бўлган ҳамма кишиларни қисқача таърифлаб берган, темурий шаҳзодаларга эса махсус (еттинчи) "Мажлис" бағишиланган бу китобда ("Мажолис"да дейилмоқчи – И.Х.) Абусаид фақат бошқа шоирлар муносабати билан, масалан, Кобулий, Лаълий ва Ибн Лаълийларнинг қотили сифатида тилга олинади. Албатта, бу тасодифий ҳодиса эмас. Бу факт Навоийнинг Абусаидга қаттиқ салбий муносабатда бўлганинг нишонаси деб айтишга асос бор"⁷³. Дарвоқе, Абусаиднинг қотилликларини Навоий кескин қоралаган. Ахир қайси улуғ шоир ёвузлик, зулм ва қонсирашни ёқлаганки, Навоий ёқласин? Мақтулларнинг, айтайлик, Лаълийнинг таърифланишидан ҳам буни пайқаш мумкин: "Шоҳ Бадахшон – "Лаълий" таҳаллус қилур эрди. Хуштабъ ва мусулмонваш киши эрди. Аларнинг хонаводаси қадим хонавода эрди, неча минг йил эрдиким, Бадахшон мулкининг салтанати аларнинг хонаводасидин ўзга хонаводаға интиқол топмайдур эрди. Султон Абусаид Мирзо аларни мустаъсал қилди (илдизидан қўпариб ташлади) ва мулку молларини эгаллади"⁷⁴. Шоҳ Бадахшонга нима айб қўйилиб ўлдирилган? Шоир бу хусусда бир сўз ҳам айтмайди. Аммо унинг ўғли ҳақидаги "Ул ҳам

⁷³ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент: 1969, – Б. 196.

⁷⁴ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13-том. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 44.

отасининг қотилиға мақтул бўлди", деган гап ота ва ўғилнингadolatsizlik қурбони бўлишганини гўё таъкидлайди. Абусаид Лаълийнинг қизларидан бирига уйланиб, ундан фарзанд кўрган бўлса ҳам ота-ўғилга зарра қадар шафқат қилмайди.

"Мир Саид – эл орасида "Кобулий" лақаби била машхурдур. Фақирға тағойи бўлур. Яхши табъи бор эрди. Туркчага майли кўпроқ эрди... Султон Абусаид Мирзо илгига Сарахс қўрғонида шаҳид бўлди" (66). Навоийнинг "Фарибий" тахаллуси билан шеърлар ёзган тоғаси Муҳаммад Алини ҳам Абусаид Самарқандда ўлдиртиради. ("Оғасининг қотили шаҳодат мартабасиға еткурди") (66-67). Шу далилларнинг ўзиёқ қаҳри қаттиқ, қўли қон бир подшоҳнинг охирати борасида Навоий аниқ хulosага келганлигидан да-лолат беради. Лекин Навоийнинг улуғлигини кўрсатадиган жиҳат Султон Абусаиднинг салбий томонларини бўрттириб, ижобий сифатларидан кўз юммаганидир: "Мавлоно Ишқий ҳирийлик эрди ва қасидани пухта айтур эрди. Султон Абусаид Мирзо Оқсаройни ясағанда иморатнинг китобаси учун шуароға шеър буюрдилар. Иморат таърифида анинг шеъри яхши тушиб эрди..." (50). Демак, катта ва кўркам бир бинони тиклаб, унинг қурилишига бағишлаб шоирларни шеър ёзишга чорлаш учун фақат фаросат эмас, маълум даражада лаёқатга ҳам соҳиб бўлиш керак. Навоийнинг энг яқин дўсти Шайхим Суҳайлийнинг Абусаид саройида "маҳсус мулозим" бўлиши билан бирга шоирликда эл орасида шуҳрат қозониши ҳам диққатга лойикдир (71).

Кўпдан кўп шоҳ, султон ва хонлар сингари Абусаид ҳам ўз умри, хайрли амалларини тарих зарварақларига муҳрлаш учун шоирлардан фойдаланган. Унинг ҳукмронлиги пайтида Абдусамад Бадахший

деган шоир Бадахшондан Ҳиротга кўчиб келади. Подшоҳ унга маснавийда “Абусаиднома” мазмунода тарих ёзишни буюрди. Асар ниҳоясига етгач, муаллиф уни Навоийга ўқитади. “Бир байтида тажнис хаёл қилиб, – дейди Навоий, – қофиясин ғалат қилиб эрди, фақир ани воқиф қилғоч, филлоҳ мутанаббиҳ бўлди (аниқ ва тўлиқ англади) ва изҳори миннатдорлиғ ҳам қилди ва бу иш анинг била фақир орасида ошноликқа сабаб бўлди” (44-45).

Душманлик ва ғайрликка бугунги кун одамлари нуқтаи назаридан қарабалса, Навоийнинг самимиятига, Бадахшийга ёрдами беғаразлигига шубҳа уйғониши ҳеч гап эмас. Ваҳоланки, буюк шоир ёмонлик ва тубанликни маломатий сифатида бузук хаёл маҳсули, яъни йўқ нарса деб ишонган ва уларга хосиятсиз сояга қарагандай қараган.

“Равзат ус-сафода”да нақл этилишича, шижоатсизлиги боис бир неча амалдорлар қатори Абусаиднинг қаҳрига йўлиққан Амир Нурсаид Ихтиёриддин қалъасига қамалиб, мол-мулкидан ажралади. Шунда шайхулислом Нуриддин Муҳаммад подшоҳдан унинг афв этилишини ўтиниб сўрайди. Подшоҳ уни кечиради ва саройда олдингига нисбатан пастроқ амалда фаолият кўрсатишига рухсат беради. Минадиган оти йўқлиги учун Амир Нурсаид бир кун сарой мажлисига келолмайди ва мана бу рубоийни султонга йўллади:

*Ин бандай шармандаи дармонда ба жон
Дорад аспе таваққуъ аз шоҳи жаҳон
Чун ҳиммати ўбаланду чун баҳт қавий,
Чун давлати ўжавону чун ҳукм равон.*

Мазмуни: “Бу бандай шарманданинг жонида дармон қолмади. Шоҳи жаҳон бир от берар деган умиди

бор. Чунки унинг ҳиммати баланду баҳти қудратли, давлати навқирону, ҳукми равондир".

Рубойни ӯқиган Султон Абусаид муаллифга бир неча зотдор от, тую, чодир, хиргоҳ, сарпарда юбориб, унинг амалини янада кутаради⁷⁵. Бу ўринда ҳадя қилингани нарсалар эмас, шеърдан таъсирланиш, таъсирнинг ҳимматга айланиши муҳим. Хуллас, Абусаид Мирзо шеърпараст бўлмаса ҳамки, шеъриятнинг кўксига пичоқ санчадиган даражадаги жоҳил ва гумроҳ ҳам эмас эди.

Устоди Мавлоно Лутфийни Навоий "уз замонининг малик ул-каломи эрди", деганини бугун мактаб ўқувчиси ҳам билади. Лекин унинг асарларидан маълум қисми Султон Абусаид замонида яратилганини ҳамма ҳам билмаслиги мумкин. Худди шунга монанд фикрни султон билан шахсан яқинлиги бўлган форсий адабиётнинг буюк намояндаси Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақида ҳам айтиш керак бўлади.

"Мажолис"нинг иккинчи мажлисида муаллиф даврининг машхур шахси Шайх Камол Турбатий билан "Султон Абусаид Мирзо замонида Машҳадда" "бир буқаъда ғариб ва хаста" ҳолда ётганида учрашганини ҳикоя қиласи. "Фақирнинг ани (яъни Турбатийни – И.Х.) кўтарга кўп орзуим бор эрди" деган гапга қаралганда, Алишер ўшандада орзусига эришган. "Ул ҳам фақирни эшифтган экандур ва кўтар ҳаваси бор экандур" (40) дейилиши эса Навоий Султон Абусаид даврининг танилган шоирлардан бўлганинги англашга хизмат қиласи.

Умуман олганда, Султон Абусаид сиёсий хурофотдан идроки бузилган, минг қиёфада турланиб-тусланувчи бир ҳокимиётпараст кимса бўлмагани ишо-

⁷⁵Мирҳонд. Равзат ус-сафо. Дафтари 6. Техрон: нашри дуввум. – С. 1214.

рат усули билан "Мажолис"да англатилган. "Хофиз Шарбатий – Хурносоннинг муттааййинлари диндур. Одамваш, мутавозеъ ва муаддаб киши дур ва хушхонликда фариди замондур. Султон Абусаид Ироқда бузулғонда Маккага бериб мужовир бўлди..." (117).

Тасаввуф ва тариқат аҳли орасида Султон Абусаиднинг обрӯ эътибори ҳақиқатда баланд бўлган. Оққуюнлилар билан урушда мағлубиятга учраб, Ёдгор Мирзо фармойиши билан у қатл этилгач, наинки Хурносон, балки Мовароуннаҳрдан ҳам бир қанча шайх, дарвеш, сўфий ва мутасаввифлар турли томонларга тарқаб кетишган. Хофиз Шарбатий ўшалардан бири эди. Отасининг вафотидан сўнг Самарқанд таҳтини Султон Аҳмад Мирзо эгалламаганда Хожа Аҳорни ғанимлари қандай кулфат ва мусибатларга гирифтор этишларини тасаввур қилиш қийин.

Султон Улуғбек қатлидан кейин тариқатчилик офати ва дарвешлик тўғони Самарқандда маданият, санъат, дунёвий илм нури ва зиёсими бутунлай сўндириди, энг билағон олимлар, пешқадам зиёлилар қувғинга учради, деган тушунчалик илм-фандаги яқин-яқингача ҳам барқарор эди. Бу тушунчани инкор қиласиган факт ва маълумотлар эса тарихий воқелик бошқача бўлганлигини кўрсатади⁷⁶.

Албаттa, Навоийнинг миллат ва башар шоири бўлиб камол топиши, дунёга танилган санъаткор мақомини эгаллашида Султон Абусаид ҳеч вақт Ҳусайн Бойқаро даражасида эрк ҳам, имкон ҳам бермасди. Бунга шубҳаланмаслик керак. Бироқ Навоийни улуғлаб, шиҷоатини шарафлаш учун мутафаккир шоирга Абусаидни қаттол бир душман қиёфасида кўрсатишнинг ҳам ҳеч кераги йўқ. Акс ҳолда, Наво-

⁷⁶Бу ҳақда қаранг: Ҳаққул И. Алишер Навоий ва Султон Абусаид // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 1-сон.

ийнинг холислиги ва бағрикенглиги камситилади. Абусаид Мирзонинг ўлдирилиши хусусида дин, тасаввуф, сиёsat, илм ва ижод вакиллари ҳар хил фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Ўша мудҳиш ҳодисанинг тўғри ва ишонарли бадиий характеристикасини эса Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида учратамиз. Хуллас, Султон Абусаид ва Алишер Навоий муносабатини ёритишда бир силжиш сезилишига қарамай, мавзууни тарихчи ва адабиётшунос нигоҳи ила тадқиқ этиш тўхтаб қолмаслиги лозим. Чунки Абусаид қатл қилинганда Навоий дунёқараш ва шахсияти шаклланган забардаст шоир санъаткор мақомига юксалган эди.

Филология масалалари, 2015 йил.

НАВОИЙ ВА ФИТРАТ

Алишер Навоийга ворис ижод аҳли орасида Абдурауф Фитрат ўзига хос мавқе ва эътиборга эга. Чунки бу аллома адаб ҳар жиҳатдан Навоийга муносиб шогирд ҳамда содиқ издошdir.

Фитратнинг таъкидлаши бўйича, Навоий туркӣ адабиёт тарихида ва “санъат дунёсида мұъжиза кўрсатиб тўфонлар (яъни эврилишлар – И.Х.) қилған қаҳрамонлар” дандир. Ҳақиқатда ҳам туркий тилдаги адабиётни Навоий мисли кўрилмаган бир босқичга кўтариб, уни ҳаётга, давр, замон ва инсон манфаатларига яқинлаштиришга фавқулодда жасорат кўрсатган эди.

“Навоий замони, – дейди Фитрат, – чиғатой адабиётининг, чиғатой тилининг энг кўб юксалган, юқори босған замони бўлиб қолди. Эсиздирким, адабиётимиз тарихида иккинчи бир Навоийга учрамадик”.

Навоийнинг тил, маданият, адабиёт ва санъат тарихидаги хизматларини жуда юқори баҳолаган Фитрат домла “Чиғатой адабиёти” номли мақоласида мана бундай дейди: “Навоийнинг шоирлиғи, санъаткорлиғи ҳамма чиғатой шоирларидан юқори туради. Буни Бобир ҳам тасдиқ қиласидир... Навоий ёлғиз шоир, ёзувчи эмас, илм ва санъат ходимиdir. Кўб муҳим китоблар унинг буйруғи билан ёзилған. Энг катта рассомлар, мусиқа олимлари, хаттотлар унинг ҳимоясида ўсдилар”.

Ўтган асрда Навоий шахсининг жавҳари, яъни зотий хислат ва фазилатларини теран тасаввур эта билган икки-уч аллома ўтган бўлса, шунинг биттаси Фитратdir. Айтайлик, Навоийнинг мутасавифлигини у, энг аввало, руҳоний ҳаёт завқи ва имкониятлари заминига асосланиб баҳолагани учун буюк

шоир ва мутафаккирнинг сўфийликка муносабатини белгилашда хатоликка ён бермаган. Чунки тасаввуф тарихи, тасаввуфий адабиёт босқичларини қанча чукур билса, адабиётдаги тасаввуф жараёнларини Фитрат янада мукаммал анлаган. Туркий адабиётда дунёвий, ҳаётий севги билан йаънавий, илоҳий ишқ-муҳаббатни энг юксак, энг гўзал шаклларда уйғунлаштирган илк санъаткор Алишер Навоий эканлигига Фитратда ҳеч қанақа иштибоҳ бўлмаган.

Бизнинг тасаввуримизда Фитрат биринчи навбатда Навоийнинг илм ва маърифат мактабидан сабоқ олиб, унинг олимлиги, мутафаккир ва орифлигига ҳавас қилган. Чунки Навоийдан кейин яшаб ижод қилган қайси талантли шоир ёки адибни олманг, у Бобур ё Фузулийми, Огаҳий ёинки Махтумкулими, ҳаммасининг адабий шахсияти ва дунё-қараши илм, маърифат бўстонида шаклланиб, камол топган. Фитратда ҳам худди шундай. Эҳтимол, шу боисдан ҳам у ўзбек олимлари орасида биринчи бўлиб Навоийга бағишлаб мақола ёзиб, янги навоийшунослик илмининг асосчиларидан бири марта-басига эришган эди.

Навоийнинг юрт, миллат, тил, тарих, дин, давлат, адабиёт олдидаги хизматларини бутун миқёси ва моҳият қирралари билан мушоҳада этганлиги туфайли ҳам Фитратнинг тадқиқотлари навоийшуносликнинг ўзига хос бир босқичини ташкил этиши шубҳасизdir.

Фитрат адабиётга доир рисола, қўлланма ва тадқиқотларида муболаға, жонлантириш, ундаш, ружуъ сингари бадиий тасвир усул ва санъатларига эътиборни қаратганда ҳам ёки аruz вазни қонун-қоидалари ҳамда туюқ, муаммо, таржибанд, таркибандга ўхшаш лирик жанрлардан баҳс юритганда

ҳам қайта-қайта Навоий асарларига мурожаат этиб, таҳлил ва талқин учун улардан мисоллар танлайди. Унинг “Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий девони тўғрисида” номли мақоласи алоҳида илмий аҳамиятга эгадир. Ушбу мазмундор мақолада Навоийнинг “форс тилида ҳам теран уста бир санъаткор экани” билағонлик билан асослаб берилган. Ва ҳақли равишда Навоийнинг форсийда “кучсиз бўлғани тўғрисида Бобурнинг маълумоти”га эътиroz билдирилган.

Барча улкан санъаткорлар каби Навоий ҳам асарларида ўзи яшаган давр ва замоннинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий воқеа-ҳодисаларига муносабат билдириб, гоҳо уларнинг жонли тасвирларини ҳам яратган. “Фарҳод ва Ширин” достонининг бир фаслида хоқоннинг ўғли, яъни Фарҳодга тахтни топширмоқчи бўлгани, лекин Фарҳод кўп узрлар айтиб уни қабул қилмагани баён қилинган. Фитрат домланинг шарҳ ва хуносаси бўйича эса “Навоийнинг достон орасида бундай фаслнинг киргизиши ўз шаҳзодалари бўлғон Ҳусайн Бойқаро болаларига “ахлоқий бир дарс” бермак учундир. Маълумки, темурийлар замонида ўғулнинг отаға исён қилиши, ҳатто отани ўлдириб тожини олиши, бўлиб ўтган воқеалардан эди. Айниқса, Навоийнинг ҳукмдори бўлғон Ҳусайн Бойқаронинг ўғуллари навбат билан оталариға қарши исён кўтардилар ва ҳар дафъасида Навоий ораға кириб, сулҳ қилдириғон эди”.

Ҳусайн Бойқаро ўғилларининг оталарига қарши исён кўтариб, уларнинг қонли низо ва кулфатларга айланиб боришининг оқибатларини кўриб, билиб туриш Навоий учун нақадар оғир ва қайғули бўлганлигини Фитрат бутун миқёси билан хаёлдан ҳам, юракдан ҳам ўтказган.

Инсон онги, алоқи ва фикр йўлларига таъсир ўтказиб келган бир адабиёт бор ва Шарқда ҳамиша у таълим-тарбия ҳамда дидактикага сафарбар бўлган. Бироқ бу адабиёт кўнгил, рух, тасаввур ва тахайюлга ҳукмронлик қилган адабиётнинг панжасига панжа уролмаган. Шунингдек, турмушнинг яхшию ёмони, оқу қораси, паст ва баландини ўкувчига ўргатувчи ижод намуналари билан ҳақиқий санъат жозибасини акс эттириб, курашchan шахс идеалини тасвирлайдиган адабиёт, албатта, бошқадир. Шу фарқли нуқтаи назардан масалага қараладиган бўлса, Фитратнинг серқирра ижодиётини анъанавийлик билан замонавийликнинг бекиёс уйғунлашуви, аникрофи, муқобили бағоят кам учрайдиган санъаткорлик академияси, деса хато бўлмайди. Чинакам адабиётнинг бугун лаблари қақраб, мавжудлигини эмин-эркин кўрсатиш илинжида нимага ва кимга суюниши анча мавҳумлашиб қолган бир пайтда буюк Фитратга монанд бадиий ижод дарғаларининг тажрибаларидан сабоқ олиш ҳам қарз, ҳам фарздир.

Фитрат оддий, меҳнаткаш фидойи одамларнинг тақдирига ҳеч вақт тепадан қарамаганидек, безавол туйғу ва муқаддас ҳақиқатлар атрофида миллат бир мушт бўлиб бирлашмаса, ўзини ўзи фақат парчалиниш, нуқул шахсиятсизлик касофатига гирифтор этишни ҳеч эсдан чиқармаган.

Инсон қисмати ва аҳволини Фитратдай кўнгилдан ўтказа олган кишига жавонмардлик, журъаткорлик ва мутафаккирликни даъво қилишнинг ҳеч ҳожати йўқ. Фитратнинг орифлиги бир неча асрлар мобайнида давом қилиб келган маърифатнинг бекиёс натижаси ҳамда ҳосиласидир. Шу боисдан ҳам улуғ Навоийнинг холис мухиби, зукко тадқиқотчиси сифатида Фитрат ҳеч кимга ўхшамайди, шунингдек,

ҳеч бирорни тақрорламайди. Чунки унинг сиртдан оддий туюлган қайд ва изоҳларида ҳам шогирднинг устодга қараши, унинг ижодий тажрибаларидан илҳомланиши сезилиб турди.

Сўнгги пайтларда Фитратни Навоийга қарши қўйиш, Навоий байтларига бағишлиланган унинг таҳлилларидан хато топишга уриниш кўзга ташланиб қолди. Албатта, бундай ҳаракат зўрма-зўраки, ғайриилмий чираниш эканлиги алоҳида мақолаларда исботлаб берилди.

Дарвоқе, навоийшунослик илми ҳозиргига нисбатан юксалиши учун устод Фитрат эришган мақомга томон дадил интилиши лозим. Хўш, бу қандай мақом? Энг аввало, Шарқ адабиётини бир бутун ҳолда теран билиш, тарих, дин, тасаввуф ва эски фалсафадан етарли зайлда хабардор бўлишдир.

Атоқли адабиётшунос Н.Каримов ёзганидек, “Фитрат – кўп асрлик ўзбек маданияти тарихида ғоятда улуғ ва ноёб ҳодиса. У шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, публицист, адабиётшунос, санъатшунос, тилшунос, тарихчи, файласуф. Бундай кенг билимли, ҳар томонлама истеъододли сиймони XX аср жаҳон адабиётида бошқа топиш маҳол”. Фитрат Бухорои шарифнинг фақат беназир фарзанди эмас, сўнмас бир тимсоли эканлиги ҳам мана шунда.

Бу ўринда золим сўзи ҳақиқат ўрнида ёлғон ишлатган, ростлик ва тўғрилилкка бемалол хиёнат қилгувчи кимса мазмунидаги қўлланилган. Йккинчи мисрага келсак, хушомад, маддоҳлик ҳеч пайт эр-каклик, мардлик, хусусан, олимлик хислати ҳисобланмаган. Алишер Навоий қитъаларидан бирида қоралаш билан кифояланмай, қарғишни шеърга кўшиб: ким “хушомад демакни бошласа, кошки, “ту-тулса дами, кесилса тили”, дейиши ҳам бежиз эмасди. Мана шулар инобатга олиниб, бундоқ муҳокама юритилса, атоқли навоийшунос, заҳматкаш шарқшунос Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати ва Ўзбекистон қаҳрамони Суйима Фаниевани олимаю фозилаларнинг марди майдони эди, деса мубоблаға бўлмайди.

Энди яна бир эътироф. 70-80-йилларда Тил ва адабиёт институти илмий ходимларининг тахминан учдан бири ғиди-биди, миш-миш ва иғво билан машғул бўлган. Баъзилар эса у ёки бу тўданинг на-мояндаси ўлароқ баобрў олимларни қулатишга са-фарбар этилганини кўпчилик билар, аммо қарши бирор чора қўлланмасди. Ана шунаقا зотлардан ай-римларининг фаолияти текширилганда йил мобайнида қилган иши ҳатто битта мақолага ҳам тўғри келмаган. Нафақа ёшигача ҳам бир номзодлик ҳи-моясини эплай олмаганлар, айни шундай баттоллар Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Фаниева устидан ҳам юмалоқ хатлар ёзишган. Домла Ҳайитметов бў-лим мудирлигини топшираётганларида ўша бўхтон номалардан бирини менга берганлар. Алоҳида шарҳ билан бир кун уни эълон қилиш ниятим бор.

Суйима опа эса туҳмату иғвога кўпинча “ит ҳуар, карвон ўтар” қабилида муносабатда бўлган. Лекин Алишер Навоий “Тўла асарлар” нашри муносабати

билан бир аламзада ва ғаламис олимнинг институтимиз ходимлари устидан Ўзбекистоннинг биринчи Президентига ёзилган шикоят хатидан кейин Суйима Ганиева момо лочиндай майдонга чиқиб кўпчиликнинг зафарига бош-қош бўлганини мен умрбод унотолмайман. Бундай мисоллар эса оз эмас ва ҳар бири Суйима опанинг маънавий, илмий зийнатига зийнат, инсонлик шарафига шараф қўшади, албатта.

Бундан анча йиллар муқаддам элимизнинг ардоқли адаби Одил Ёкубов бир мақоласида “Ўзи бирёқламаликка ўрганиб қолганмиз, оғзимиздаям битта эмас, бир нечта тил борга ўхшайди”, деб ёзган эди. Дарҳақиқат, вазият ва шароитга қараб турлануб-тусланиш, оддий муомала муносабатда ҳам қитмилик, ўйинчилик тилида сўзлашдан уялмаслик қарийб урфга айланиб қолганди. Алдов, риё, ҳийлабозликлардан безган кишилар ўшанда ўзини четга олишни эплолмай қолган вақтлар ҳам бўлган. Ана шундай шароитда ҳам институтнинг мумтоз адабиёт бўлимида бир муҳофазакорлик руҳи мавжуд эди. Бу хусусда ўйлаганимда чинакам илм одамларида шахсиятнинг шаклланиши бир-бириникига ўхшамаслигига ҳеч шубҳаланмайман. Олималар кўп, улар сафида Навоий ижодиётини зоҳиран билгичлари ҳам бор. Бироқ Суйима Ганиева йўқ. Нима учун? Биринчидан Суйима опадаги фаҳм-фаросат, дид, савия кенглигини такрорлаш қийин. Иккинчидан,Faфур Ғулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Зулфия каби улкан ижодкорлар назарига тушиб, у ёки бу ишни уларга мақбул бўлиш ё бўлмаслигини ўйлаш – бу фақат Суйима Ганиевага насиб этган толедир. Шарқ мумтоз адабиётининг толмас мутахассиси, зукко матншунос, таржимон ва моҳир мураббий Суйима Ганиева тўғрисида сўзлаганда ана шуларнинг барисини на зарда тутиш лозим.

Илмда Суйима Фаниевадан ўрганса, ибрат олса арзидиган тажриба мактаби мерос қолди. Айтайлик, Москва ёки Санкт-Петербургда, Истанбул, Боку ёхуд Душанбедаги илмий анжуманларда ўзбекнинг дошишманд қизи, билағон шарқшуноси сифатида таас-сурот уйғотиш яна кимга насиб этади? Умумий, баландпарвоз таърифлар, бачкана мусоҳабалар билан янги суйималар тарбияланмаслигини жиддий ўйлаш зарур, албатта. Суйима опанинг Навоий насрига бағишлиланган тадқиқотлари меҳр-муҳаббат шуури, нафосат шавқи, садоқат қўли билан яратилган.

Буюк Ибн Арабий “Бизнинг биринчи душмани-миз муқаллидлардир”, дейди. Бизнингча, ана шу ҳақиқатни Суйима Фаниева ҳеч қачон унутганмас. Унинг илҳом ва ғайрат билан меҳнат қилиши ҳамда илгарига томон ҳамиша мардона одим ташлагани шундан. Миртемир домлага бағишлиланган шеърида Абдулла Орипов, “Сизга ташланмади не-не зотлар, Улар ҳар мўминга ташланар эди, Ташланмаса кўнгли ғашланар эди”, деганидай, Суйима Фаниева ҳам, юқорида қайд этилганидек, нокасу нотавонларнинг ҳамлаю ҳужумларидан четда қолмаган. Қарийб ўттиз йилдан зиёд муддат бирга ишлаб мен у кишини яхши ва ёмон вазият, оғир ва енгил ҳолатларда кузатиб, кўпинча ўзаро фикр алмашганман. Бироқ ҳеч қачон опани довдираш ёки қандайдир тушкунлик ҳолида кўрмаганман.

Очиғини айтсам, устоз олимлардан бир қанчасининг шахсият ва маърифий қатъияти мени унча қа-ноатлантирмаган. Энди билсам, уларнинг ҳар бири илм ва ирфон заминида чуқур илдиз ёзган, ҳосилдор бир Даражат экан. Айни шундай қисмат ва иқбол, яна кимларга насиб этишини ҳозирги шароитда ба-шорат қилиш бағоят душвордир. Чунки илм-фанда саёзлик, алдам-қалдамчилик мисли кўрилмаган

миқёсда ривожланиб кетди. Аммо бугун бўлмаса эртага, эртага бўлмаса ундан кейин Сўйима Фаниева сингари иқтидор эгалари пайдо бўлишидан умидни узмаслик зарур, деб ўйлайман. Сўйима Фаниева рус илм-фан марказларидан бири Ленинградда ҳам таълим олган. Атоқли рус шарқшунослалинг тажрибаларини ўрганган. Бироқ у бирор бир ўрис олимининг ишларидан нусха кўчириб, уларнинг тадқиқотларидаги ғоя, асосий термин ва ибораларни ўзлаштириб олиб найрангбозлик қилмаган. Мана шунинг учун ҳам Сўйима Фаниева илмий мероси миллий адабиётшуносликнинг, хусусан, навоийшуносликнинг ажralmas қисми ўлароқ тан олинган. Сўйима опа Шарқнинг юздан ортиқ машҳур истеъдод соҳибларига бағишлиб мақолалар ёзган. Булар орасида қандай сўз заргарлари йўқ дейсиз? Лутфий, Гадоий, Навоий, Бобур, Огаҳий, форсийда қалам сурган Низомий, Румий, Жомий, Ҳофиз, Саъдий, озар шоирларидан Насимий, Хоқоний, Фузулий ва ҳ.к. Бу санъаткорлардан ҳар бирининг ўз ижодий нафаси, туйғу дунёси, руҳий маҳобати, услугуб йўли ва тасвир усуллари бўлган. Нозиктаъб, зукко тадқиқотчи ўлароқ ана шуларни Сўйима Фаниева етарли зайлда идрок этган ва ёритиб берган.

Устоз олиманинг умри сўнгги нафасигача китоб ичиди, не-не даҳо ижодкорларнинг қўлёзмаларини синчиклаб ўрганиш билан ўтди. Мутолаа ва тадқиқ уни ҳамиша мушоҳада, талқин ва янги-янги фикр-мулоҳазаларни қоғозга туширишга, уларни мақола, рисола, китоб шаклида ўқувчиларга етказишга илҳомлантирган. Шу билан бирга бу илҳом бардавом умрга ҳам йўл очган эди.

Дўрмон, 2020 йил

Иброҳим ҲАҚКУЛ. НАВОЙИГА ҚАЙТИШ. 4-китоб

МАТН ВА ТАҲЛИЛ МАСЪУЛСЯТИ

||

ЎЗБЕК ТАСАВВУФ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА

Ислом дини заминида дунёга келган тасаввуф мусиқа, тасвирий санъат, ҳатто фалсафага қараганда ҳам адабиёт билан жуда эркин ва изчил алоқа боғланган. Бадий ижодда “тариқат адабиёти” деган бир тармоқниң пайдо бўлиши ҳам шундан. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам тасаввуф адабиётини билиш, унинг насрый ёки шеърий намуналарини тадқиқ ва талқин қилиш сўфийлик тарихи, тажрибаси, унинг етакчи ғоявий тамойилларини ўрганишдан бошлиниши керак. Бўлмаса саёзлик хатога, хато чалғишига, чалғиши сохтакорликка йўл очиб бераверади.

Тасаввуф тарихи ва мағкурасини яхши билган айрим олимларга кўра, “авомнинг бир тасаввуфи бўлиб, фақиҳнинг тасаввуфи унга ўхшамаган. Обиднинг тасаввуфи билан мутасаввифники ҳам бир-бираидан фарқланган. Имом Ғаззолийнинг “Иҳёи улуми дин” китобидан ўрганилган тасаввуф эса носиҳнинг тасаввуфи эди. Шайхи Акбар Муҳийиддин ибн Арабий асарларини ўқиб-ўрганиш файласуфнинг тасаввуфини ўзлаштириш демак. Шунингдек, мантиқ аҳли ва усулчиларнинг ҳам ўзига хос тасаввуфий қарашлари бўлган”⁷⁷.

Ушбу тасниф тасаввуфнинг нақадар хилма-хиллик касб этгани ва ўзига хос тарзда тармоқланганини англаш жиҳатидан ҳам диққатга молик. Авомдан зиёлига, ундан мутафаккир, ижодкор ва орифга боргунга қадар тасаввуф ниҳоятда фарқли савия, дунёқараш ва ҳолатдаги кишиларнинг маънавий-ахлоқий эҳтиёжини ифодалаган эди. Буни

⁷⁷Қаранг: Улудоғ С. Тасаввуфнинг тили. Истанбул: 2006, – Б. 216–217.

билган, бу фарқланишлардан фойдаланган Ғарб олимларидан баъзилари тасаввуфшуносликни гайриилмий йўлга ҳам буриб юборишган.

Шу ўринда бир ҳақиқатни алоҳида изоҳлаш зарурга ўхшайди. Еропадаги айтарли ҳеч бир олим ва тадқиқотчи мусулмон халқлари барпо этган давлат, салтанат манфаатларини кўзлаб, уларнинг дини, маданияти ва тарихини холис ўрганмаганидек, ҳаққоний хulosаларни ҳам илгари сурмаган. Улар, нари борса, олимлик бурчидан жуда йироқлашмасликка уринишган. Шу маънода характерли бир мисолга эътиборни қаратмоқчимиз.

Буюк сўфий Мансур Ҳаллож таржимаи ҳоли ва асарларини тадқиқ қилиш, таржима ва нашр этишда француз шарқшуноси Л.Массиньон бекёс натижаларни кўлга киритган. Бу хусусда сўз юритган усмонли турк ҳалложшуноси Яшар Нури Ўзтурк “таъбир жоиз бўлса, Л.Массиньон “фанофил Ҳаллож” – Ҳалложга фоний бўлгандир” дейди. Ва бунинг ортидан “ушбу ғайратини у ислом ёки илм-маърифат учун эмас, балки христианлик матлабига бағишли гандир”⁷⁸, дея асосий ҳақиқатни таъкидлайди.

Ушбу ҳолат у ёки бу зайлда Аттор, Саноий, Ҳофиз, Румий каби даҳо санъаткорларнинг ижодиётини ўрганган ҳар бир таникли тадқиқотчи илмий фаолиятида кузатилган. Айниқса, қардош турк олимлари буни имкони бўлгани қадар назардан соқит этмасликка уринишган. Масалан, Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг муриди, яссавийликка таяниб бектошийлик тариқатини яратган муршид, адабиётда яссавий-бектоший анъанасининг бошловчиси Ҳожи Бектош Валининг ирфоний тажрибаси ва мероси-

⁷⁸Ўз турк Я.Н. Ҳалложи Мансур ва “Китобут-тавосин” асари. Истанбул: 1976, – Б. 55.

нинг ғарбдаги тадқиқи борасида профессор А.Сезгинн ёзади: “Бектошийлик мавзууда ёзган ғарблек “ориентиалистлар”, яъни ўзларини “шарқшунос” деб билган олимлар билан уларга эргашиб ва таяниб мазкур мавзуларда юртимизда қалам тебратгандар Ҳожи Бектош Вали ва унинг Шайх Адабали, Кийики бобо, Абдол Мусо каби издошларини йўлдан озган, ботиний ва миллат манфаатига тубдан заарли тушенчаларни илгари сурган кимсалар сифатида кўрсатишга куч сарфлашган”⁷⁹. “Бундан кўзда тутилган асосий ният нима?” – Бизни аждодларимизга душман айлаш ва улардан йироқлаштиришдир”, – дейди. А.Сезгин.

Илм номи билан амалга оширилган бундай ўйин ва ғанимлик шўро замонида Аҳмад Яссавийга нисбатан ҳам кўлланилган эди. Миллатнинг ўзлиги, маънавий-ахлоқий такомилига бутунлай тескари ўша ғайриилмий ҳодиса ҳали бутунлай барҳам топганича йўқ.

Чуқур мушоҳада ва устувор далилга асосланмаган илмга ўтмишда “илми омиёна” дейилган. Бундай илм соҳибларининг тасдиғи қанчалик бўш ва жўн маълумотнавислик бўлса, танқид ва инкори ҳам шу қадар омонат ҳамда самарасиздир.

Тасаввудаги адабиёт билан адабиётдаги тасаввудни ажратиш, тариқат адабиётининг ўзига хос хусусияти ва ғоявий-бадиий унсурларини зарур даражада билиш малакаси бизда ҳанузгача пухта шаклланмагани боис кўп нарса аралаш-қуралаш ҳамда ўртадан ҳам паст илмий савиядадир. Аҳволни тубдан яхшилаш ва ҳар турли ўзбошимчаликларга чек қўйиш учун, биринчидан, юқорида таъкидланганидек,

⁷⁹ Сезгин А. Ҳожи Бектош вали ва бектошийлик. Истанбул: 1991, – Б. 173.

тасаввуф тарихи ва жараёнига умумий бир нуқтаи назардан қараб, ягона бир мезонда баҳо бериб бўл-маслигини англаш даражасига кўтарилиш жоиз. Иккинчидан, зоҳидлик ва илк сўфийлар даври билан тариқатлар ҳамда ваҳдати вужуд босқичидаги тасаввуйи тушунча ва ҳолларнинг фарқланиши пухта англанса, сўфийлик адабиёти хусусидаги тутуруксиз ва бачкана мулоҳазаларнинг ўз-ӯзидан олди тўсила-ди. Учинчидан, тарихан тасаввуф тили, истилоҳ ва рамзларидаги ўзгариш, бойиш сабабларини билиш наинки илм, маърифатга ҳам асосланиши зарур. Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ва Яссавий мактаби шоирлари ижодиёти ўзбек тасаввуф адабиёти тарихининг илк босқичларини ташкил этса, Сайид Қосимий, Алишер Навоий, Убайдий, Сўфи Оллоёр, Машраб, Ҳувайдо каби шоирларимизнинг шеърияти унинг юксалиш жараёнини белгилайди.

Бундан қарийб тўқсон йил аввал рус олимларидан бири Ҳувайдонинг сўфийлигидан баҳс юритиб, унинг, айниқса рубоий жанридаги шеърларида ирфоний кечинмалари фавқулодда кучли ва ёрқин тарзда ифодаланганлигини айтган⁸⁰. Демоқчимизки, тасаввуйи матннинг бош хусусияти, руҳоний завқи мушоҳада этилса, шеъриятдаги сўфиёна йўналиш ўзига-ӯзи йўл очиб, тадқиқотчини тўгри шарҳ ва талқинга илҳомлантираверади. Бунга ишонч ҳосил этиш учун Абдураҳмон Жомий каби йирик мутасаввиф ижодкорларнинг илмий меросига ҳам мурожаат этиб туриш керак.

Бадиий ижод билан илмни ўзаро яқинлаштириш ёки уйғунлаштириш юртимиздаги қадимий бир

⁸⁰Г а в р и л о в М.Ф. Среднеазиатский поэт и суфий Ҳувайдо. Ташкент: 1927, – С. 19.

анъана. Бу анъана ҳамон давом этилаётир. Лекин олдинги миқёс, теранлик ва ғайраткорлик ҳозир йўқ унда. Айтарли ҳамма нарса ўзгариб, янгиланган замонда “борини бозор айлаш” ҳам катта иш. Фикр ҳаётига таъсир ўтказиб, озми-кўпми таассурот уйғотадиган ижод намуналарининг борлиги қувонарли ҳодиса, албатта. Шу маънода таниқли ижодкор, драматург А.Иброҳимовнинг “Илдизим ва ўзим” (“Адабиёт учқунлари”. Тошкент, 2015) деган китоби эътиборга молик ва муҳокамага лойикдир. “Бу асарни ёзишдан мақсадим шуки, – дейди муаллиф, – орадан кўп йиллар ўтгач, китобхонлар, илм ва ижод ахли агарда мени эслаб қолсалар, мен ҳақимда тўғри маълумотга эга бўлсинлар. Чунки мени ўзимдан бошқа ҳеч ким ўзимчалик тўлиқ ва теран билмайди” (31-бет). Аммо ундаги кўпдан-кўп саҳифалар, гоҳо ўқувчини бир қадар ажаблантирадиган фикр-мулоҳазалар юқоридаги гапнинг унча тўғримаслигини ҳам тасдиқлади. Аввало, унинг “тарихий-хужжатли роман” дейилиши кўп жиҳатдан ўзини оқламайди. Чунки унда тиқиширилиш имкони бўлган керакли-кераксиз, муҳим-номуҳим айтарли ҳамма нарса жамланган. Биз бу ўринда А.Иброҳимовнинг “яссавийшунос” лигига қисқагина тўхталиб ўтмоқчимиз, холос.

“Саводимни чиқарган китоб” номли қисмда муаллиф “Девони ҳикмат”ни болалигига ёқиб-ўрганганилигини исботлашга уринган. Умуман, китобдаги Яссавий ва унинг адабий меросига тегишли мулоҳазалар тарихий бир аҳамият касб этмаганидек, улар илмий-адабий қимматга ҳам эга эмас. Булар камлик қилганидек, “Бизким ўзбеклар” китобидаги тўрт бетлик бир парча ҳам “роман”га киритилган бўлиб,

унда баландпарвозлик ва ёлғондан бошқа бир нима топилмайды: "Сүнгги йилларда чет элларда, айниңса, бизга құшни туркий давлатларда Аҳмад Яссавий ижодига қизықиши кучайиб кетди. Халқаро илмий-адабий анжуманларда Аҳмад Яссавий бобомиз турк дунёси шеърияттіннинг отаси деб ҳақли суратда эътироф этилмоқда..." (253-бет).

Халқаро үша илмий-адабий анжуманларнинг бир нечасида биз ҳам иштирок этиб, уларнинг материалларидан таркиб топган ҳамма тұпламларни олғанмыз, аммо ҳеч жойда Яссавий "турк дунёси шеъриятиннинг отаси" деган таърифни эшитганимиз ҳам, үқиғанимиз ҳам йўқ. Яссавийшунос сифатида жаҳонга танилган, "Аҳмад Яссавийннинг чигатой ва усмонли адабиётига таъсири" деган бир тадқиқот яратган улкан турк олимни М.Ф.Кўпрулининг хаёлидан ҳам бунақа гап ўтмаган бўлса керак.

Бундан йигирма беш йиллар муқаддам Ўзбекистонда яссавийшунослик деган фан тармоғи шаклланыб, шахдам одимлар билан ривож топади деса, ҳеч ким ишонмасди. Боз устига, үша пайтлар ким нима ёзган бўлса, деярли, ҳаммаси Яссавий шахсияти, тариқати ва шеъриятига қарши тўқилган айбнома эди. Бу айбнома ва мафкуравий қоралашларга ҳатто мустақиллик арафасида ҳам қарши чиққан ижодкор бўлмаган. Яссавийпарастлик эса одатдагидек "ёв қочди"дан кейин бошланди.

Дарвоқе, яссавийшуносликнинг оёққа туриши мустақиллигимизнинг ёшидан унча фарқланмайды. "Яссавийшунослик: ўтмиш, бугун ва истиқбол", "Менинг ҳикматларим дардсизга айтманг...", "Яссавийлик ва Яссавий издошлари", "Мустақиллик ҳикмати ва ҳиммати" номли мақолаларда ҳамда "Аҳмад Ясса-

вий” (Тошкент, 2001) рисоласида биз Яссавий ҳаёти, тариқати, ижоди ва издошларига бағишилаб қилингандыктын тадқиқотларга тұхталиб үтганимиз⁸¹.

А.Иброҳимовга күра эса, “юзлаб филолог олимпиямиз, Фанлар академиямиз қошида бутун бошли Тил ва адабиёт институтимиз бўла туриб, ҳалигача Аҳмад Яссавий ҳақида бир мукаммал монографиямиз йўқ. “Девони ҳикмат”нинг академик мукаммал нашри чоп этилмаган. Ваҳоланки, Қозоғистонда шу масала билан шуғулланишмоқда” (250-бет).

Тұғри, Қозоғистонда “Девони ҳикмат” фақат адабиётшунослар эмас, тарихчи, файласуф, санъатшунослар томонидан ҳам бир қадар үрганилган. “Девон” бир неча бора чоп қилинди. Бироқ “академик мукаммал” нашр масаласи кун тартиби”га қўйилгани йўқ. 2012 йил 20-21 февралда Туркияning Истанбул шаҳрида Хожа Аҳмад Яссавийга бағишилган навбатдаги халқаро симпозиум үtkазилди. Қозоғистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти профессори А.Мўминов ўша симпозиумдаги маъруzasида америкалик шарқшунос Девин Девиснинг Яссавий замонига яқин қўлёзмалари топилмагунча кейинги асрларга мансуб “Девони ҳикмат” қўлёзмалари деган фикрига эътиборни қаратиб, яна бундай деганди: “Аҳмад Яссавий асарларининг илмий-тарихий жараёнга дахлдорлигига тўсиқ бўладиган асосий сабаблардан биттаси бир

⁸¹Каранг: Хожа Аҳмад Яссавий. Ҳаёти, ижоди ва анъаналари. Тошкент: 2001, 3–12-бетлар; Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Сўзбоши. Тошкент: 2006; Ҳаққул И. Ижод иклими. Тошкент: 2009. 110, 145-бетлар; шумуаллиф. Сўздаги ўзлик. Тошкент: 2013, 3–8-бетлар.

неча ўринларда бутун бошли ҳикоялардан майдонга келган агеографик парчаларнинг қўшилганидир”⁸².

Бу хилдаги фикр ва хulosаларга қуруқ инкор, илмий, тарихий, адабий далил ва маълумотлардан бехабарликни акс эттирадиган танқид жавоб бўлолмайди. Масала илмий мантиқ ва мушоҳада йўли билан ҳал этилиши керак. Биз “Девони ҳикмат”дан сўз юритилган ҳар бир мақоламизда шунга уринганмиз. Шунинг учун юқоридаги сингари гап-сўзларни назарда тутиб, мазкур симпозиумнинг ёпилиш маросимидаги чиқишимизда “Мен маърузамда ҳам айтдим, турк дунёси, тарихи ва туркий адабиётни Аҳмад Яссавийсиз тасаввур этиб бўлмайди. Алишер Навоий, Бобур, Убайдий ва бошқа ижодкорларимиз ҳам маънан ва руҳан Яссавийга бурчлидирлар...”⁸³, деган эдик.

Кейинги беш йилда Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг ўзбек мумтоз адабиёти бўлимида “Девони ҳикмат” нашри ва тадқиқи бўйича ҳақиқатда кўп ишлар амалга оширилди. Туркий жумҳуриятларга танилиб қолган яссавийшунос олим Н.Ҳасановнинг 2012 йилда “Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат” номли монографияси чоп этилди. Матбуотда унга ижобий фикрлар ҳам билдирилди. Ахир, Яссавийга тегишли қадимий манбаларни текширмай, улардаги керакли факт ва маълумотлардан хабарсиз ҳолда ким “мукаммал монография” яратса олади? Наинки Ўзбекистонда, хорижий ўлкаларда ҳам кўп баҳс юритилган бўлса-да, аниқ бир қарорга келиниб, ечимини топмаган мавзуу

⁸²Мўминов А. Туркистон яссавийлик тарихи ҳакида янги манбалар // Миллатлараро Хожа Аҳмад Яссавий симпозиуми материаллари. Истанбул: 2012, – Б. 181.

⁸³Ўша китоб. – Б. 219.

ё масалаларга аралашганда илмнинг дахлсиз тала-
блариға сўзсиз риоя қилиш лозим.

“Девони ҳикмат”нинг дунё юзини кўриши, му-
аллифлик муаммоси яссавийшуносликдаги энг му-
нозарали, айни пайтда ҳал қилиниши жуда қийин
бир масаладир. Бу ҳақда бизда ҳам, хорижда ҳам
асосан бир-бирига яқин, гоҳо ўзаро қўллаб-қувват-
ланадиган фикрлар ёзилган. Умумий қаноатга қўра
эса “Девони ҳикмат”даги шеърларнинг ҳаммаси-
ни ҳам Аҳмад Яссавийга нисбат бериб бўлмайди,
уларнинг маълум бир қисми Яссавийнинг мурид
ва сафдошлари томонидан ёзилиб, девонга кей-
ин киритилган. Устод Абдурауф Фитрат “Яссавий
ҳикматларининг “ҳеч бўлмаганда, бир қисми, шо-
гирдлари томонидан ёзилган” дейди. М.Ф.Кўпрули
ҳам шунга яқин фикрда. В.В.Бартольд эса юз йил-
лар мобайнида ҳикматлар тили котиблар томони-
дан соддалаштирилиб, ўзгартирилиб борилганини
қайд этган⁸⁴.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да бо-
силган (З-жилд, 229-230-бетлар) “Девони ҳикмат”
мақоласида биз бундай деб ёзганмиз: “Аҳмад Яссавий
“Девони ҳикмат”ни шу ном билан китоб тарзида
тартиб бермаган. Уни Яссавийнинг мурид ва издош-
лари тузишган. Яъни устозларининг ҳикматларини
бир жойга жамлаб, унга “Девони ҳикмат” номини
беришган... Ундаги ҳамма шеърлар ҳам Яссавийга
мансуб эмас. Унга Яссавий издошларининг ижод
намуналари ҳам киритилган... Ясавий ҳикматлари
оғиздан-оғизга кўчиб, китобдан-китобга ўтиб, ўз
асл тилини ва услубини ўзгартирган, аммо уларнинг
асосий ғоявий мазмуни сақланиб қолган”.

⁸⁴Бу ҳақда яна каранг: Х а с а н Н. Яссавийликка доир манбалар ва
“Девони ҳикмат”. Тошкент: 2012, – Б. 252–253.

Ушбу фикрлар А.Иброҳимовга жуда ғаразли кўри-нади, уларга қўшилиб бўлмаслигини ўзича асослашга уринади.

“Ғаразли эканлиги шундаки, – дейди яссавийшунос адиб, – қандай бўлмасин, нима қилиб бўлмасин, ўзбек адабий тили ва мумтоз адабиёти тарихини “ёшартиш”, уларга XI асрда эмас, XV асрда, ҳаттоки ундан кейин вужудга келган деган асоссиз фикрни ёйиш, камситиш. Инсоф билан, холис туриб, фикрни бир жойга тўплаб, некбин қараш билан “Девони ҳикмат”ни ўқисангиз, у бошдан-оёқ ягона ғоявий мазмунда, ягона услубда яратилганига ишонч ҳосил қиласиз. Жамоа бўлиб бундай бир бутун асарни яратиб бўлмайди. Унинг муаллифи фақат Аҳмад Яссавий бобомиздир” (251-бет).

Ижодда ҳиссиёт, таассурот ва хаёлотга таяниб ҳар нарсани айтавериш мумкиндир. Лекин маҳсус тадқиқ этмай, пухта билмай айтилган гап илмда ҳеч қандай қиймат касб этмайди.

Яссавий ижодиётини жиддий текширган турк тасаввуфчуноси А.Я.Учақнинг илмий холосаси бўйича: “Энг эскиси XVII асрдан нарига ўтмайдиган “Девони ҳикмат” нусхаларида Яссавийники дейиш мумкин бўлган анча ҳикматга дуч келинади”⁸⁵.

Муаллифликни сиртдан қараб эмас, кўпроқ ичкаридан назар ташлаб ҳал қилишни ёқлаб, А.Я.Учақ яна бундай дейди: “Девони ҳикмат”даги шеърларининг катта бир қисми Аҳмад Яссавийни тўла маъноси или шариатга боғлик мусулмон, зоҳид, сунний бир мутасаввиф қиёфасида кўрсатади...

Бошқа бир туркум ҳикматлар эса худди Юнус Эмро шеърларидагидек, жўшқин ва жозибали

⁸⁵У чақ А.Я. Турк сўфийлигига қарашлар. 12-нашр. Истанбул: 2014, – Б. 44.

илоҳий ишқни, кучли бир маломат тушунчаси ва ҳолатларини акс эттиради. Шуларни ҳисобга олиб, Камол Эраслон ҳам ҳикматлар бир кишининг эмас, Яссавий дарвешларининг умумий фикр ва инончларининг маҳсули деган қаноатдадир”⁸⁶.

Шундай қилиб, “Девони ҳикмат” тақдирига қизиқиши А.Иброҳимовни ўзгаларни чалғитувчи ҳолатга етказади ва у ҳеч иккиланмай “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”дек мұътабар манбада Аҳмад Яссавий ва унинг шоҳ асари “Девони ҳикмат”га нописанд бўлишилик асло кечирилмас ҳолдир” (251-бет) дейди. Ваҳоланки, кўз нурини сарфлаб, изланиб, қанча қўлёзма ва тошбосмаларни қиёслаб чиқарилган ўнлаб олимларнинг умумий бир илмий хуносаларини назарга илмай, уларни айблаш кечирилмас ҳавойиликдир.

“Илдизим ва ўзим”ни назардан ўтказган билимли китобхон муаллифнинг мутолаа билан кўп машғул бўлганлиги, ҳатто юзлаб саҳифалардан ўрин эгаллаган фикр, маълумот ва далиллар ўша китоблардан ўзлаштирилиб, ишлов берилганига сира шубҳаланмайди. Лекин муаллиф тарихга суюниб, гоҳо ўзи “тарих” тўқийидики, буни ҳеч маъқуллаб бўлмайди. Мана бир мисол: “...Жомий темурийлар замонида, асосан, Ҳусайн Бойқаро даврида яшаб ижод қилди, олий ҳукмдорнинг ҳимматидан баҳраманд бўлди, тинч шароитда яшаб ўтди. Иззатга эришди. Лекин шундай бўлса ҳам, давлатни темурийлар бошқарганини дилдан хушламас эди, чунки у туркий эмасди. Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”ни оққа кўчирганидан кейин Жомий уни Ҳиротдаги Инжил сойи бўйида учратиб қолганида, “Шундай зўр ис-

лар тақрорланиб, талқинларга айтарли мувофиқ келмайдиган қатор байтларга эътибор қаратилган.

Мавзунинг танланишига эътиroz йўқ. Аммо уни ёритишда бир неча жиҳат ҳисобга олиниши лозим эди. Биринчиси, сирнинг инсонлар ўртасида бўладиган муомала-муносабатдаги мазмунни. Иккинчиси, тасаввуфий ҳаётда “сир” ва унинг ирфоний, истилоҳий моҳияти. Бунда “сир”нинг айниқса орифлик камолидаги ўрнига алоҳида диққат қилиш эҳтиёжи юзага келади. Шунингдек, Навоий мансуб нақшбандийлик тариқатидаги латойиф тушунчаси ва етти латифадан бири сифатида “сир” мавзуини четлаб ўтишнинг имконсизлиги ойдинлашади. Мана шундан сўнг асосий муаммо – маломатийликда “сир” тажрибасига дуч келинади. Зеро энг хушёр, ўзининг айб ва ноқисликларига очиқ нигоҳ ила қарашга қодир маломатийларга ўхшаб Навоий ҳам “сир”ни “мушоҳада маркази” деб билган ва буни исботлайдиган кўплаб шеърлар яратган. Афсуски, тасаввуфий мавзу, истилоҳ, тимсол ёки рамзнинг туб моҳияти ва талқинлардаги ўзгаришларни етарли зайлда англамай ёзилган мақолаларга негадир тез-тез дуч келинаётir⁸⁸.

Навоий ижодиёти ҳақида сўзлаганда чукур ўйламай, тўғри ё нотўғрилигини инобатга олмасдан тасаввуфий сўз, ибора ва атамаларни ишлатиш ҳам одатий ҳолга айланиб бормоқда.

Навоийшуносликда шоир шеъриятида дам, лаҳза, он, вақт тушунчаларининг тасаввуфий талқинла-

⁸⁸ Энди-энди тўғри тушунилиб, тўғри шархлана бошланган фано ва бақо тушунчаси ҳамда ҳоли талқинлари жуда чалкаштириб юборилган А.Курбоновнинг “Навоий ижодида фано тушунчаси” мақоласи (Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 3-сон, 43–52-бетлар) ҳам ўшалардан биридир.

рига доир кейинги пайтларда бир қанча янги фикр ва мулоҳазалар эълон қилинди. Айрим мақолаларда ўша гаплар бошқача сўз ва иборалар билан такрорланган бўлса, баъзиларида улар асосида Навоий қўзлаган ҳақиқатга ҳам, маънога ҳам ҳеч мувофиқ тушмайдиган "янгилик"лар ўртага ташланган. Улардан бирида мана нима дейилади: "Навоий ғазалиёти, рубоийлари, қасида, мустазод, мусаддас, мусамман, мухаммас, соқийнома, таржеъбанд, таркиббанд, қитъа, фард, муаммо, қисқаси у ижод этган барча лирик жанр намуналари, улуғ сир ва УЛУҒ ВИСОЛ томон интилаётган ошиқнинг бу йўлда ҳис этган, англаган лаҳзалик сирлари, ҳолатлари, туйғуларининг рамзий талқинидир. "Хамса"даги беш достон эса солик йўлининг умумлаштирилган, яхлит манзараси. "Ҳайрат ул-аброр" бу йўлнинг тарҳи бўлса, кейинги тўрт достон шу харита бўйлаб босилиб ўтилажак йўл тасвиридир"⁸⁹.

Бундоқ қаралса, ушбу жумлалардаги "улуғ сир", "УЛУҒ ВИСОЛ", "лаҳзалик сирлар" сингари ибораларда гўё Навоий шеъриятининг илоҳийлиги таъкидланган. Гап шундаки, Навоийнинг ҳатто рубоий ва қитъаларини ҳам урғуланган сир ва висол ифодаси билан чегаралаб бўлмайди. "Хамса"га тегишли фикр-ку, бутунлай ғалат ва уйдирма. Соликнинг кимлиги, зиммасидаги вазифаси, фаолият тарзи, охир-оқибатда эришилажак натижалари хусусида озроқ тасаввурга эга киши ҳеч вақт, ҳеч бир зайлда "Хамса"дек ғоявий-бадиий дунёси фавқулодда кенг, теран, ўнлаб қаҳрамонларни бирлаштирган монументал асарни "соликнинг йўли" билан боғламайди.

Хўш, солик ким? "Солик йўлининг умумлаштирилган, яхлит манзараси" қанақа бўлади? Солик

⁸⁹Жўракул У. Улуғ висол йўли // "Тафаккур". 2015, 2-сон, 75-бет.

- шайх ва пир таълим-тарбиясида камол топган мурид, ҳол, мақом, ладуний илм, кашфу каромат йўлидаги ирфон соҳиби. Ва сулукнинг талабу шартларини сўзсиз бажарадиган киши. Ўша шартлардан биринчиси – тарк: мол, дунё севгиси, гуноҳ ва ахлоқий чиркинликларнинг таркидир. Иккинчиси – сулҳ: барча инсонлар билан келишмоқ, ҳар кимни ўзидаи бечора ва толиб билиш. Учинчиси – узлат: жамият ва жамият юмушларидан ўзини четга олиш. Тўртинчиси – сукут, бешинчиси – очлик, олтинчиси – бедорлик⁹⁰. Ушбу шартлар адo этилгач, “солик ҳатто номини ҳам билмайдиган ва хотирига ҳеч келмаган нарсалар пайдо бўлади. Буларни тажрибадан ўтказмаган кимса мазкур сўзларни асло англамайди”⁹¹.

Хуллас, “тарки дунё”, “тарки уқбо” ва “таркни тарк” мақомига юксалган солик (акс ҳолда у Ҳақ васлига восил бўлишни мақсадга айлантиrolмайди) турмушдаги ижтимоий-маданий муассасалардан, деярли, ҳеч бирини тан олмайди, салтанат, амал, мартаба соҳибларига одамларни нафси ҳаво қулларига айлантирувчи ва Ҳақ таолодан йироққа тортувчилар деб қарайди. Боз устига, “юз минг соликдан фақат биттаси” мақсад манзилига етиши мумкин.

Модомики шундай экан, давр ва замонаси учун энг долзарб, энг ҳаётий ва аҳамиятли ижтимоий-сиёсий, диний-ахлоқий масалаларни “Хамса”да образли оҳангларда талқин қилган Навоий ўзи истагандан ҳам солик йўлининг “тарҳи” ва “харитаси” бўйича қалам тебратмасди. Навоийнинг санъаткорлик, миллат-парварлик маслагига мувофиқ келмайдиган ҳар бир уйдирма фикр, ёлғон хулоса ўкувчиларнинг шоир

⁹⁰ А з и з и д д и н Н а с а ф и й . Тасаввуфда инсон масаласи: инсони комил. Истанбул: 1990, – Б. 51–52.

⁹¹ Ўша китоб. – Б. 48.

асарларига қизиқишини сусайтириб, нотүғри тасаввурга ундашини ҳеч унутмаслик керак.

Чин сүфий турмуш ва воқелик ҳақиқатлари билан келишолмайды, ҳаётни идеалига мувофиқлаштириб, ҳамма нарсага Ҳақ никоҳи билан қарашни истайды. Бунга эришиб бўлмаслигини билгач, дили вайрон бўлиб ғам чекади, тахайюлга берилади. Ҳамма буюк санъаткорлар сингари Навоий ҳам тўғриликтининг куичига, эзгуликтинг устунлигига, гўзалликтинг доимо севиб-севилишига иймон келтиргани учун бевосита халқ, юрт, дин ва давлат манфаатларини акс эттирадиган ғоя ҳамда ҳақиқатлар тасвиридан ҳеч чекинмаган. Навоий шеърияти саҳифаларидан ўзбек тасаввуф шеъриятининг энг асосий, комил шахс тарбияси учун жуда зарур ишқий-ирфоний мазмундаги ифодалар жой олган. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиш тарихи ва тараққиёти, маъно ва образлар дунёси бошқа туркий халқларникуга қиёслаб бўлмас дараҷада ҳам бой, ҳам ўзига хос. Билим, савия ва руҳоний малаканинг nocturne бу шеърияттинг асл манзарасини бутун миқёси, барча олий хусусиятлари билан кўриш ва тадқиқ этишга тўсик бўлиб турибди.

Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ўғли – ориф шоир Султон Валаднинг ёзишича, моҳият эътибори билан авлиёнинг шеъри оддий шоирларникудан бутунлай фарқланади. “Зеро, авлиё ўзидан фоний бўлиб, Ҳақ ила бақоликка этишган зотлардир. Уларнинг ҳаракати ҳам, тирикликлари ҳам Ҳақдандир... Шоирларнинг шеъри бунинг акси бўлиб, фикр ва хаёл маҳсулидир. Шунинг учун ҳам авлиёнинг шеъри, шоирларнинг ўйлаб топилган, ёлғон, уйдирма, муболага тарзида тўқилган шеърларига ўхшамайди. Аммо улар ўзларининг шеърларини ҳам валиларни-

ки билан тенг деб тасаввур қилишади. Ваҳоланки, буларнинг асосий мақсади ўз устунлигини кўрсатиш ва шон-шуҳрат соҳиби бўлишдир... Авлиё эса шеърда ўзини эмас, Ҳақни кўрсатади. Зеро, чин ошиқнинг шеъридан Ҳақнинг бўйи келади, худпараст шоирникидан шайтон васвасаси сезилиб, эшитилиб турди”⁹².

Дарҳақиқат, илоҳий илҳом таъсирида қалам тебратганлар шеърий шаклларга алоҳида аҳамият беришмаган, қофияпардозлик қилишмаган, санъаткорлик усуллари орқали ўқувчи кўнглини ишғол этишга уринишмаган. Улар руҳоният, самимият, ҳаққониятдан ўзгасини назарга илишмаган. Буларни инобаттга олиб, аввало, ҳол илмини чуқур эгаллаган мутахассисларнинг этишиб чиқиши аҳволни тубдан ўзгартиради, деган умиддамиз.

Ўзбек тили ва адабиёти, 2015 йил 5-сон

⁹²Султон Валад. Ибтидонома. Анкара: 1976, – Б. 66–67.

МАЪНО БОШҚА-Ю, ДАЪВО БОШҚА...

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 20 йиллиги муносабати билан буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг 10 жилдлик асарлар мажмуасини нашрга тайёрлашга киришилгани қувонарли, албатта. Бу нашр ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамдаFaфур Гулом номидаги Адабиёт ва Санъат нашриёти томонидан амалга оширилади. Чунки ушбу 10 жилдликда асосан Тил ва адабиёт институти ходимлари нашрга тайёрлаб, "Фан" нашриётида чоп этилган Навоий мукаммал асарлар тўпламининг 20 томлигига таянилади. Демак, янги нашр тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқи ҳам, аввало, шу институтга кафолатланган. Лекин Faфур Гулом нашриёти маъмурияти буни инобатга олмай, филология фанлари кандидати В.Раҳмоновни Навоийнинг 10 жилдлигига раҳбар этиб белгилаган. Институт Илмий кенгаши уни бу "хуқуқ"дан маҳрум этгач, у Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовга арз ва шикоят қилган. Аммо аризада айтилган фикрлар кўп чайналганидек, далил ва мисоллар ҳам қайтариқдир. Масалан, бундан беш йил муқаддам "Хуррият" газетасида чиқкан «Матншуносликнинг бугунги аҳволига бир назар» рукнидаги сұхбатида (2006, 8 ноябрь) Навоий асарлари йигирма томлигига учрайдиган "жиддий нуқсонлар"га тўхталиб шундай деган: "Энг қалтис нуқсонлардан бири "қалбгоҳ" (жангга саф тортган лашкарнинг шоҳ турадиган ўрни) "қалбгоҳ" итхона тарзида ўқилишида содир бўлган. Илмий-танқидий матндан кўчирамиз:

*Не ажаб бўлса кўнгул ўрнига шоҳ,
Чунки эрур шоҳ ери қалбгоҳ*

(180-бет).

“Хамса”нинг 1960 йилги нашридан иқтибослаймиз:

*Не ажаб ўлса кўнгул ўрнига шоҳ,
Чунки эрур шоҳ ери қалбгоҳ* (131 -бет).

Энди матнни Навоий асарлари йигирма жилдлигининг еттинчи жилдидан кўчирамиз:

*Не ажаб ўлса кўнгул ўрнига шоҳ,
Чунки эрур шоҳ ери қалбгоҳ* (307-бет).

*Нашрлар матнига ишонсак, шоҳнинг яшаш жойи
қалбгоҳ – итхона бўлиб чикади...*

Бу хуросани илмий-танқидий матндаги “қалбгоҳ”нинг “қ” ҳарфи “к” деб берилгани туфайли деб айтиш ҳам мумкин эди. Бундан ташқари, илмий-танқидий матнда “қалбгоҳ”деб ёзган Порсо Шамсиев домла “Хамса”нинг бошқа бир нашрида “қалбгоҳ”-деб ёзишига ким ҳам ишонади дейсиз? Қолаверса, ёки бу ҳарфнинг “думи”ни дастак қилиб хато кўрсатаман деса айбланмайдиган ноширу муҳаррир топилмайди. В.Раҳмоновнинг иш усули ва фикр услуби шов-шув қўзғаш ҳамда кўпчиликни чалғитиш бўлганлиги учун факт ё далилни хоҳласа, қандайдир танқидий муносабатга, истаса найзага айлантиришга уринмоқдир. “Хуррият” газетасида босилган сұхбатда йигирма томликдан (7-том, 307-бет) мисол келтирилгани ҳолда “Ҳайрат ул-аброр”ни нашрга тайёрлаганлар номи тилга олинмаган. Лекин Абдуқодир Ҳайитметов ва Иброҳим Ҳаққулов унда “улуғ устоз ва ҳамкаслар” қаторида саналган.

Президент И.Каримовга ёзган шикоятномасида эса негадир олдинги ҳамма нарсани, ҳатто “Ҳайрат ул-аброр” биргина И.Ҳаққулов томонидан нашрга

тайёрланмаганини В.Раҳмонов атайин унутиб, ўша эски "пластинка"ни мана бундай тарзда такрорлайди: "Навоий ҳарбий хужумлар пайтида шохнинг ўрни жанг ҳаракати маркази – (калбгоҳ)ла дейли, ношир Иброҳим Ҳакқул талкинида эса шох «калбгоҳ»ида - итхонада турибди.

*Не ажаб ўлса кўнгул ўрнига шоҳ,
Чунки эрур шоҳ ери қалбғоҳ* (7-жилд, 307-бет).

Илмий-танқидий матндан кўчирамиз:
Чунки эрур шоҳ ери қалбғоҳ (Илмий-танқидий матн, 1970, 180-бет).

Кўриниб турибдики, нашр илмий-танқидий матн асосида эмас, балки 1960 йилги тайёр нашрдан кўчирилган, акс ҳолда хатолар айнан такрорланмас эди." (2-бет)

Бу фикрга жавоб беришдан аввал ундан сал олдинроқ айтилган қуйидаги сўзларни ҳам зътибордан четда қолдирмаслик керак: "...нашрга тайёрловчининг (яъни Иброҳим Ҳакқуловнинг дейилмокчи) илмий матндан тайёрланди, леб ёзиб, аслида 1960 йилги "Хамса"ни шундокина кўчириб бергани – адабий ўғрилик илмлаги жиноятлир. "Хайрат ул-аброр" достони Иброҳим Ҳакқул томонидан ана шу усулда бажарилган..."

В.Раҳмонов назарда тутган китоб ёлғиз Иброҳим Ҳаққулов томонидан эмас, балки умрини навоий-шуносликка бағишилаган профессор А.Ҳайитметов билан ҳамкорликда нашрга тайёрланиб, ундаги изоҳлар ҳам биргаликда ёзилган. В.Раҳмонов масъул муҳаррирлик меҳнати ва масъулияти ҳақида, шахсан ўзига келганда жуда баланд гапларни сўзлайди-ю, "Хайрат ул-аброр" босилган еттинчи

том масъул муҳаррири, яъни унинг ибораси билан айтганда “денишманд устоз” Ёкубжон Исҳоқовнинг номини тилга олишга ҳам арзитмайди. Шунингдек, ўша китобга гўёки таҳрир ҳайъати ҳам, тақризчилар ҳам бўлмагандек гапиради. Нима учун? Чунки булар эслатилса, “адабий ўғрилик”, “илмдаги жиноят” деган ваҳимали ибораларнинг таъсири ўз-ўзидан чиппакка чиқади.

Шахсий қараси ва манфаатига мувофиқ келмаса, ҳар қандай зўр олимдан ҳам В.Раҳмонов айб ва нуқсон топиб, унинг ишларини бемалол камситаверади. Бунинг ёрқин бир мисоли унинг устоз матншунос Порсо Шамсиевни назарда тутиб, энг яхши, энг зўр матнчи ҳам ҳар бир достон матнини тайёрлашда юзтадан мингтагача сўзларни хато ўқийди ва ўқиганича билганича қўчирадики. бундан ҳатто илмий танқидий матн яратган матншунос ҳам мустасно эмас. –деган фикрлари дурки, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида эълон қилинган “Хамса” нашрлари ва муаллифлик ҳуқуқи” номли мақолада (2008, 1-сон) унга ҳақли равишда эътиroz билдирилган.

В.Раҳмоновнинг назарида “Хамса”нинг 1960 йилги нашрига таяниш - бир илмий жиноят эмиш. Айрим хато ва камчиликлардан қатъий назар, ушбу нашр – “Хамса”га доир кўплаб тадқиқотларга манба бўлган дастлабки энг мўътабар нашр. Бизнингча, Порсо Шамсиевнинг ўша китобда босилган “Нашр ҳақида” мақоласидаги, “Биз “Хамса”ни нашрга тайёрлашда қўпдан буён ишланмокда бўлган “Хамса”достонлари критик текстларини асос қилиб олдик. Шу билан бирга, критик текстларнинг асоси бўлган Абдулжамил хотиб ва Султонали Машҳадий нусхаларидан ҳамда ўн олтинчии асрнинг яна бир нодир нусхасидан тўла фойдаландик”(Алишер Навоий. Хамса.

Тошкент, 1960, 11-бет) деган гаплардан хабардор ҳеч бир зиёли мазкур асарга тепадан қаролмайди ва тўғри қиласди. Масаланинг асосий жиҳатига яна бироз тўхталиш зарурга ўхшайди. В.Раҳмонов аризасининг "Илова. Далиллар дейилган қисмида "Биз далилларда фақат нуқсонли байтларни 7-жилд асосида келтириб, уларни илмий матн асосида тузатиб. 7-жилдинг илмий матн асосида тайёрланмаганини асослаймиз" (Ушбу сўзлардан кейин ҳам негадир қаламда китобни "Иброҳим Ҳаккулов нашрга тайёрланган" деб ёзиб қўйилган) дея далил сифатида саксондан ортиқ байт қаторлаштирилган.

Шикоят хатида келтирилган мисол ва далиллар қаторлаштириб, В.Раҳмоновнинг сўзи билан амали ўзаро мувофиқ, келавермаслиги ҳамда нуфузли шахсларни ҳам у алдашдан асло тап тортмаслигини тасдиқлади.

Энди "Маҳбуб ул-қулуб" асаридан "Вафосиз аёллар ҳақидаги саҳифалар"нинг тушириб қолдирилишига келсак, бу нуқсон аллақачон бартараф этилган. Чунончи, яъни ўша қисм "Баъзи сабабларга кўра олдинги томларга кирмай қолган матн парчалари" номи билан Навоий МАТИНИНГ йигирманчи томида (Тошкент, 2003, 421-422-бет) эълон этилган. Атоқли навоийшунос олима С.Ғаниевани қоралаш ғаразида В.Раҳмонов бир пайтлар ўзга олимлар айтган камчиликни ҳам гўё ўзи топгандай гапирган.

В.Раҳмоновнинг аксарият мулоҳаза ва ҳукмлари ёлғон ҳамда уйдирмадир. У ёзади: "бундан уч ой бурун Гафур Ғулом номидаги нашриёт маъмурияти Навоий Тўла асарлар тўпламини тузиш ва бунга 20 асарни киритиш режасини билдириб, мени шу нашрга жалб этишди. Бу режадан ЎзР ФА Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти маъмурия-

ти ва олимларини хабардор қилишиб, ҳамкорликка чақиришди. Шу муддатда улар бирор марта ҳам нашриётга келишмади, ҳамкорликка рози ёки норози эканликларини ҳам айтишмади". Бу – Тил ва адабиёт институти маъмурияти ва олимлари номига тўқилган бир бўхтон. Институт ходимларининг "бирор марта ҳам" нашриётга боришмагани рост. Чунки мазкур институт етакчилигига тайёрланган ва шу илмий муассасанинг мулки бўлган бир нашрга "ўроқда йўқ, машоқда йўқ" олимнинг бош-қош этилганини эшлишибоқ нашриёт вакили Илҳом Зойирга масаланинг моҳиятини тушунтириб, В.Раҳмонов билан ҳамкорлик қилмасликларини айтишган.

Мумтоз адабиёти бўлимига В.Раҳмонов ҳамиша қитмирана ва носамимий муносабатда бўлиб келишини А.Хайитметов, А.Абдуғафуров, С.Ғаниева каби устоз олимларимиз жуда яхши билишган. Шуларни назарда тутиб, В.Раҳмонов билан ҳамкорлик қилиб бўлмаслигини бўлим бошлиғи унинг ўзига сўзлаган бўлса-да, давлат раҳбарига турфа-турфа "дейдиё"ларни ёзишдан уялмаган. Ахир "Иброҳим Ҳаққулов: "Нашриётни судга берамиз!" деб таҳдид соглани учун нашриёт маъмурияти улар билан келишди..." деган гапга ким ишониши мумкин? Оддий бир одамнинг "таҳдид"идан қўрқиб- қалтирайдиган нашриёт маъмурияти қанақа маъмурият ўзи?

"Зўравонлик ваadolatсизликни қаранг, – дея давом этилади аризада, – "Хазойин ул-маоний"нинг тўрт китобидан бирортасини таҳрир этиб, нашриётга келтирмаган И.Ҳаққулов ва С.Сайфуллоҳ мен вёрсткани тайёрлаган нусхага нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир бўлиб турибдилар". Бундай бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Биринчидан, В.Раҳмонов ҳеч қанақа мустақил матн тайёрлагани йўқ,

балки "Хазойин ул- маоний"нинг йигирма томлик-даги текстини ўзбошимчалик билан ўзгартириб, юзлаб шеърларнинг матнини бузган. Унинг кўпдан-кўп тузатишлари "Қош қўяман деб кўз чиқаришнинг" худди ўзгинасиdir. Афсуски, бу ўринда буларнинг барчасига бирма-бир тўхталиш имкони бўлмагани боис, айрим мисолларни келтириш билан чекла-нишга мажбурмиз.

Гапни "Хазойин ул-маоний" дебочасидан бошласак, унда бир неча сўзлар нотўғри ўқилишидан ташқари, бутун бошли жумлалар тушиб қолган. Масалан, ундаги "Чун ул тарихдин муддате ўттию ул вақтдин фурсате ароға кирди..." дея бошланиб, "кўнглум бир замон ўз ҳолида бўлса, яна ўн соат беҳол" деб тугалланган парча Ўзбекистон ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган 1486. рақамли қўлёзмадаги жумланинг тушиб қолганига амин бўласиз: "Сарсар ошу-бидин ашким дарёсининг анжум юзига тапонгалар уродурғон кўлоки ором тутди".

"Ғаройиб ус-сиғар"даги бир қанча ғазаллар, жумладан, 214-ғазалда "Гардниға", 553-ғазалда "тодбор", 645-ғазалда "қул" сўзлари нотўғри ўқилиб, мазмунга жиддий шикаст етказилган. Ёки "Наводир уш-шабоб"даги мана бу байтга диққат қилинг:

Нетиб туз этай қадким, жисмимда шиканлардур,
Найлаб туз урай дамким, бағримда туганлардур.
(165-газал).

Иккинчи мисранинг охиридаги сўз "туганлардур"мас, "тиканлардур" деб ўқилиши зарур эди. Шудевондаги 458-газалнинг:

Гарчи ҳар дамким соғинсам шавқидин

жоним чиқар,

Истамон жонимни бир дам анинг ёдидин. -

дайилган учинчи байти қўлёзма билан қиёсланса, иккинчи мисрадан “ғофил” калимаси тушиб қолганилиги ойдинлашади.

В.Раҳмонов танлаган йўл ва усулда хатою камчилик топиладиган бўлса, “Хазойин”нинг у тайёрлаган ҳар бир девонидан неча юзлаб қусурлар кўрсатиб, айтайлик, “Фаройиб ус-сиғар”даги:

*Ёр ўпарсан ризқ учун миннат юкидин хам бўлуб,
Тенгри ёрингким. килибсен хуш намозе
ихтироъ (288-ғазал), –*

байтининг илк сатридаги “ёр ўпарсен” аслида “ер ўпарсен” дурки, ризқ учун “ёр ўпилмайди”, шоир ризқ учун бировларнинг олдига эгилиб-букилишга қарши ва шу боисдан “миннат юки”дан қадди хам бўлганларга қаратса киноя или “қилибсен хуш намозе ихтироъ” деган дея бонг уриш ёки шу девондан ўрин олган:

*Ётмагай (?) чобуксуворим гардниға (?)
эй аҳли ишқ,
Мехрни рокиб килиб. гардунни маркаб
килсангиз.*

байтидаги икки сўз - “етмагай”, “ётмагай” “гардниға”, “гардниға” тарзда нотўғри ўқилган деб ҳар турли илмоқли фикр-мулоҳаларни ўртага ташлаш мумкин. Такрор айтамиз, бунақа далиллар ақл бовар этмас даражада кўпdir ва худди шу учун ҳам И.Ҳаққулов ва С.Сайфуллоҳ В.Раҳмонов “вёрсткани тайёрлаган нусхага” ҳеч қачон “нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир” бўлишга розилик беролмайдилар. Энди “Фавойид ул-кибар”даги баъзи мисолларга мурожсаат қилсак:

*Маъни аҳлида бу сурат зоҳир ўлди ҳар қачон
Ким, шабистон ичра қилди жилваул шамъи тироз.*

“Шамъи тироз” – чиройли, хушбичим шамъ дегани. “Фавойид ул- кибар”нинг барча нашрларида бу ибора бир хилда – “шамъи тироз” деб ёзилган. В.Рахмонов “тироз”ни ўйлаб-нетиб ўтирмаи (албатта, бирор бир қўлёзмага суюнмасдан) “тироз”ни қадимий бир шаҳар номига айлантирган:

*Маъни аҳлида бу сурат зоҳир ўлди ҳар қачон,
Ким, шабистон ичра қилди жилваул шамъи
Тароз. (520-бет).*

Сўнгги девондаги 4-ғазалнинг учинчи байтидаги “ҳадя” сўзи (“АсиРЕки зикрингни айлаб ҳадя”) “худий”; бешинчи ғазалдаги “гармрўларға” (“ғармрўларға агар ҳамқадам ўлмоққа ҳаддим йўқ”) “гармровларга; 31- ғазалдаги “тунд сайли ишқ” (“Тунд сайли ишқ ул тоғингни ҳомун қилдило”) “тунд сели ишқ (ваҳоланки, “сайли ишқ” ҳам ишқ сели, сел офати мазмунини билдиради); қирқ биринчи ғазалнинг учинчи, тўртинчи байтларидағи “Ким эрур сел мамарри” (“Ким, эрур сел мамарри бу кўҳан дайри хароб”) “Ким, эрур сайли мамарри”; “Ел эсиб тийр чекар” (“Ел эсиб тийр чекар, оҳки бўлма ғофил”), “Ел эсиб тез чекар”, 61-ғазал бешинчи байтидаги “ўлибсен айиқиб” (“Хўблар ичра саромадсен, ўлибсен айиқиб”) “ўлубсен отиқиб”; 68-ғазалдаги “даврон юзин” “даврон тўзин” деб ўзгартирилган.

*Эй санга қади рост, лекин турраи таррор кўж,
Ким қўрубтур сарв ила сунбулни бу миқдор кўж,-*

матлаъси билан бошланадиган ғазалнинг радифи “кўж” бўлиб, унинг бугунги шакли “каж”дир. Негадир, “кўж” калимаси етти байтли ғазалда бошдан-охир “каж” қилиб чиқилган. Қатор байтлардаги мисра “ислоҳ”ларини кўриб фақат ва фақат ажабланиш мумкин.

“Мен”лик иштиёқи ҳадди аълосига юксалганда, инсон баъзан нима дейиши ёки нимани талаб қилишини ҳам аниқ-тиниқ тасаввур этолмай қолади. Шунинг учун бўлса керак “умрини мумтоз адабиёт таъмирига бағишлаган” матншунос Президентга аризасининг охирида ғалати бир талабни ўртага ташлайди: “Навоий асарлари йигирма жилдлигини нашрга тайёрлаган ва масъул муҳаррирлик қилгандарнинг барчаси ўз вазифасини бажара олмагани, ҳар бир жилдда неча юзлаб хатога йўл қўйгани ва барча жилдларда Навоий ижодий қиёфасини бузиб кўрсатганликлари учун нашрга тайёрловчилик ва масъул муҳаррирлик ҳуқуқлари бекор қилинмоғи лозим”.

Шундай бемаъни бир юмуш амалга оширилди ҳам дейлик. Иззат Султон, Солиҳ Муталлибов, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, М.Ҳакимов, Т.Аҳмедов... каби ўнлаб олиму уламоларнинг руҳларини безовта айлаб ким нима барака топади?

Юқорида кўндаланг қўйилган фикр ва талабга кўра хulosса чиқарилса, наинки, Навоий, балки барча классикларимиз асарларини нашрга тайёрлаш ва масъул муҳаррирлик ҳуқуқини қўшқўллаб Ваҳоб Раҳмоновга бериш лозим бўлади. Очигини айтганда, унинг матншунос – “таъмирчи” сифатидаги, деярли, ҳар бир уриниши ва матбуотда чиқишидан бош даъво ана шу. Ўзи бажарган ишларни у Президентнинг

“таъмир санъати” билан баробар қўйиб, “Мен ҳам ўз соҳамда мумтоз адабиёт намуналарини янгидан ёки қайтадан нашр этишда Сиз қилган таъмир бунёдкорлигига амал қилмоқдаман... Масъул муҳаррир сифатида 30 дан ортиқ мумтоз адабиёт намуналарини таъмирладим...”, - дейди.

Албатта, В.Раҳмоновнинг ҳаракатчанлиги ва ҳеч нимани назар-писанд этмай илгарига интилишидан сира-сира кўз юммаслик керак. Айни пайтда таъмирланган ўша ўттиздан ортиқ адабиёт намуналари тўғрисида қайси малакали мутахассис муносабат билдириб, қайси нашрда икки оғиз илиқ гап айтганингини ўйламаса бўлмас!

Ваҳоб Раҳмонов матн тайёрлайдими, таржимага кўл урадими ёинки мақола эълон этадими, бундан қатъи назар, унинг ортидан ё норозилик, ё эътиroz ёки жиддий танқид пайдо бўлади. Масалан 1980 йилда чиқарилган Машраб “Девон”и (К.Исройлов билан ҳамкорликда тайёрланган) ҳақида “Қилни қирқ ёрмагунча...” номли танқидий мақола муаллифи Кибриё Қахҳорова бундай дейди: “Машраб “Девон”ини ўқиганда, кишини ҳайратга соладиган чалкашликларга дуч келамиз. Ваҳоланки, “Девон”нинг муқаддимасида шундай дейилган: “Танлаб олинган шеърлардаги текстологик қусурлар, котиблар нуқсонлари ва атайлаб қилинган “таҳрирлар” бошқа нусхаларга солиштирилиб, иложи борича тузатилди...”

“Девон”ни варақлаб чиққанда, бу сўзлар асоссиз эканлиги равшан бўлади” (“ЎзАС” газетаси, 1982 йил 17 сентябрь). Энг сўнгги далил эса унинг олимга Янглиш Эгамова билан бирга Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” китоби таржимаси ҳақида тарих фанлари доктори Ашраф Аҳмедовнинг шу йил “За-

рафшон" газетасида (3, 5 февраль сонлари) эълон қилинган танқидий мақоласидир.

"Олимларнинг баҳс ва мунозаралари раҳматдир" деган ҳикматли фикрга биз ҳам ишонч билан қараймиз. Лекин беҳуда машмашабозлик ва ғавғо кўзғашлар ортиқча ташвишдан бўлак бир нима бер-маслигига ҳам иқорор бўлиш керак. Кайфият, манфаат ва вазиятга қараб фикрни ўзгартиравериш ҳам оқилликка хизмат қиласлиги аниқ. "ЎзАС" газетасининг 2004 йил 21 майда чиққан "Мумтоз мерос тадқики: ютуқлар ва муаммолар" деб номланган давра суҳбатида В.Раҳмонов "Ҳозирги Алишер Навоий йигирма жилдлиги нашри Ўзбекистоннинг улкан маданий-маърифий ютуғи", деб баҳолаб, орадан бор-йўғи олти, етти йил ўтгач энди Юртбошига "Мазкур 20 жилднинг ҳар бир китоби, назаримда, 50-йиллардаги Самарқанд шаҳридаги ярим вайронна қадимий обидаларнинг ўзгинаси" деб ёзса, унинг қайси фикрига ишонмоқ керак?

Бевосита илм-фанга тегишли масала ва муаммолар одатда мутахассис олимлар иштирокида, яъни илмий бир муҳитда ҳал қилинади. Ўз ҳамкаслари билан тил топишиб, ҳамкорлик қилолмаган биргина одам ҳақ-у, қолганлар ноҳақ бўлиши ҳам ғалатироқ ҳодиса...

Дўрмон, 2011 йил

БАДИЙ МАТН ДАХЛСИЗЛИГИ ВА НАШР МУАММОЛАРИ

Алишер Навоий асарларини нашр қилиш тажрибаси ва уларга илмий-танқидий муносабат ўзбек матнчилиги ҳамда матншунослигининг ҳам асоси, ҳам ривож йўлларини белгилайди, деса хато бўлмайди. Навоийнинг шеърий, насрый, илмий меросини ҳалқقا етказиш учун навоийшуносларнинг бир неча авлоди заҳмат чекиб, тер тўкиб меҳнат қилган бўлса, мутафаккир санъаткорнинг нашрдан чиқсан китоблари ютуқ, камчилик ва хатоларини холис баҳолашда эса улкан тадқиқотчиларимиз ўрнак кўрсатишган. Шунинг учун матн тадқиқи ёхуд текстологик мавзулардан баҳс юритганда Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулеймонов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ганиева, Натан Маллаев каби ўнлаб устозларнинг йўли ва малакасидан йироқлашмаслик лозим. Чунки матншунослик илм ва малакадан ташқари ўткирдид, алоҳида бадиий завқ, чин ҳакамларга хос холисликни талаб қиласди.

Қайта қуриш ва ошкоралик даврлари бошлангач, матншуносликда субъектив майллар анча кенг қулоч ёзиб, далил-исботи бўш, кўпчиликни чалғитувчи фикр-мулоҳазалар ҳам шунга мувофиқ равишда ортиб борди. Маъно даъвога, тадқиқ таҳқирга ён берган бу ҳодисага, афсуски, ўз вақтида муносабат билдирилмади. Тўғри, мақола ёки тадқиқотда кўрсатилган бир неча хато ва нуқсондан ҳатто биттаси тўғри чиққанда ҳам уни куюнчаклик самараси ўла-роқ қабул қилиш ва тузатиш зарур. Бироқ биттани юзга, юзни мингга етказиб бонг уришга ҳеч пайт бефарқ бўлмаслик керак. Айрим бир тадқиқотчилар фаолиятида шунга монанд ҳолат кўзга ташландиди

бу, аввало, бадиий матн даҳлсизлигига путур етказса, иккинчидан, ўқувчини ижоддаги фикр ва туйғу ҳақиқатидан чалғитади.

Навоийнинг 20 жилдлик МАТ тўғрисида қачон, қаерда ва қай тарзда сўз айтмасин, филология фанлари номзоди, матншунос В.Раҳмонов “неча юзлаб”, “минглаб хато” деган ибораларни қўллаган. “Ёшлик” журналида (1990 йил, 12-сон) босилган мақолада у ёзади: “Ўзбекистон Фанлар Академияси олимлари қайта қуриш ва ошкоралик талабларига “амал қилиб”, ўзлари чиқарган китоблардаги минглаб хатодардан ўз ўқувчиларини “воқиф этиш йўлига ўтдилар...”

“Биринчи ғишт қийшиқ қўйилгач...” номли мақолада (“Ёшлик” жур. 2013 йил, 2-сон) эса бундай дејилади: “Алишер Навоийнинг “Муқаммал асарлар тўплами”нинг ҳар бир жилдида 500 дан 2000 тагача кетаётган нуқсонларни кўз олдимга келтирдиму... заҳматкаш нашрга тайёрловчиларимизнинг “саводхонлиги” кўнглимда ғалати таажӯжуб уйғотди”.

Хато ва нуқсонлар ҳар бир жилдда “500 дан 2000 тагача” бўлса, уларнинг умумий сони йигирма жилдда қанчага боради? Нашрга тайёрловчилар ҳақида, майли, гапирмайлик, аммо таҳрир ҳайъати аъзолари, тақризчилар, масъул муҳаррирлардан (уларнинг аксарияти атоқли навоийшунослар) наҳотки ҳеч ким умумий аҳволни билмаган ёки сезмаган бўлса? Орадан қарийб ўн уч йил кечгач, “мумтоз адабиётимизнинг энг муҳташам қасри” деб аталган мақоласида ўзи белгилагани ҳар бир томдаги хатолар сонини В.Раҳмонов икки мингдан, бирданига мингтагача озайтиради: “Агар Навоий тирик бўлганида йигирма жилдлигини мутолаа қилиб, ҳар бир жилди ўн минг нусхадан эканини билса ва ҳар

бир жилдда 500 дан токи мингтагача хато кетганини сезса, нашрга тайёрловчи олимга нисбатан қандай чора-тадбир кўрган бўлар эди...” (“ЎзАС”, 2005 йил, 9 февраль) Холислик юзасидан таъкидлаш жоизки, худди шу йилларда тадқиқотчининг фикр-қарашла-рида бир ижобий силжиш рўй бериб, йигирма том-ликни нашрга тайёрлаб, нихоясига етказган олим-ларни у ҳурмат-эҳтиром ила олқишилайди. “Ҳозир бир Навоий асарлари нашрини байрам қилайлик, – дейилади ўша мақолада, – шоир асарларини бу-тун бир уммон тарзидағи яхлитликда томоша қилиб ўтиришнинг ўзи ҳам кишига катта қувонч бағиш-лайди! Зоро, бунда кейинги эллик йилда илм гули ҳисобланган фан докторларимиз ва илм заҳмат-кашларидан ҳисобланган фан номзодларимизнинг жуда катта ижодий меҳнатлари натижаси турибди... Навоий асарлари заҳматкашларига ҳамиша әлимиз-нинг шон-шарафи ёғилсин”.

Бу гапларни ўқиши ҳам, эшитиш ҳам яхши. Аммо беш-олти йил ўтиб уларга тамоман тескари маънода гап айтиб, йигирма жилдликни нашрга тайёрлаган, унга масъул муҳаррирлик қилганларнинг барчаси-ни, “ўз вазифасини бажара олмаслик”, “матнчиликда плагиатрлик қилиш”, ва ҳамма жилларда “Навоий қиёфасини бузиш”да айбланишлари ҳар қандай ки-шини таажӯжублантириши табиий.

Аввалги нашрлардагидек МАТда ҳам ҳар тур-ли текстологик камчилик ва хатолар бор, бироқ микдор ва мазмунда улар орттириб-кўпиртирилиб айтилганчалик эмас. Мабодо шундай бўлганида, мақола, тақриз, матбуотдаги чиққан суҳбатларида у айни бир байтларни такрор-такрор келтиравермас-ди. Гапимиз куруқ бўлиб қолмаслиги учун мисол-

ларга мурожаат этсак. "Хуррият" газетаси мухбири (2006 йил, 8 ноябрь) "Хамса"да содир этилган жиддий хатолар" түғрисида сўраганда В.Раҳмонов бундай жавоб беради: "Энг қалтис нуқсонлардан бири "қалбгоҳ" – "жангга борилганда шоҳ турадиган жой" "қалбгоҳ" – "итхона" тарзида ўқилишида содир бўлган. Илмий-танқидий матндан кўчирамиз:

*Не ажаб ўлса қўнгул ўрниға шоҳ
Чунки эрур шоҳ ери қалбгоҳ...*

Ҳа, 1960 йилда босилган "Хамса"да ҳам, йигирма томлиқда ҳам қалбгоҳ сўзи "к" ҳарфи билан ёзилган. Шу нуқсонни сал мулоҳазадан ўтказайлик. Ўзбек тилида ҳам, форс-тожик тили луғатлари – "Ғиёс ул-луғот", "Фарҳанги забони тожик"да ҳам "итхона" мазмунини акс эттирадиган "қалбгоҳ" деган сўз йўқ ва уни ҳеч бирор итхона деб ўйламайди. "Навоий асарлари луғати"да (Тошкент, 1972, 301-бет) "қалбак" калимаси кучук, ит деб изоҳланган. Шунга асосланиб гапни бураш ва шоҳ "қалбгоҳ"да – итхонада турибди" дейиш инсофдан эмас.

*Сидқ ила ургандада сало уммати,
Ойтти: "Каззабунна ло уммати".*

Байтдаги "Ойтти" сўзи "Ҳайрат"нинг икки нашрида "ояти" шаклида хато босилган. "Ёшлиқ" журналида (2003 йил, 2-сон) чиққан мақоласида В.Раҳмонов бунинг танқидига анчагина ўрин ажратган. Шунга қарамай, "Тил ва адабиёт таълимни"даги (2007 йил, 1-сон) сұхбатида, 2011 йил апрелдаги тақризида ўша олдинги айбнома яна такрорланган.

Ёзган асарларининг котиблар томонидан хатосиз күчирилиши ва ўқувчилар қўлига намунали тарзда етиб боришини ўйлаш – Навоийнинг асосий орзуладидан бўлганлигини билиш унча қийин эмас. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, Навоий китобларининг мукаммал чиқишига хизмат қила-диган ҳар бир беғараз иш ва холис фикр-мулоҳазани эътиборга олишгина эмас, уларни қадрлаш ҳам лозим. Лекин сўз билан амал, ҳақиқат билан билим му-вофиқ келмаганда – бундан ҳам кўз юммасдан фикр алмашиш ёки баҳсадан чекинмаслик зарур.

Матбуотдаги эътирофи бўйича, “мумтоз адабиётимиз намуналарининг матн савиясини” яхшилашда В.Раҳмонов икки йўналишда меҳнат қиласи: “биринчиси, у ёки бу мумтоз асарнинг биздаги нашрларидан” кўнгли тўлмаса, “ўша асарларни араб ёзувидан бошқатдан нашрга” тайёрлаш. Иккинчиси, “бошқа олимларимиз тайёрлаган асарларга масъул муҳаррирлик қилиш”. Бу юмушларнинг ҳар иккаласи ҳам жуда хайрли ва мақтовга лойиқ. Унинг “Кўлга қалам олиб, мен тайёрлаган мумтоз матнлардан учтўрт сўздаги хатони тузатган кишининг пешонасидан ўпид “Яшанг!” дегим келади” (“Матн ҳақиқати”, “Ўз АС” газетаси, 2010 йил 30 июль) дейиши ҳам ўзига ва меҳнатига ишончдан юзага келганлиги шубҳасиз.

Аввало, шу фикрни назарда тутиб, “Ҳайрат ул-аброр”нинг лотин алифбосида чиқарилган матнига диққатни қаратмоқчимиз. Достон “Порсо Шамсиев тузган илмий-танқидий матн асосида” Ваҳоб Раҳмонов томонидан нашрга тайёрлангани алоҳида қайд этилган. Аммо уни қиёсан кўздан кечириш бу гапнинг асоссизлигини тасдиқлайди. Мана, дастлабки мисол:

*Xojaki hayrat mayidin mast edi,
Mastliq uyqusig'a hamdast edi.
Soldi quyosh tobi mag'ziga jo'sh,
Seskanibon kirdi dimog'ig'a hush.*⁹³

Күёш нури мастлиғ уйқусига чўмган кишининг “мағзига” қандай жўш солади? Танқидий матн бундай саволнинг туғилишига изн бермайди. Зеро, иккинчи байтдаги “мағзига” сўзи ўрнида “мағрибға” ёзилган:

*Солди қуёш тоби чу мағрибға жўш,
Сесканибон кирди димоғиға ҳуш.*⁹⁴

Оддий одам ҳам биладики, дард бошқа, дуд, яъни тутун бошқа ва ҳар қанча уринилгани билан дардни дудга қориштириб бўлмайди. Танқидий матнда:

*Дўзах ўти дудиға йўқ интиҳо, –
Халқ ҳалокиға бўлур аждаҳо, (62-бет)*

дейилган бўлса, лотинчада “Do’zax o’ti dardig’a yo’q intiҳo” (78-бет) деб ўзгартирилган.

Ушбу китобдан яна бир байт:

*So’rg’uchig’a zohir o’lub iztirob,
Dediki: ey xurshidi oliyjanob. (80-bet)*

Бундоқ қаралганда, бу байтда ҳаммаси жойида. Кўнглида изтироб уйғонган киши ўзи улуғлаган би-

⁹³ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-абброр. Насрий баён билан. Тошкент: 2006, – Б. 67 (Бундан кейин китобнинг сахифаси кўрсатилади).

⁹⁴ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-абброр. Илмий танқидий матн. Тузувчи Порсо Шамсиев. Тошкент: 1970, – Б. 52 (Бундан кейин “Танқидий матн” деб китобнинг сахифаси кўрсатилади).

пор шахсга “Эй хуршиди олийжаноб”, дея мурожаат этиши мумкин. Аммо қуёшга нисбатан олийжаноб дейилиши нотабийироқ эшигилади. Хүш, танқидий матнда нима битилган?

*Сүргүчиға зоҳир ўлуб изтироб,
Дедики: эй муршиди олийжаноб. (63-бет)*

Хуршид қаердаю, муршид қаёнда? Буни фарқла-
масликни муросасиз матнчилар қойиллатиб айбла-
ши шубҳасиз.

Хаёлот одамни куйдириши, бездериши ёки умид-
лантириш, хуллас, кўп куйга солиши ҳеч гапмас. На-
войй тахайюл куч-қувватига урғу бериб:

*Куйдурибон чун бу хаёлот они
Ёрутуб ул кул била миръот они,-*

дейди (“Танқидий матн”, 82-бет). Лотинча нашрдаги
ифодада хаёлот инсонни эмас, инсон хаёлотни куй-
дириб, унинг кули билан ойнани равшанлаштиради.
Бу “янгилик” учун эса “они” сўзидан ҳам воз кечил-
ган:

*Kuyduribon chun bu xayolotni
Yorutub ul kul bila mir'otni (101-bet).*

“Хамса”нинг 1960 йилги нашрида ҳам, йигирма
жилдлик ва танқидий матнида ҳам қуйидаги байт
бир хилда ёзилган:

*Лутф қўлин ҳолинға ҳамдаст этай,
Хасмни бир панжга била паст этай
(“Танқидий матн”, 150-бет).*

Кейинги мисрадаги “бир мушт била” маъносида қўлланилган “бир панжа” ҳеч изоҳсиз “сарпанжа” деб ўзгартирилган:

*Lutf qo'ling holinga hamdast etay,
Xasmni sarpanja bila past etay.*

Афсуски бундай мисолларнинг сонини камчил деб бўлмади.

Бир пайтлар биз “эски матн нусхаларига аҳамият бермасдан ўзининг интуицияси ва субъектив қарашларига биноан сўз ўзгартириб “хато” топиш усули ҳам нотўғри, ҳам хавфли” эканини айтган эдик (“ЎзАС”, 1998 йил 20 февраль). Аммо унга қарши “Бу жумла замирида (юқоридаги жумла назарда тутилган – И.Х.) матншунослик истеъдодига таҳдид ётибди. Илмий шаклдаги бу жумлада ғайриилмий фикр илгари сурилган”, деган ғалати эътиroz баён қилинганди (“ЎзАС”, 1998 йил 7 август).

Эски матн нусхаларига суюнишнинг нимаси зарар етказишини биз ҳозир ҳам тушунолмаймиз. Шунингдек, матн тайёрлашда интуиция ва субъектив қарашларни бош асос ҳисоблаш матншунослик иқтидорига тескари самара бериб, ғайриилмийликка йўл очишини ҳар қадамда учратиш мумкин.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг танқидий матнида мана бундай сатрлар бор:

*Лек бу беш раҳбада беш кордон,
Бир-биридек ҳар бири бисёрдан.
Ҳар бири бир раҳбада топиб маҳал,
Ўз фанида бир-бирига йўқ бадал (54-бет).*

Шу тўрт қаторни энди лотин алифбосида ўқисак:

*Lek bu besh rakhbada besh korvon,
Bir-biridek har biri bisyordon.
Har biri bir ravzada topib mahal,
O'z fanida har biriga yo'q badal (69-bet).*

Қарангки, “беш кордон”, яъни беш иш билармон, тажрибакор бу парчада “беш корвон”га, “ҳар бири бир раҳбада” “ҳар бири бир равзада”, “бир бирига йўқ бадал” эса “ҳар бирига йўқ бадал”га айлантирилган.

Хожа Баҳоуддин таърифига бағишиланган фаслни достонда Навоий шундай деб бошлайди:

*Xojaki naqkoishi sipehri baland,
Bo'lfgali er safhiasig'a naqshband
(“Танқидий матн”, 56-бет).*

Нақшбанд ҳазратлари бунда баланд осмоннинг наққошига қиёсланиб, нақшбандийлик таълимоти бутун ер юзида мавқе топишига ишорат этилган. Ушбу байт лотин алифбосидаги китобдан ўқилса, Ҳазрати Нақшбанднинг оёқлари буткул ердан узилиб, осмон варакларининг нақшкори бўлиб қолади:

*Xojaki naqqoshi sipehri baland,
Bo'lg'ali har sahfasig'a naqshband (71-bet).*

Шариатнинг олтита устивор қонун ва талаби мавжудлиги азалдан маълум. Шу боис Навоий махсус таъкид ила:

*Oltidurur sharzda bilgil adad,
Xar neki muminiga kerak mutaquad
(“Танқидий матн” 60-бет),
дейди.*

Лотин ёзувидағи нусхада иштибоҳсиз ҳақиқатга шубҳа аралаштирувчи сўз қўлланилиб:

Olti durur shar'da go'yo adad (75-бет),

дейилган.

Жой ва жойлашуви ўзаро мувофиқ келмайдиган байтлар ҳам танқидий матнга асосланмаганлигидан далолат беради. Масалан,

Holda ashob dog'i pirdek

Bemazalikda barisi birdek (99-бет), –

байти танқидий матнагига қараганда 34 байт олдинда берилган.

“Хамса”нинг 1960 йил нашрида сўз таърифидаги икки байтнинг жойи алмашган. “Ҳайрат ул-аброр” китобига ёзилган изоҳ қисмида уни биз кўрсатиб ҳам берганмиз⁹⁵. Лекин асосий матнда байтлар тартибини нашриёт ходимлари ўзгартиришмаган. Лотинчада ҳам улар айни тарзда турибди:

So'z bila kufr ahli musulmon bo'lub,

So'z bila hayvon degan inson bo'lub.

Ham so'z ila elga o'lumdin najot,

Ham so'z ila topib o'lik tan hayot (170-bet).

Танқидий матнда эса сўз таъсир қувватининг энг олий даражасини изоҳловчи:

Ҳам сўз ила элга ўлумдин најот,

Ҳам сўз ила топиб ўлик тан ҳаёт

байти олдинда берилган (140-бет).

⁹⁵ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-том. Тошкент: 1991, – Б. 376.

Хулласи калом, лотин алифбода “Хамса”нинг халқقا етказилган бошқа достонларидағи хато ва сохтакорлик “Ҳайрат ул-аброр”никидан кўп бўлса кўпдирки, кам эмас. Энг афсусланарлиси эса, ўн жилдлик Навоий Тўла асарлар тўпламининг дастлабки тўрт томи, яъни “Ҳазойин ул маоний” девонларида ўзбошимчалик билан содир этилган хато ва ўзгартиришлардир. Ваҳоб Раҳмонов “Навоийшунослар масъулияти” номли мақоласида “...бизда малакали матншунослар йўқ... Таассуф билан уқтирамизки, Академиядаги навоийшуносларимиз Навоийни чуқур тушуниш нарида турсин, Навоий асарларини ҳали тўғри ўқий олмайдилар...” (“Ёшлиқ”, 1990, 12-сон) дейди. Нашриёт муҳаррири сифатида ўн томликда амалга оширилган иш ана шу фикрнинг асоссизлигига яна бир далилдир.

Тошкент, 2019 йил

БАҲС ЭҲТИЁЖИ БИЛИШ ВА ИЗЛАНИШДИР

Баҳс, мунозара ва холис танқид қадим-қадим даврлардан буён илм-фан ривожи учун хизмат қилиб келган. Ҳозир ҳам шундай. Умуман, илмнинг тақдири ва олимлик камолини ўзаро фикр алмашув ҳамда том маънодаги танқидий муносабатсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Баҳс кимнинг кимлигини кўрсатувчи бир кўзгу, баҳс ва мунозарада “қозонда бори” “чўмич”га чиқади. Шунинг учун ҳам юксак савиядаги баҳс, беғараз танқид ёшларни фикрлашга, ўзига ишончнинг ортишига рағбатлантиради.

Адабиётшунослик ва адабий танқидда ҳақиқат руҳи анча сусайган бугунги кунда илм-фан учун кураш йўлидаги ютуқ ва нуқсонларни навқирон авлодга англатиш зарур. Шу маънода бир ёқлама қараш, англашмовчилик, ҳатто айрим адашишларга доир фикр-мулоҳазаларнинг ҳам илм майдонига эндиғина одим ташлай бошлаган тадқиқотчиларга фойда етказиши эҳтимолдан йироқмас.

Олим ёки малакали тадқиқотчи ҳамма нарсани чайнаб беришга муҳтоҷ гўдак эмас, албатта. Китобга қизиқмайдиган жоҳил ҳамда авомдан олимнинг асосий бир фарқи, ўзига керакли нарсани қандай бўлмасин, сўраб-суринтириб топишида.

Маълумки, назмбозлик, ўртамиёналик ва тақлид дунё шеърияти тарихидаги умумий, лекин бехоссият ҳодиса. Жаҳонда қанча адабиёт бўлса, уларнинг айтиарли ҳаммаси талантсизлик, косиблик хуружидан жабр тортган. Улкан истеъдод соҳиблари, адабиётга куйиниш ҳисси билан яшаган фидойи ижодкорлар бу офат ва бедодликка қарши жиддий курашишган, аммо эришилган натижа кўнгилдагидай бўлма-

ган. Чунки ҳақиқий талантлар сони қанча кам бўлса, талантсиз ва ўртамиёначилар сафи ўшанча кенг бўлган. Биз хоразмлик улуғ шоир Муҳаммад Ризо Огаҳийга бағишинланган бир мақоламизда, у яшаган давр адабий муҳитида ҳам қофиябозлик анча кенг қулоч ёзганини таъкидлаб, ўз адабиётидаги бундай ҳодисага Ғарб санъаткорининг муносабатини англатиш маъносида бир иқтибос келтирган эдик. Бироқ бир кун келиб бундан расмона айблов тўқилишини хаёлга ҳам келтирганимиз йўқ. Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек туманлараро судининг “2012 йил 15 ноябрдаги ҳал қилувчи қарори”га кўра босилган Н.Жумахўжанинг “Илмдаги аниқлик-кашфиётлар омили” номли мақоласида мана бу гаплар ёзилган: “Келтирилган кўчирмаларнинг манбасини кўрсатмаслик И.Ҳаққуловга одат бўлиб қолган. Бу илмийликка хилоф. Унинг кўчирмаларида баъзан шундай тасодифий гаплар учрайдики, уларнинг асл манбаи бормикин ўзи ё муаллифнинг ўзи тўқиб ишлатиб юборяптимикин деган шубҳага борасан, киши. Текшириб ишонч ҳосил қиласай десанг ҳавола йўқ. Балки, шунинг учун манбани яширап муаллиф? Масалан, мақоланинг журнал ва газета варианларида “Ғарблик улкан бир шоир”дан мана бундай ажабтовур кўчирма келтирилади: “Дунё адабиёти намуналарини мен иккига ажратаман: рухсат илиа рухсатсиз ёзилган асарлар... Аввалдан ҳеч таъқиқланмаган мавзуларда ёзадиганларнинг мен юзига тупуриб, бошига таёқ билан ургим келади...” Қизиқ-ку! Ким экан бу ғарблик улкан шоир? Аниқроқ айтишнинг иложи борми? Улкан шоир ҳам шундай бачкана фикр юритадими? Бу номаълум кимсанинг ҳамма гапи тўғри бўлаверадими? Наҳотки, унинг таснифи маъқул бўлса? Ушбу жанобнинг майлига қарасангиз, бутун ўз-

бек адабиёти намояндаларининг “юзига тупуриб”, “бошига таёқ билан” урар экан-да-а?”⁹⁶

Шубҳа-гумон ҳақиқатда ёмон. Бадгумонлик кишини иймондан ажратишига иштибоҳ қилиб бўлмайди. Ахир И.Ҳаққулов бирорниң номидан ҳеч вақт бирор нима тўқимаганидек, найранг ва қаллоблик юзасидан манбани ҳам яширмаган. Мадомики, танқид ва танбехга ишонч туғилган экан, уни дангал ошкор этиб исботлаш ҳам шартдир.

Дарвоқе, ғарблик ўша улкан шоир ким? Тахмин қилингандек ёки у йўқ кишиими? Шеърият қозонида қайнаб, шоирлик шаъну шарафини ҳар нарсадан баланд кўрмаган қайси телба ўшандай сўзларни айта олади?

Совет давлатининг дастлабки йилларида ноқ, адабиёт сиёсатлаштирилиб, шеърият тақдири ҳам марксча-ленинча мафкура қўлига ўтгач, адабий жараёнда бир хиллик, такроргўйлик чидаб бўлмас оғатга айланган. Ҳақиқий талант борки, бунга қарши бош кўтарган. Улуғ рус шоири Сергей Есениннинг:

Ўргатилган қушмас,
Шоирман ахир
Қандайдир Демъянлар тенги эмасман,

деган сўзлари шу исённинг бир ифодасидир! Биз “Ғарблик улкан бир шоир” деганимиз қалам соҳиби шеъриятнинг тозалиги ва дахлсизлиги йўлида бoshини кундага қўйган Осип Мандельштам эди.

Шахсан И.Сталиннинг назоратида бўлган, аммо эътиқоддан чекинишдан кўра ўлимни афзал кўра

⁹⁶Ўзбек тили ва адабиёти. 2012, 6-сон, 101-102-бетлар.

билган бу шоирнинг ҳаёти ва ижодиёти совет давлати қулаши арафасидан бошлаб, ҳанузгача алоҳида қизиқиш билан тадқиқ этиб келинмоқда. Адабиётшунос Б.Сарновнинг “Сталин и писатели” (книга первая. Москва, 2008) китобининг алоҳида бир фасли Мандельштамга бағишиланган. Ва унда унинг мана бу сўзлари келтирилган: “Все произведения мировой литературы я делю на разрешенные и написанные без разрешения. Первые-это мразь, вторые-ворованные воздух. Писателям, которые пишут заранее разрешенные вещи, я хочу плевать в лицо, хочу бить их полкой по голове и всех посадить за стол в Дом Герцина поставив перед каждым стакан полицейского чаю...Этим писателям я запретил бы вступать брак и иметь детей...” (“Сталин и писатели”, стр. 369).

Үлмас шоирнинг кейинги сўзларига эътибор қаратилганда ким билади яна қандай айнома тўқилярди дейсиз? Лекин айб топишга қасд қилинса, барибир топилар экан. Олис ўтмиш даврларда тасаввуф калимаси тилга олинганда ота-боболаримиз, энг аввало, ишқ, маърифат ва ҳақиқат сабоқларини ўйлашган. Ахлоқ гўзаллиги, қалб тасфияси, руҳий балоғатга алоҳида эътибор – мутасаввиликка уларни қизиқтирган бош сабаб ана шу эди.

Тасаввуф адабиёти – Кўнгил адабиёти, мусаффо Завқ ва Сир адабиёти. Энг олий гўзалликларни у юрак ва руҳ ойнасида кўришга илҳомлантиради. Бироқ бу адабиётни билиш, айниқса унинг шеърий жанрлардаги намуналарини тушунишнинг ўзига хос талаб ва қийинчиликлари ҳам бўлган. Шулардан биринчиси, “қуш тили” деб таърифланган тасаввуф тилининг маъно “эшик”ларини очиш эди. Чунки ундағи айтарғли ҳар бир сўз, истилоҳ ва рамзлар оммадан

сир сақланадиган янги ёки қўшимча мазмун-моҳиятлар билан бойитилгандир. Совет давлати тасаввуф таълимоти сингари, унинг заминида туғилган адабиётни ўрганишни ҳам тақиқлагани туфайли ирфоний шеърият матнларини тадқиқ ва талқин қилиш ишлари бугунгача тўғри йўлга тушгани йўқ. Даили ва исботи билан бу тўғрида биз такрор-такрор гапирганмиз. “Қаро кўзум келу...” (бир байт таҳлили) номли мақолада Н.Жумахўжанинг мазкур ғазалга тегишли қуйидаги мулоҳазалари мантиқдан эмаслиги айтилган:

“Сўфий учун ўз нигоҳида, қарочиғида илоҳий нур жилваланиши, оламни шу муборак нур орқали кўриши олий баҳт, ҳақ васлига мұяссарликдир. Сўфийнинг илоҳий маъшуқни “кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил” дея чорлаши асл моя билан бирлашиш, қовушиш, уни ўзига сингдириб, ўзи унга сингиб кетиши-ваҳдати вужуд истагидир”.

Ҳеч вақт, ҳеч бир сўфий “тажриба”сида бунаقا “бирлашиш, қовушиш” бўлмаган ва уни тасдиқлайдиган ҳатто бирор жумла ҳам сайри сулукка доир адабиётларда қайд этилмаган. Шу ҳақиқатга ишончни далиллаш мақсадида биз Имом Ғаззолий, Маҳмуд Шабустарий, Абу Наср Сарроҳ китобларига мурожаат қилгандик. Қарангки, олдин манба кўрсатилмаган деган айловини Н. Жумахўжа “101-маънони биласизми?”⁹⁷ номли мақоласида энди ўзгача тарзда илгари суради:

“И.Ҳаққулов кейинги йилларда мақола ва китобларида узлуксиз келтираётган иқтибослар аслига қанчалик тўғри, бу асарлар қайси тилда яратилган, ўзбек тилига ким ўғирган, тўғри таржима қилин-

⁹⁷Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 1-сон, 118-119-бетлар.

ганми-йўқми, бу қоронғи. Кўп ҳолларда И.Ҳаққулов ўзи келтираётган кўчирмаларнинг аниқ манзилини кўрсатмайди. Шунинг учун уларга ҳозирча тўлиқ ишониб, суюниб бўлмайди. Масалан, И.Ҳаққулов Имом Ғаззолийнинг “Мишкот ул-анвор” (“Нурлар қандили”) асаридан кўзнинг қусурларидан деб келтирилган: “бошқани кўриши, аммо ўзини кўрмаслиги, ўзига яқинни ҳам, узоқни ҳам кўришга қодир эмаслиги, кўз парда ортини кўра билмаслиги, кўз ашёнинг ташқарисини, яъни фақат уст томонини кўра олиши, кўз борлиқларнинг ҳаммасини эмас, айримларинигина кўришга қодирлиги, товушлар, ҳидлар, лаззатлар, хуллас, идрок туйғулари кўз учун бутунлай бегоналиги” иқтибоси шубҳали... Бизнингча, Имом Ғаззолий бундай ёзмаган бўлса керак”.

Кўчирма олинган китобнинг номи ҳам, муаллифи ҳам қайд этилган бўлса, яна нима керак? Зарурият сезилгач, аслиятми, таржимами, бошқасими – униси ўпоқ, буниси сўпоқ деб ўтирмасдан бари топилиб назардан ўтказилади ва қатъий фикр айтилади. Илмнинг талаби шу. Интернет орқали исталган китобни бир пасда қўлга киритилишини ҳозир ким билмайди, дейсиз?

Бу дунёда хато ва камчиликсиз бир иш қилиш жуда қийин. Мавжуд хато ё нуқсон холис кўрсатилса, албатта, бундан ҳеч оғринмаслик керак. Тўғри нарса ғалатга чиқарилса-чи? Жим туриш ақлдан бўлмайди. Ва энг донишмандона сукут ҳам илмнинг зиёнига хизмат қиласди.

Маълумки, Алишер Навоийнинг “Қоши ёсинму дейин...” деб бошланадиган ғазали элимиз орасида жуда машхур. Бунинг бир сабаби матндаги фавқулодда равонлик ва гўзаллик бўлса, иккинчиси, зўр хонандалар томонидан унинг қўшиқ шаклида куйланишидир. Н.Жумахўжанинг ёзишича, ушбу ғазал

мақтасидаги бир сўз “Наводир уш-шабоб” девонинг Ҳамид Сулаймон нашрида ва Н.Маллаевнинг “Алишер Навоий. Лирика” китобдагина тўғри ёзилган. Қолган нашрларда-чи?

“Навоий “Муқаммал асарлар тўплами” ҳамда “Тўла асарлар тўплами”да “Эп” сўзи “килмоқ феъли-нинг буйруқ шакли “кил” маъносидаги “эт”га айлантириб юборилган... Ҳўш. Навоий сўзларини беихтиёр ёки ўзбошимчалик билан ўзгартиришга хаккимиз борми?”⁹⁸

Албатта, ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Агар бирор чиндан ҳам “Эп” сўзини ўзбошимчалик билан “эт”га айлантириб юборган бўлса, уни ҳар қандай сўз билан танқид қилса, камдир.

Келтирилган далил бўйича ҳукм чиқариладиган бўлса, биринчи айбдор Фозила Сулаймонова, иккинчиси, Иброҳим Ҳаққуловдир. Ҳақиқатда ҳам шундайми?

Мақолада таъкидланишига кўра, “Навоий асарлари луғати”да ҳам, “Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да ҳам изоҳланмаган “Эп” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (5-жилд, 42-бет) куйидаги маъноларда батафсил изоҳланган экан: “Эп билмоқ; ўзига маъқул, муносиб билмоқ”, “Эп келмоқ: маъқул бўлмоқ, тўғри келмоқ”, “Эп кўрмоқ: маъқул кўрмоқ”, “Эпга келмоқ: дуруст, маъқул ҳолатга келмоқ, яхши бўлмоқ”, “Эпга олмоқ (ёки солмоқ): мақбул, дуруст ҳолга келтирмоқ”, “Эпи(дан) келмоқ: уддасидан чиқмоқ; машқини олмоқ; ўрганмоқ; эплай оладиган бўлмоқ”, “Эпини қилмоқ: йўл топа олмоқ, иложини қилмоқ...”

Шунингдек, ушбу сўзнинг ҳалқ жонли тилида яна қизиқроқ маънода қўлланилишига доир мисоллар

⁹⁸Навоий асарларидаги айрим сўзларнинг маънолари ва матний хусусиятлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2014, 1-сон.

келтирилган. Аммо мисол ва далиллардан ҳеч бири Навоий “эт” (“васфини эт”) эмас, балки “эп” (“васфи-ни эп”) деб ёзганига кишини инонтирмайди. Чунки ишончга ундейдиган ҳатто битта ҳам қўшимча шеъ-рий мисол йўқ. “Эт” деб ёзилиши тўғрилигини тас-диқладигин далиллар эса етиб ортади.

Биринчидан, Алишер Навоий асарлари ўн беш жилдлигида Ҳамид Сулаймон ўзи тайёрлагани “Наводир уш-шабоб”да ғазал мақтасини:

*Эй Навоий, дема қошу қўзининг васфини эт,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?*⁹⁹

тарзида нашр эттирган. Шунингдек, ушбу девонни “Муқаммал асарлар тўплами”да қайта нашрга тай-ёрлаган таниқли олим Фозила Сулаймонова ҳам “хато”ни тақорорлаган:

*Эй Навоий, дема қошу қўзининг васфини эт,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?*¹⁰⁰

Навоий “Тўла асарлар тўплами”дан ўрин олган “Наводир уш-шабоб” девонини Ҳамид Сулаймон-нинг илмий-танқидий матни асосида биз нашрга тайёрлаганда¹⁰¹, рости гап, “эт” сўзининг ўрнини бошқа бир калима эгаллаши мумкинлигини хаёл-га ҳам келтирмаганмиз. Мадомики, шубҳа туғилган экан, буни фақат қўлёзмага суюниб ва сўзниг поэ-тик матн таркибидағи фаолиятига қараб ҳал қилиш лозим бўлади.

⁹⁹Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 2-жилд. Наводир уш-шабоб. Тошкент: 1963, – Б. 278.

¹⁰⁰Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 2-том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 350.

¹⁰¹Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 2-том. – Тошкент: Фан, 1989.

Бадий ижод тажрибасидан маълумки, сўзнинг маъно-мазмуни ва асл борлиғи шеърда аксини топса, шеърнинг туб моҳияти, гўзаллик жозибаси билан бирга шоир маҳорати ҳам Сўзда намоён бўлади. Чунки ўз ўрнини тополмаган ёки укувсизлик билан қўлланилган биргина сўз ҳам шеър ҳуснини бузиб, сўзи ҳис қилишда шоирда бир ноқислик борлигидан далолат беради.

Асарда сўзни жойида ишлатиш оддий ва осон иш эмас, албатта. Бу – сўзга жон бағишлиш, тирик сўзнинг бошқа шундай сўзлар билан ҳамнафас ва ҳамкорлигини таъминлай билиш дегани бўлади. Ҳақиқий санъаткор яратган матнадаги сўзларга фикрий ва ҳиссий боғланиш шартлари бўйича ёндашилмаса англаш ва таҳлилда ҳеч кутилмаган хато ҳамда чалкашликлар содир бўлади. Бизнингча, таниқли Ғарб олим Г.Г.Гадамернинг “Матнни англаш – сўзда ифодаланадиган анъанани сўз шаклида тушунмоқ демак”¹⁰² деган фикри масалага чукур қарашга ундаши билан ҳам эътиборлидир.

“Хазойин ул-маоний”нинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмасида ҳам “эп” эмас “эт” ёзиғлик турибди.¹⁰³

Матн аслиятини назарга илмаслик эса, табиийки, турли-туман кераксиз танқид ва тахминий айбловларга йўл очади.

Хато саналган сўз муносабати билан илгари сурилган энди навбатдаги айбномага тўхталсак.

Инсонни тарбиялаб, камол топтиришда мактаб ҳаёти ва таълими алоҳида аҳамият касб этишини

¹⁰²Современные зарубежные литературоведческие концепции (герменевтика, рецептивная эстетика) Москва: 1983, – С. 17.

¹⁰³Қаранг: ЎзР ФА ШИ. Хазойин ул-маоний. Кўзёзма №5663 35• варақ.

кўпчилик яхши англайди. Шунинг учун у ёки бу дарслик, қўлланма ва ўқувчиларга мўлжаллаб тузилган мажмуаларда учрайдиган хато, нуқсон ҳамда ноаниқликлар баъзан ҳеч кутилмаган салбий оқибатларга сабаб бўлишини инкор қилиш қийин. Лекин айни пайтда неча юз минглаб ўқитувчи ва ўқувчилар ўқийдиган китобларнинг камчиликлари тўғрисида сўзлаганда, ҳиссиётни жиловлаб уларни пухта текшириш, “етти ўлчаб бир кесиш” талабига ҳам риоя қилиниши лозим.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун адабиёт дарслик мажмуаси уч муаллиф – С.Олим, С.Аҳмедов, Р.Кўчқоров томонидан тузилган. Унга «Қоши ёсинму дейин...» ғазали ҳам киристилган. Н.Жумахўжа мақоласида дарслик – мажмуада ҳам ўша «эп» сўзи ўзбошимчалик билан ўзгартирилганиги таъкидланган. Натижада «дарслик-мажмуанинг 2010 йилги 2-нашрида чалкашлик янада чукурлашган. Бир хато иккинчи хатонинг келиб чиқишига туртки бўлган. Бунда аслиятда бўлмаган «эт» сўзи айт маъносида тушунилган ва гўёки тузатиш мақсадида «айтмоқ» феълини ифодалашда Тошкент шевасидаги «эт» сўзи аралашиб қолган гумон қилиниб, «эп» сўзи «айт» сўзига алмаштирилган.”¹⁰⁴

Матн аслиятини бузиш ҳақиқатда хунук оқибатларга олиб боради. Аммо айни ўринда дарслик-мажмуа тузувчисини айблаш ёки қоралашга асос йўқ. Чунки баҳс юритилаётган ғазал «Ҳазойин ул-маоний»га баъзи ўзгартириш ва таҳрирлар билан киритилганини «Наводир уш-шабоб»нинг айрим қўлёзмалари аниқ кўрсатиб турибди. Унинг бир қўлёзма нусхасида тўртинчи байт:

¹⁰⁴Кўрсатилган мақола. – Б. 17.

*Зулфи долинму дейин, лаъли қаломинму дейин,
Бирининг қайди яна бирнинг адосинму дейин,-*

ўрни бешинчи байт билан алмашган:

*Турфа холинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
Мовий күнглак уза гулранг қабосинму дейин?*

Энг охирги икки мисра эса мана бу тарзда ёзилган:

*Эй Навоий, кўзи бирла қошининг васфин дегил,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қоросинму дейин?*

«Эп» сўзи араб алифбосида ҳам кириллчада ҳам «эт» деб ўқилмайди. Бироқ арабийда ёзилган «эт» (اى)ни «айт» деб ўқиш мумкин. Гап шундаки, ушбу ғазал илк маротаба «Наводир уш-шабоб» девонига эмас, балки «Наводир ун-ниҳояга» киритилган. Шу девонни 1485 йилда машҳур Абдулжамил котиб томонидан Ҳиротда кўчирилган нусха асосида нашрга тайёрлаган навоийшунос олима М.Раҳматуллаева «эт»ни «айт» деб ўқиган:

*Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини айт,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қоросинму дейин?*

«Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфин дегил» сатрига асосланиб таъкидлайдиган бўлсак, «Хазойин ул-маоний»нинг 1959 йилда чоп этилган нашрида ғалат кетган «эп» калимаси қолган барча нашрларда худди қўллэзмалардаги сингари «эт» деб ёзилган. Буни «Хазойин ул-маоний»нинг энг сўнгги

нашрида ҳам кўриш мумкин.¹⁰⁵ Айтилган фикр-мулоҳазаларга асосланиб танқидий мақоладаги «ЭП» сўзи – калит сўз ва таъбир жоиз бўлса, шоир маҳорат билан битирган ғазал кошонасини шу калит сўз билан қулфлаган. Яъни ғазал мазмунига якун ясаган» каби фикрлар ўзини асло оқламайди, дейишга ҳақлимиз. «ЭП» калимасининг байт мазмунига сингишмаганлигини Навоий шеъриятидаги бошқа бирор байтда унга дуч келинмаслиги ҳам тасдиқлайди, деб ўйлаймиз.

Майли, бошқа бир сўз эмас, ғазалда айнан «ЭП» ишлатилган бўлсин дейлик. Шоир «Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфин дегил» мисрасини таҳрир қилиб «қош» сўзини «кўз»дан олдинга ўтказганда «дегил»ни ҳам «ЭП»га ўзгартиради. Аммо охирги таҳрир бундай бўлган:

Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфин эт...

Навоий шеърларидаги сўз, ибора ёки тимсолларнинг шакли ва мазмуни хусусида ҳеч вақт бир ёки икки луғатга суюниб узил-кесил холосани ўртага ташламаслик керак. Чунки бизнинг луғатларда учрамайдиган қадимий сўзлар, бошқа халқлар олимлари томонидан тузилган луғатларга киритилиб изоҳланган бўлиши мумкин, албатта.

Номи кўрсатилган кейинги мақоласида ўзбек тилида чиққан бирор бир луғатда «қалғай» сўзи йўқлигини айтиб, Н.Жумахўжа яна шундай тавсия беради. «Аммо, Навоий тилидаги сўзларнинг маъносини аниқлашда фақат луғатлар эмас, балки она халқимиз тили ҳам мухим манбадир. Мен мазкур мисра¹⁰⁶

¹⁰⁵ Алишер Навоий. 4-жилд. Хазойин ул-маоний. Наводир ушшабоб. 483-ғазал. Тошкент: 2011.

¹⁰⁶ А.Хайијметовнинг “Навоий лирикаси” китобидан келтирилган мисра назарда тутилаётir – И.Х.

мазмуни устида бош қотирап эканман, беихтиёр онамнинг тилларидан «қалғай рўмол» сўзини бир неча бор эшитганим ёдимга тушди. Ўйлаб қарасам, «қалағай саҳифа» билан «қалғай рўмол» тушунчалири ўртасида мантиқий яқинлик, маънавий монандлик бордек туюлди...»¹⁰⁷

Ҳеч шубҳасиз, халқнинг жонли тили беҳад бой ва бекиёс манба. Илмнинг турли соҳа вакиллари ундан ўзларича ва ўз мақсадлари бўйича фойдаланишади. Демак, тилчи, адабиётшунос кўрмаганни фольклоршунос, тарихчи ёхуд этнограф кўриши муқаррар. «Қалағай» калимасининг изоҳи бу гапнинг бир исботидир. Шевалар луғатида ўқиймиз: «Қалағай – 1. Тўқ қизил. 2. Рўмолнинг бир тури». ¹⁰⁸

Бундан ташқари ушбу сўз тоҷик тилида ҳам кенг ишлатилган. «Тоҷик адабий тилининг имло луғати»да у: «Қалғай. Қалғайбоф. Қалғайсоз. Қалғайсози» дея қайд этилган (Душанбе, 1974, саҳ. 999). «Баҳрул ажам»да эса қалаға, ҳар барги қизил ва ниҳоятда нағис либос сифатида шарҳланган: «Қалаға – либоски ҳар баргаш алвону бағоят латиф оянда мебошад» (саҳ. 252).

Хуллас, мумтоз адабиётга даҳлдор мавзулардан баҳс юритганда кўп ўрганиб, жиддий тадқиқ қилиш, мулоҳаза ва муҳокамада эринмаслик шошқалоқлик ҳамда хатолардан тийилишнинг бош гаровидир. Зоро, классик адабиёт матнлари ўргатишдан олдин ҳамиша тўғри ва чуқур ўрганишни, ҳеч бир таҳлил ё талқинда анфусий қаноатга бурилмасликни талаб этади.

Тошкент, 2019 йил

¹⁰⁷Ўша мақола. – Б. 17.

¹⁰⁸Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент: 1971, – Б. 155.

ОЛДИНГА УНДАШМИ ЁКИ...

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2015 йил 2-сонида филология фанлари доктори Н.Жумахўжа устоз навоийшунос профессор Абдуқодир Ҳайитметовнинг 1988 йилда ёзилган “Навоий энциклопедиясини яратиш тамойиллари” номли мақоласини чоп эттириди. Фаразли бир мақсад билан нашрга тайёрлаб, газетхонлар эътиборига ҳавола этилган ушбу мақолани ўқиганлар орасида “И.Ҳаққуловнинг улкан навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметовдан норозилиги ёки домлага қандайдир хусумати бор экан-да”, дегувчилар ҳам учраши мумкин. Аслида, ҳеч қачон бизда бунақаси бўлмаган. Мумтоз адабиёт бўлимига домла Ҳайитметов раҳбарлик қилган даврларда ҳам, бўлим бошлиқлиги менга топширилгандан кейин ҳам, келишмовчилик нари турсин, орада англашмовчилик бўлганлигини ҳам мен эслай олмайман. Ҳайитметов ҳақиқатда ҳам устод мақомидаги олим эди. Домла сўнгги кунларигача қадрдон бўлимларида хотиржам, ёшларнинг самимий ҳурмат-эҳтиромлари оғушида яйраб меҳнат қилдилар. Нима нарса, қайси иш, қанақа ғоя ёки илмий йўналиш Ҳайитметовни хотирлатса, биз шуларнинг деярли барчасини ҳануз эъзозлаймиз ва ривожлантиришга уринамиз. Мустақиллик мафкураси ва истиқлол талаблари асосида яратилаётган икки жилдлик “Навоий энциклопедияси”ни келажакда муваффақият ила тугаллашда ҳам домланинг ўз ўрни ва салмоқли хизмати бор. Буни айтиш, мавриди келганда эътироф этишдан наинки бўлимимиз, балки институт илмий жамоаси ҳам тўхтамайди.

Шунга қарамасдан, кейинги вақтларда ўзининг ички мақсад, моддий манфаатлариға эришмоқ ғаразида А.Хайитметовни бизга қандайдир қарши қўйиш ҳаракати очиқ-оидин кўзга ташлана бошлади.

Абдуқодир Ҳайитметовнинг "Навоий энциклопедияси"ни яратиш ғояси асосчиси ва ташаббускори бўлганлигини ким инкор этаётир? Ҳеч ким. Бунақа ишга уриниш бир ёнда турсин, хаёлга борган кишининг ўзи йўқ – тополмайсиз уни. Модомики, шундай экан, А.Хайитметовнинг бундан қарийб ўттиз йил муқаддам "Навоий энциклопедияси" учун асосан материаллар жамлаш ва уларни жойлаштириш принциплариға бағишилаб ёзилган мақоласини ўз ниятига мослаб, айрим мұхим жойларини тубдан ўзгартириб, яъни бузиб нашр эттиришдан муддао нима?

Шўро замонида марксча-ленинча методология-га суюнмай, партиявийлик ва синфийлик принципларини четлаб қалам тебратган адабиётшунос ё танқидчини топиш амри маҳолдир. А.Хайитметов ижодида ҳам шунақа мақола ва тадқиқотлар бор эди. Буни хаспўшлашга сира уринмай, зарурият сезилганда у киши доимо очиқ гапирган. Ҳатто 1996 йил матбуотда эълон этилган бир сұхбатида "Очиғини айтиш керак, ҳозиргача аксарият ҳолларда Навоий ижодини сиёсатлаштириб талқин этиб келдик", дея эътироф этган. Домланинг "Навоий энциклопедияси" сўзлигидаги мақоласи ҳам шундай руҳда ёзилган. Шу боисдан кейин у қайта босилмаганидек, ҳеч бир китобга ҳам киритилмаган. "ЎзАС"даги мақола негадир "Навоий абадияти. Навоий энциклопедияси"ни яратиш тамойиллари" деган ном билан чоп эттирилган. Ҳолбуки, назарда тутилган асосий мақсадга кўра муаллиф қўйган сарлавҳани ўзбошимча-

лик билан ўзгартиришга, албатта, бироннинг ҳаққи йўқ. Лекин сарлавҳадан бошланган “ислоҳчилик” янада хунукроқ тарзда мақоланинг ўзида ҳам амалга оширилган.

“Навоий энциклопедияси”ни яратишга дастлаб совет давлати ҳукм юритган йилларда киришилган. Демак, мустабид бир салтанат сиёсати ва зўравон мафкураси йўл-йўриқларини қабул қилмай илм-фанда ҳам ҳеч натижага эришиб бўлмаслиги ўз-ўзидан тушунарли.

“Сўзлик”да берилган мақолани ўқиган киши бунга асло шубҳаланмайди. Газета нашрида эса қитмирлик туфайли мақола ёзилган замон руҳи ва сиёсий сиёқи муаллақлаштирилган. Мақолада ўқиймиз: “Совет навоийшунослигининг сўнгги йиллардаги ўзига хос хусусиятларидан бири кенг адабий, ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий фонда ўрганилаётгани, тадқиқ этилаётганидир”. (6-бет)

Албатта, “совет навоийшунослиги” билан ўзбек навоийшунослиги айни тушунча ва бир маслак йўли эмас. Навоийшуносликдаги ғоявий-илмий мутелик, фикрий турғунлик ва ҳар турли нуқсонлар худди ўша “совет” деган атама ҳамда давр билан чамбарчас боғлиқдир. Хўш, совет сўзи четга суреб ташлангани билан нима ўзгаради? Афсуски, мақоланинг газета вариантида бу савол умуман унтилган: “Ўзбек на- воийшунослигининг сўнгги йиллардаги ўзига хос фазилатларидан бири Навоий ҳаёти ва ижодининг кенг адабий, ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий миқёсда ўрганилаётгани, тадқиқ этилаётганидир”.

Бу парчада “совет навоийшунослиги”га барҳам берилиб, “хос фазилатлардан бири”, “Навоий ҳаёти ва ижодининг”, “миқёсда” каби сўз ва иборалар қўшилган.

Бир пайтлар “совет навоийшунослиги” деган шарафга мушарраф бўлиш ҳақиқатда фахр ҳисобланган. Аксҳолда, “Сўзлик”дан жой олган мақолада “совет навоийшуносларининг катта авлодига мансуб”, “совет навоийшуносларининг кейинги авлодига мансуб олимлар” деб ёзилмасди (7-бетда).

Хайрли ва хайрсиз, омадли ва омадсиз, нурли ва жуда нурсиз воқеа-ҳодисалардан ташкил топган бутун бошли бир илм тарихини биргина “совет” калимасини йўқотиш билан ўзгартиришга ишонилганлигига нима дейсиз?

Истиқдол ва мустақиллик муаммо ҳамда маданий-ғоявий мушкулотлари шунчалик осон, шу қадар енгил ҳал этилар экан, унда миллатимиз ижтимоий, маърифий ҳаётида ниҳоятда улкан ва фахрли воқеа бўлган 12 жилдлик “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”ни яратишдан кўра 14 томда чиқарилган “Ўзбек совет энциклопедияси”дан “совет” сўзини олиб, ўшанинг ўзини қайта чоп эттиrsa бўлмасмиди?

Баъзи бирорвлар мустақиллик мафкураси ва истиқдол сиёсати тўғрисида ниҳоятда оғиз кўпиртириб сўзлашади-ю, аслида Ўзбекистон давлати маънавият, илм-фан ва адабиёт соҳасида юритаётган сиёсат мазмун-моҳиятини чуқур ҳис этишолмайди. Чунки ҳамма нарсага моддий илинж ва қорин нигоҳи билан қаралганда, доим шундай бўлади. Умумий савия, руҳоний завқ ва билимнинг пастлиги эса эрк ва хуррият тақдирига янада кўпроқ зиён етказади.

Кейинги пайтларда илм-фанни спорт мусобақасига айлантиришни хоҳловчилар кўзга ташланадиган бўлган. Уларга қолса, дид, шуур, маслак, эътиқод, хуллас, ҳамма-ҳаммаси бирданига эврилса ва юксалса. Ҳеч вақт бундай бўлмаган, бўлмайди ҳам. Шу боис ҳар бир маданий иш, ҳар бир фикрий ҳа-

ракатни етук Шахс тарбиясига таъсир этказишини эътиборда тутиш зарурдир. Айни пайтда, тарих, дин, ирфон ва илоҳий-фалсафий таълимотларнинг аҳамиятини паст баҳоламаслик лозим. Совет ҳукумати мана шуни истамас, диний-тасаввуфий ҳақиқатларни билиш ва ўзлаштиришга йўл қўймасди. “Навоий энциклопедияси” учун тузилган “Сўзлик”ни назардан ўтказган киши буни ҳозир дарров фахмлайди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Ундаги “Бу энциклопедия, аввало, ҳозирги совет навоийшунослигининг даражасини ўзида акс эттириши лозим” деган таъкидни табиий деб билиш керак. Ва қомус учун ёзилган мақолаларнинг кўпчилигига шу нарса аксини ҳам топган.

Энди икки оғиз гап “Навоий қомуси” нашрининг кечикиши хусусида. Ёзилиши ва чоп қилиниши ўн йилга мўлжалланган қомус устидаги иш беш йил деганда тўхтатилган. Сўнг бир жилд ҳажмидаги қўлёзма “Қомуслар Бош таҳририяти” (ҳозирги “Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти”)га топширилган. Маълумотларга кўра, нашриётнинг Тил ва адабиёт таҳририяти йигилишида “қўлёзмадаги мақолаларнинг асосий қисми энциклопедия талаблари ва принципларига мутлақо жавоб бермаслиги” исботланиб, қўлёзма қайтирилган. Шу билан қомус тақдирига қизиқиш бутунлай тўхтаган. Шундан сўнг ҳам А.Ҳайитметов домла яна ўн тўрт йил (2005 йилгача) ҳаёт кечирганлар. 1994 йилдан бошлаб у киши раҳбарлигидаги бўлим “Ўзбек дидактик адабиёти”, кейин “Алишер Навоий асарлари поэтикаси”, “Тасаввуф ва ўзбек адабиёти тараққиёти” мавзуларида меҳнат қилишган. Бир неча мавзуни тадқиқ қилиб, бўлим ходимларининг кучларини тармоқлаштиришдан кўра “ниҳоясига

етган”, Н.Жумахўжа айтмоқчи, “Навоий қомуси”ни чоп эттириб, қўшни республикалар орасида қомус-нависликда байроқдорликка эришса бўлмасмиди?

Қайта қуриш ва ошкоралик йилларида уч томлиқ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” энциклопедияси”, бир жилдлик “Ҳамза қомуси” чиқарилаётгани ҳақида матбуотда ҳам ёзилган. Қани ўша қомуслар? Улар чиқарилганида ҳам “Ўзбек совет энциклопедияси”га ўхшаб яроқсиз ва қуруқ сармояга айланиб қоларди.

Масаланинг сиёсий ва мафкуравий жиҳатларини бехато мушоҳада эта билган А.Ҳайитметов умрининг охирги фурсатларигача “Навоий қомуси”га такрор қайтиш ва унинг нашри борасида ҳеч кимга бир нима демаган.

Ваҳоланки, бўлимдаги кучлар билан икки жилдлик қомус яратиб бўлмаслигига кўзи етган А.Ҳайитметов ташвишга тушиб, унинг ҳажмини қисқартириш бўйича Ўзбекистон Фанлар академияси ижтимоий фанлар бўлими бошлиғи академик Г.А.Пугаченковага мурожаат этган. Хуллас, ушбу бўлимда масала муҳокама қилиниб, икки жилдлик ўрнига “Мухтасар Навоий қомуси” яратилишига қарор чиқарилган: “В связи с необходимостью концентрации сил на подготовку “Малой энциклопедии Алишера Навои” исключит из плана НИР Института языка и литературы на тему «Узбекская литература второй пол. XIX нач. XX веков».

Шунинг билан бир қаторда “Навоий энциклопедияси”га Бош муҳаррир этиб тайинланган А.Ҳайитметов Тил ва адабиёт институти илмий кенгашида қомус ёзишда қатнашадиган асосий муаллифларнинг рўйхатини ҳам тасдиқлатиб олган: “В создании «Энциклопедии Навои примут участие в качестве авторов также ведущие специалисты

Института языка и литературы им. А.С.Пушкина АнУзССР Султонов И.А., Ш.Шоабдурахмонов, Х.Якубов, А.Хайитметов, Ш.Шукров, А.Абдугафуров, С.Эркинов, Т.Мирзаев, С.Ганиева, Я.Исхаков, Т.Ахмедов, И.Хаккулов, М.Мирзаахмедова, Т.Гаффурджанова и др.; ученые ТашГУ им В.И.Ленина, ТашГГИ им Низами, СамГУ им Навои, Бухарский ГПИ им. Орджоникидзе, Ленинабадский ГПИ им. Кирова и др.».

Бироқ исми шарифлари рўйхатга киритилган муаллифларнинг қарийб ярмиси қомус учун ҳеч нима ёзмаганидек, олий ўқув юртларидан ҳам пичоқقا илинадиган унча кўп мақола олинмаган. Табиийки, бунинг “Сўзлик”да йўл қўйилган шошқинлик ва хомлик билан ҳам алоқадорлиги бўлган.

Мақоланинг газета нусхасини ўқиган пешқадам олим ёки мушоҳадачи навоийшунос хаёлига “бу мақола обрў-эътиборни кўтариш учун чиқарилганми ёинки пасайтириш учунми?” деган мулоҳаза туғилиши шубҳасиздир. Бирор бир асарми, мақолами нашрга тайёрланса, таҳrir қилинса, таҳrirга қисқартириш бўлса, қисқартиришга одатда изоҳ берилади. Агар А.Ҳайитметов ҳаёт бўлганида, мақолосининг ҳозирги аҳволда босилишига кўнармиди? Менинг ишончим комил, асло рози бўлмасди. Чунки ундан энг асосий нарса юлиб ташланган.

Мақолада бундай қайд бор: “Навоий энциклопедияси” “Сўзлиги”ни тузиш ва унга материаллар йиғиши жараёни қўйидаги тематик принциплар бўйича боради”. Шундан сўнг 17 пунктда мавзулар бирма-бир кўрсатилади. Гап шундаки, қисқартириб ташланган шу қисм билан танишишнинг ўзиёқ “Навоий қомуси” шўро мағкураси назоратида чиққанида моҳияттан нақадар начор, маҳдуд бир китоб

бўлишини тасаввур айлаш учун етиб ортади. Бизга эса ортга тортадиганмас, олдинга, яъни юксалишга хизмат қиласиган тадқиқотлар зарур.

Машхур француз адабиётшуноси ва семиологи Ролан Барт маъruzаларидан бирида ғалати гапни айтиб кетган: “Бизнинг фаолиятимизда шундай давр бўлади: нимани билсак, бошқаларга шуни ўргатамиз; сўнг шунаقا вақт етиб келади, ўзинг нимани билмасанг, ўзгаларга шуни ўргатасан ва унга тадқиқотчилик меҳнати деб ном берасан”. Шунаقا ҳолат ва қаноат бугун адабиётшунослик, танқидчилик, фольклоршунослик, хусусан, навоийшшуносликда ҳам мавжуд. Бу эса турғунлик, лоқайдлик, муррабозлик кайфиятларига сира таслим бўлмасликни талаб этади.

Тошкент, 2015 йил

Иброхим ҲАҚКУЛ. НАВОИЙГА ҚАЙТИШ. 4-китоб

АДАБИЙ СУХБАТЛАР

ЯРАТИШ ЭҲТИРОСИ

(Атоқли режиссёр Баҳодир Йўлдошев билан сұхбат)

«Камдан-кам кишиларгина ёлғизликка чидаб, жамоатдан четда умргузаронлик қилишдан қўрқмай, ҳақиқатни айтишга қодир бўлади. Булар инсониятнинг чинакам қаҳрамонлари дир. Агар шундай шахслар бўлмаганида, биз ҳозиргача моторларда кун кечириб юрган бўлардик», - деган эди файласуф Эрих Фромм. Биз яшаётган замонда ҳам шундай инсонлар бўладики, уларнинг эзгу амаллари ўзлари ҳақида ўзларидан кўпроқ гапиради. Ўзи эса сукути орқали ҳам нимадир янги сўз янги фикр айтиб тургандек кўринади. Шундай киши билан беихтиёр гурунглашгинг келади. У билан ҳаётнинг, адабиётнинг ва санъатнинг ҳамма муаммоларини гаплашгинг келаверади...

Иброҳим Ҳаққул: Бугунги адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси қандай? Санъатники-чи? Ўзининг вазифасини улар бажара оляптими, деган саволлар қийнайди...

Баҳодир Йўлдошев: Адабиётга кўп нарса боғлиқ, жумладан, санъат ҳам. Ҳамма нарсанинг ўзаги адабиёт. Келажак авлоднинг тарбияси ҳам адабиётга туташ. Адабиёт қанчалик кучли бўлса, миллатнинг фарзандлари шунчалик фикрлайдиган инсон бўлади.

Адабиёт бугунги даврга жавоб беряптими, деган савол азалдан бор. Ҳар бир замоннинг кишиси: “Адабиёт, албатта, биздан кеч қоляпти” – дея фикр билдираверади. Ваҳоланки, адабиёт яна олдинлаб кетган бўлади. Достоевский пайтида ҳам, Навоий пайтида ҳам шундай бўлган...

Ўқийдиган ва уни идрок этадиган одам кам. Адабиёт илгарилаши учун мутолаага эҳтиёжи баланд-

лар кўп бўлиши керак. Боланинг тарбияси ҳам, аввало, алладан бошланади, эртак айтишдан бошланади. Чунки у алла эшитиб, эртак эшитиб, афсоналарни эшитиб, кейин улкан адабиёт хазинасига талпинади.

И.Х.: Адабиётнинг умумий савиясига ўқувчи масъул. Ўқувчи талаб қиласидиган бўлса талантсиз ёзувчи ҳам ҳушёр тортади. Жалолиддин Румийнинг бир ҳикмати бор: “Менинг умримнинг мазмуни учта сўздан ортиқ эмас: “Хом эдим... пишдим ва куйдим”. Менинг назаримда адабиёт учун ёзувчининг қалбидаги олов муҳим. Навоий ҳам бежиз: “Не назмки, ўтлуг кўнгулдин чиқардим”, демаган. Бугунги адабиёти мизда шу олов, шу ҳарорат қандай?

Б.Й.: Охирги ўқиган асарларимдан бири Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Пуанкаре” асари. Мени шу ёзувчи ниҳоятда қувонтириди. Ўзбекларнинг янги бир образини очиб берган. Типик образ эмас. Лекин қаҳрамонда, ўша болада ҳам Умар Хайёнинг шоирона, ҳам Беруний, Улуғбекларнинг файласуфона чизгилари бор. Лекин шу ижодкордаги интилиш, бу ҳаётда бир нарсага эришиш, бир муаммони ҳал этишни мақсад қилгани, “муаммолар кўп, аммо ўз муаммоингни топиб шуни еч деган сўзи”, ушбу ғояси менга ниҳоятда маъқул бўлди. Ўзбек адабиётида бу янги бир интилиш. Буни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш керак. Ёзувчи сиз айтган учта поғонага етиши учун уни ҳар поғонада авайлайдиган ҳам, уни “куйишга” мажбур киласидиган ҳам ўқувчи, деб ўйлайман. Ёзувчини тарбиялаш масаласи, албатта, муҳим.

И.Х.: Тарбия ҳақида яхши гапирдингиз. Лекин ёзувчи ўзини-ўзи тарбияламаса, ҳеч ким тарбиялай олмайди.

Б. Й.: Ўзбекона бир гап бор-ки: “У адабини еса ёзувчи бўлади”, – деган.

И.Х.: Адабиётнинг бугунги кунидан кўнгил тўлмайди. Эски тушунчалар, ибтидоий қарашлар, нимага ёзувчилик қилаётганини билмайдиган “ёзувчилар”... Бундай типдаги одамлар санъат вакиллари сафида ҳам учрайди. Бундан қандай кутулиш мумкин?

Б.Й.: Йўли битта, ўқимаслик. Вақт ўзи танлаб олади. Биласизки, адабиётда минглаб шундай воқеалар бўлган-ки, бу ёзувчи эмас ёки бу рассом эмас, деганлари кейинчалик тепага чиқсан. Энг ёмони, китоб чиқаришга кўп интилиш. Аслида эртага китоб бўлиб чиқади, деб эмас, столда қолади, бу китоб бўлиб чиқмайди, деб ёзиш керак. Ўзи учун ёзиш керак. Буни ўқишади, кейин мақолалар чиқади, мен кўтарилеман, деб ўйлаб ёздими, у ёзувчи ёки санъаткор эмас. Аммо ўқувчининг дидига зарари катта. Шунинг учун танқид керак. Ёзувчилар бир-бирига ҳақ гапни айта олиши лозим. Бўлмаса адабиётдан ҳафсаласи пир бўлади кишининг. Санъатда ҳам шундай. Санъатда савия, дид кўп нарсани ҳал қиласди.

И.Х.: Айрим ёзувчиларни кузатамиз, бу нима учун ёзяпти, деган савол туғилади. Баъзиси ёзиш учун, айримлари таъма учун, ўзини кўрсатиш учун... Ёзувчини, санъаткорларни юксакка кўтарадиган нарса бу яратиш эҳтироси эмасми?

Б.Й.: Ёзувчи бу яратадиган одам. У ўзининг дунёсини, ўзининг одамларини яратиб, уларни ҳаётга ташлаб, сўнг кузатувчи инсон аслида. У ўзи яратган одамларнинг тақдирига жавоб берадиган одам. Рус ёзувчиларининг бир гапи бор: “Ёзгин, қачонки умуман ёзмасанг туролмайдиган бўлганингда”.

Ёзмасанг иложинг йўқ, ёзмасанг ўласан, дейилганда ёзиш керак. Ана шундай ёзувчиларнинг ўз ус-

луби бўлади. Ёзгандан кейин асар анча ётиши керак. Камида уч ойдан кейин уни ўқиб, қайтадан ишлаб яна беш ойдан кейин яна олиб уни ўқиб, яна тузатиб, олтинчи ойда йиртиб ташлайдиган даражага келадиган жойи бор. Ким йиртади, Иброҳим ака? Уч ойда китоб бўлиб чиқади. Йиртса ҳам бошқа одамлар йиртади. Шунинг учун ижодкорнинг ўзига талаби қанчалик кучли бўлса, ўша асл ижодкор бўлиб шаклланади...

И.Х.: Навоий санъат доҳийси. Унинг ижоди санъатхона. Унга оддий инсон сифатида қараб, осмонга кўтармай етиб борсак, уни ҳаёт билан боғлиқликда англасак, театр ёки кинода Навоийга суюнсак қандай янгиликлар бўларди...

Б.Й.: Навоийнинг ёзган ҳар бир ғазали бирдан ёзилган эмас. Қанийди у кишининг қораламалари бўлганида, қанчадан-қанча меҳнат сарфланганини кўрардик. Лекин шуни англаймизки, бундай ғазаллар бирданига яралмайди. Ҳар бир ғазал бир спектакль ёки кино, деб билиш мумкин.

Ҳар бир ғазални саҳналаштириш мумкин. У кишининг сиймосига келадиган бўлсак тимсоли Олим Хўжаев ёки Раззоқ Ҳамроев. Бу тимсолни миллатнинг ўзи танлаб олган. Масалан, Амир Темур тимсолини танлолмаганмиз. Менинг назаримда Обид Жалилов ана шу сиймони яратиб бера оларди. Ундаги куч, тафаккур шунга жавоб бера оларди. Бугун бундай тимсолни айттолмайсиз... Унга ишониш керак. Нимага кўп уринишяпти замон қаҳрамонини излаб? Ҳозирги замон қаҳрамони Алишер Навоий ҳам бўлиши мумкин. Чунки ҳар бир ғазали ҳозирги замонга жавоб бера олади. Лекин тимсоли қанақа, борми шунақа актёр?! Шундай тарбияланган, кучли тафаккурга эга актёр борми шу образни саҳнага олиб чиқиб,

миллатни ўзига ишонтира оладиган, унинг маънавий ҳаққи борми, гап ана шунда.

Нимага Гамлетни ўз вақтида Висоцкий ўйнаган. Бу охирги Гамлет. Чунки ўша пайтда гитара кўтарган йигит миллатнинг эркин фикрли ёш вакили эди. Унинг овози эди. Уни қўймас эдилар. У тайёр, фақат Гамлетнинг сўзини олса бўлди эди. Ўйнаши ҳам керакмасди. Сиз айтган мавзуни мен ниҳоятда кўп ўйлайман. Жуда мураккаб. Ҳар ким ҳам чиройли салла билан, тўн билан: “Мен Навоийман” – деб иддао қилиши мумкин. Лекин қўзларидан Ҳазратнинг бир ғазалига арзимаслиги маълум-ку!

И.Ҳ.: Рazzоқ Ҳамроев, Олим Ҳўжаевни театрда кўрганимизда, оёқларимиз титраб кетарди. Биринчидан, у Навоий! Иккинчидан, ичида бир нур бор инсон. Қиёфаси ҳақиқий санъаткор, зиёлиниг қиёфаси эди. Ҳудди шу ҳолатни кўплаб ёзувчиларимизда ҳам кузатиш мумкин. Бугун айрим актёрларни гапираётганини кузатамиз-у ичидағи қашшоқлик юзага чиқиб қолади ёки ёзувчи, шоир билан гаплашсангиз, гўёки деҳқон билан гаплашгандай бўласиз. Ёзувчининг ёки санъаткорнинг умумий савияси тушишига нима сабаб бўлмоқда?

Б.Й.: Тўғри айтдингиз. Мана биз қиёфа ҳақида гаплашдик. Ойбек домланинг асарини ўқимасангиз ҳам унинг расмига назар солсангиз унақанги кўз, унақанги назарни қайси бир одамдан топасиз?! Ёки Шукур Холмирзаевнинг... Лекин бундай қиёфага соҳиб бўлиш учун билим, савия, характер кучли бўлиши керак. Билим қиёфани ўзгартиради. Қиёфа ўзидан-ўзи шаклланмайди. Нуқтаи назар ўз-ўзидан шаклланмайди. Бетховенни қаранг, Пушкинни қаранг... Ёки Камолиддин Беҳзод чизган Навоий расмидан, У қиёфадан кўзингизни узолмайсиз.

И.Х.: Қиёфага эга бўлиш учун таъмадан кечиш лозим, нафсга қарши ҳаракат килиш зарур эканда... Ёзувчилик ҳам санъат. Сартрнинг бир гапи бор: “Бир хонада беш киши сұхбат қуриб ўтирибди. Дераза очиқ. Шунда деразадан ари учиб келади. Ҳаммалари қарайди. Ёзувчи ари келганидан огоҳлантириши лозим, холос, тафсилот керак эмас”.

Б.Й.: Дараҳтни сиз ўстириб шакл беришингиз мумкин, ҚИЁФАни ҳам инсоннинг ЎЗИ ва ВАҚТ яратса керак.

Қайси сўздан кейин қайси сўз келишини кечалари ўйлаб кейин ёзса, битта сўз ёзиладими унинг маъносини билса шу муҳим.

Умр жуда қисқа. Ёмон асар, ёмон шеър ёки ёмон спектакль билан инсоннинг вақтини ўтказиш увол. Сўзнинг уволи урса, бу – энг ёмони. Зеро, сўз нондай қадрли. У нон ушоқларини бир жойга тўплангандек авайланиши керак. Адабиётда, майли ўқимай қўйишингиз мумкин, аммо кино ва театрда бу жиддий масала. Чунки сўз эшитилади. Уни тасвирга олиб чиқиши қанчалик зарап келтириши мумкин. Баъзи фильмларимиз ёки спектаклларимизда гапирилаётган гапини эшитиб кўринг. Илгари катта-катта ёзувчилардан эшитганман: “Биз театрга сўз маданиятини эшитиш учун келамиз”, деган гапларини. Ҳозир Олим Хўжаев ижро этган ролларни кўрсангиз, унда, аввало, сўзни эшитасиз, тилимиз бойлигини яна бир маротаба ҳис этасиз. Бу ҳаммаси адабиётдан. Драматург ҳам миясига келганини ёзиб кетаверса, бу билан тилни қашшоқлаштирамиз. Шунинг учун ҳам айрим бугунги куннинг ўшлари билан сұхбат қуролмайсиз. Гапиришни билмайди. У фақат товуш чиқаради, холос. Гапининг маъносини илғаб олиш қийин.

И.Х.: Агар фикр бўлса, гапириш мумкин. Бу ҳамаси фикрсизликдан аслида. “Сен фикрни шахс билгин”, деган эди Жалолиддин Румий. Фикр бу шахс, у ўзининг гапини айтади. Жамиятнинг улкан бойлиги бу, албатта, эркин фикрлаш... Юнус Эмро: “Бизга маъно керак, даъво керакмас”, дейиши шундан.

Б.Й.: Истеъдодлиларга бирлашишнинг кераги йўқ, аммо истеъдодсизлар тез бирлаша оладилар. Улар бир-бировини қўллашга тез йўл топа олади. Матбуотда кўп кузатадиганим: сўзи ёниб турган ижодкор қизлар, йигитларни кўраман-у уларни кўпроқ асраримиз керак, деган фикр ўтади хаёлимдан. Улар баҳога муҳтож. Навоий ҳақида, Фурқат ҳақида кўп мақолалар ёзилади. Лекин ана шу ижодкор ёшлар ҳақида кичкина бўлса-да мақола ёзилса, майли уни танқид қилиб ёзилса-да, бу уларнинг ўсишига, тўғри йўлдан боришига хизмат қиласи. Эътиборнинг ўзи уларни руҳлантиради.

И.Х.: Навоий бизнинг маънавиятимизнинг марказий сиймоси. Ҳамма йўллар Навоийга олиб боради. Агар яшаган даври тарихини ўргансангиз, у кишига қийин бўлганини англайсиз. Ҳазрат ўз даврининг суронларини ўз пайтида чукур мушоҳада этиб, миллий бирликни асрар мухим эканлигини англаб етади...

Б.Й.: Иттифоқ даврида бу улуғ сиймонинг образини ўзларига мувофиқлаштириб, саҳнага олиб чиқишган. Лекин биз ўзимизга яраша спектакль кўйганимиз йўқ. Бугун бизга Навоий нима учун қадрли, шуни кўрсата билишимиз керак. Эски пьесани такрорлаш билан бўлмайди. Бу фикрни Амир Темур билан ҳам, Бобур билан ҳам боғлаш мумкин.

И.Х.: Инсон тириклигининг асосий талаби фикрлаш. Фикр юритилмаган ҳаёт ҳаётмас. Лекин фикр-

лаш учун барибир дард ва изтироб керак. Кўп ёзув-чиларимизни Худо изтиробдан қисганми, дейман.

Б. Й.:Албатта! Бенаволикдан қисган.

“Ҳар кимки наво истабди, топибди бенаволик”, – деб Ҳазрат бежиз айтмаган. Гап шундаки, бирдан очилиб кетди-да... Мана сизга хуррият, деб. Ҳамма йўллар очилди... Айтишган-ку, бир лаҳза ўйлаш – бир ой тоат-ибодат билан teng, деб. Дам, лаҳза одамлари камайган. Ўйлатиб қўядиган асарлар камлиги ҳам...

И.Ҳ.: Фикрлашда ботиний фаоллик бўлмаса, зоҳирий фаоллик унга зарар қиласди. Сиз унинг ҳаловатини билмайсиз ва ўзингизнинг гапингизни айта олмайсиз. Ўткинчи нарсалар, фикрсизликдан, бемалолликдан қочиш керак. Бугун ана шу бемалоллик кўпроқ кузатилмаяптими?! Бу ботиний ҳаётни, ички изтиробни кучайтиргандек назаримда.

Б.Й.: Навоий ҳам мана шундан қочган. У киши маҳсини бемалол кийиб юришдан қўрққанлар. Ичи-га иккита майда тошни солиб, бемалол бўлмасин, қийинчиликка чидаб юриш керак, деб шундай юрганлар. Шу тошларга ўрганиб қолганлар. Бемалоллик бўлдими, бу яхшиликка олиб келмайди. Ҳеч қаерингиз оғримаса, демак сиз тирикмассиз...

Чекадиган дарднинг нисбати ҳам кичкинадек, гўё. Бугун кўпчиликни кузатсангиз, дард чекади пули йўқлигидан, дард чекади бирор нарсани ололмаганидан. Майда ташвишларга ўралашиб қолгандекмиз. Рўзани овқат йўқ пайтида тутаверасиз. Ҳамма нарса муҳайё бўлганида, нафсни тийиб қўринг-чи, қийинда...

И.Ҳ.: Навоий ва театр масаласи ҳақида нима дея оласиз?

Б.Й.: Ғарбда театр Шекспир билан бошланади. Унинг пьесаларининг нисбати йўқ, деб баҳолашади.

Чунки у театрга мосланган, театр учун яратилгани учун шундай баҳолашади. Ўзи театрдан чиққани учун.

Агар Шарққа назар солсак, биринчи ўзбек пьесаси:

*Деди: Қайдинсен, эй мажнуни гумраҳ,
Деди: Мажнун ватанидин қайдо огаҳ,*

Хозирги замонда интернет алоқаларимиз жуда тез. Аммо Навоий пайтида ундан ҳам тез бўлган, назаримда. Шекспир пьесаларини ҳам олиб қарасангиз, у ниҳоятда, кўп Шарққа талпинган. Шарқ адабиётига, шеъриятига ҳамоҳанглик унинг сонетларида ҳам сезилади. Хозирги кундаги мулоқотларнинг кўриниши бор-у, моҳияти, мазмуни йўқ.

Навоийнинг ўзига хос театрини ташкил қиласа бўлади. Унинг ҳар бир сатрида диалог бор. Ҳар бир ғазали бир пьесага мос. Йиллар ўтиб унинг театрини ташкил қилишга қодир йигит-қизлар пайдо бўлар...

Навоий театри яратилса ҳам, у – фалсафа театри бўлади. Мана японларнинг “кабуки” театрини оладиган бўлсак, уларнинг театрни авлоддан-авлодга ўтиб келади. Унга бўлган муҳтоҷлик бугунги кунга қадар сақланиб қолган. Навоийнинг театрни ҳам азалдан бор. У киши бунга муҳтоҷ эмас, биз муҳтоҷмиз унга. Миллатнинг маънавий муҳтоҷлиги бўлиши керак. Гўё шундай театр бордек туюлади, менга.

“Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” – булар саҳналарга, экранларга олиб чиқилган, лекин уларнинг Навоийга алоқаси камдек туюлади. Иттифоқ даврида қўйилганлари шоҳларга қарши, уларнинг зулмига қарши ғояларга бурканган. Ўша давр Навоийни ўз йўлида ишлатган, холос.

Лайли ва Мажнуннинг изтироби, ундаги дунёни идрок қилиш қуввати Гамлетдан кам эмас, аслида...

И.Х.: Адабиёт учун, театр учун, санъат учун биринчи шарт, бу – руҳий тасвир. Фикр унинг ортидан эргашади. “Сен ҳақиқатни айт, гўзаллик унинг ортидан келади”, – деган ҳикмат ҳам бор. Руҳни тасвирлай олмаган жойда гапбозлик бошланади. “Ҳамса”ни яхлит олиб, Навоийнинг руҳий тасвирларини билиш керак. Демак, улар Навоийда бисёр. Фақат, уларни олиб чиқиш керак.

Б.Й.: Уни фақат биз ишлата олмаяпмиз. Ишлатиш мушкул. Бунинг учун поэтик мактаб бўлиши керак. Биз нима қиласиз “бу жойини тушунишмайди, олиб ташла”, деймиз. Бу сўз қийин сўз, деб ўзимизга тасалли бергандек бўласиз.

И.Х.: Навоий хазинасидан фойдаланганда, сиз айтган юқоридаги гапларингиз қай даражада рӯёбга чиқди?

Б.Й.: Жуда кам қисми...

“Эл нетиб топгай мени”, – деган гапида ҳақиқатда ҳам ўзини тополмай кетган Искандар намоён бўлади. Гап “ўзини тополмагани”да ҳам эмас, шунга интилишида...

Кўп урғуни балки биз жўн тарафига бергандирмиз. Онасига ёзган мактубида берганмиз. Аслида гап хатнинг ёзилишида ҳам эмас, унинг мазмунида ҳам эмас. Кўринглар, оналар оёғи остида жаннат, деган фикрга етиб келгунинг қадар бўлган жараён кам ифода қилинган спектаклда.

Дейлик, “Рамаяна” Ҳиндистонда олти соатлаб кетади. Биз эса: “томушабин чарчаб қолади, қисқартириш керак эмас. Юзта одам келдими спектаклга, унинг орасидан биттаси якун-

да қолса, ана ўша томошабинга қўйиш керак... Уни идрок қилиш, ниҳоятда, мушкул, албатта.

Япон театрида актёрлар шундай тарбияланадики, актёрларга битта рол берилдими, шуни ўйнайди. У наслдан-наслга ўтади. Бир актёрнинг умри шунга бахшида бўлади. Бу меросга айланган. Шунга улар рози ҳам. Алишер Навоий асарларини, масалан, "Фарҳод ва Ширин"ни оладиган бўлсак, бир актёр умри унинг ижросига, уни тушуниб ижро этишга сарф бўлиши мумкин.

И.Х.: Навоий асарларини ижро этишда сўзларни етказишининг ўзида қуруқлик сезилади. Буни қандай йўқотиш мумкин?

Б.Й.: Алишер Навоийни ижро этадиган актёрни тарбиялаш, маҳсус тарбиялаш керак. У фақат шу билан шуғулланиши керак. Умрини бахш этиши лозим. Навоийнинг ўзи қанча одамни боқяпти. Олимлар, ашулачилар, рассомларни... Ҳалигача шу одамнинг фикри инсониятга у руҳий озуқадан ташқари оддийгина нон олиб келиб беряпти-ку.

И.Х.: Мана театр-студиянгиз бор. Унда Навоийга мурожаат қилиш масаласи қандай кечяпти, нималар режалаштиргансизлар?

Б.Й.: Ғазалларни таҳлил қиласдан ҳеч қайсиси куйга солинмайди. Навоийнинг ҳар бир ғазалларини таҳлил қиласиз. Ҳазрат асарларидаги ҳар бир заррага назар ташлашга уринамиз.

Алишер Навоий образини француз актёри Франсуа Шато келиб ўйнаб кетди. У, ниҳоятда, яқинроқ келди. Чунки у қадрига етиб, интилиб ижро этди. Ва ёзиб кетди: "Дунё наҳот шунчалар гўзал!"

Тошкент, 2015 йил

ШОИРЛИК – ИЛОХИЙ ҚИСМАТ

(Адабиётшунос Шаҳноза Назарова билан сұхбат)

Шаҳноза Назарова: Ҳар иили Алишер Навоий та-
валлудини зүр мұхаббат билан нишонлаймиз. Бу күн
шахсан менда кеттә ифтихор, шунингдек, кеттә
қарздорлик ва соғынч ҳиссини уйғотади. Гүё у табар-
рук даргоҳлардан узоқлашиб, қалъадан ташқарида
қолиб кетгандекмиз. Олим, шоир, ёзувлардан ҳеч
бири “мен Навоийни тушунмай қолдим” ёки “тушу-
нолмадим”, деб очиқ айтмайды. Ташқаридан улар-
нинг ҳар бирининг күнглида ўз Навоийси бордек. Би-
роқ жуда қизиқтирады, улар бир-бираига қанчалар
үхшайды ва қачон бир бутун бўлиб бирлашиб кетар
экан? Устоз, биз нега Навоийдан узоқлашиб кетдик?!
Бунинг тарихий, ижтимоий, иқтисодий, фанний,
руҳий омиллари нимада?

Иброҳим Ҳаққул: Сизнинг бу саволингизга жа-
воб бериш учун “Кейинги бир асрдан ортиқ вақт мө-
байніда биз қачон Навоийга яқин бўлганмиз?” деган
саволга жавоб қайтариш лозим. Ваҳоланки, нисба-
тан яқинлик ва қизиқишни айтмаса, ҳеч пайт тўла
яқинлик ва иштиёқ бўлмаган. Агар шундай маъна-
вий-руҳий ҳодиса юзага келганида, жафокаш халқи-
миз XX асрда ўзининг миллий шуури, дини, тарихи
ва мумтоз адабиётидан афсусланарли даражада
йироқлаштирилмаган бўлурди. Биласизми, мумтоз
шоирлар асарларини руҳоний, ирфоний, фалсафий
тамалидан ажратиб ўқишини жорий этиш қўрнинг
кўлига ҳасса эмас, қилич тутқазишдай бир гап эди.
Бадийи сўзнинг таъсир йўли бузилиб, моҳияти жўн-
лашгач, қизиқиш ва завқ нимага арзийди, дейсиз?
Навоийдай шоирларнинг ижодига йўл топишнинг
биринчи шарти: уларнинг Рӯҳ ва Ҳол оламига эр-

кин кириб бора олишдир. Бу, албатта, соф моҳият ва изтиробни теран мушоҳада қилиш орқали амалга ошади. Зеро, жаҳон адабиётининг энг виждонли, энг ҳақгўй санъаткорлари кундалик турмуш ташвиши ва моддий манфаатлардан йироқ моҳият, ақл ва ироданинг қўшилувидан туғилган изтироб атрофида бирлашишган. Шахс сифатида шаклланмаган ҳеч бир киши бу ҳақиқатни чуқур тушунмайди. Демак, Навоийни англаш биринчи галда бизнинг ўзимизни нечоғлик билишимиз, маънавий “Мен”лигимизни нақадар бойитиб, юксалтира олишимизга боғлиқ. Шу маънода биз нимага эришдик ва қанчалик улғайдик? Менинг назаримда, кейинги йигирма йил мобайнида элимиизда журъат, жасорат, эркинлик ва ҳақгўйлик ҳисси олдингига қараганда ҳам анча пасайди. Оддий одамларни-ку қўяверинг, ижодкорлар ҳам зулм, адолатсизлик, қарамлик, алдов ва маддоҳликка қарши аёвсиз курашган Навоийга ҳолдошлиқ нелигини ҳатто хаёлга ҳам келтиришмади. Воқеликка Навоийнинг нигоҳи билан қараш, олам ҳодисотларини навоиёна дард тўлқинлари или идрок этмоқ учун Навоий дунёқарashi сир-асрорини ўзлаштиришга қайта-қайта уриниш зарур.

Мана, бир мулоҳаза. Шарқ тафаккурини Ғарбникидан ажратиб турган томонлардан бири, балки энг асосийси, фано ҳоли ва ломакон ишончидир. Бир-бiri билан бевосита алоқадор шу икки жиҳатни пухтароқ билмасдан тасаввуф адабиётидаги вақт ва замон, макон ва келажак, ҳолиқ ва ҳалқ орасидаги алоқалар тўғрисида асосли фикр билдириш қийин. Навоий шеъриятида фирор – дунёга нуқул нафсоний манфаат кўзи билан қарайдиган тама бандаларидан қочиш, инзиво – маънавий ҳузур-ҳаловат гўшасига чекиниш ҳолатлари ниҳоятда таъсирли оҳангларда

дарж этилган. Булар зарур зайлда қалбга нақшланмас экан, Навоийнинг фазовий хаёл ва самовий ҳислар тасвиридаги беқиёс ютуқлари қўл етмас юлдуз бўлиб қолаверади.

Хуллас, Навоий адабий меросини зоҳирий томондан тадқиқ ва таҳлил қилишда тўғри ва нотўғри, мақбул ё номақбул фикр ва мулоҳазалар керагидан ҳам ортиқ миқдорда эълон қилинди. Бироқ унинг турли жанрларда битилган ижод намуналарининг ботинини кўрсатиш, маънавий-руҳий мазмуни очишга бағишиланган тадқиқотлар йўқ ҳисоби. Ҳолбуки, Навоийнинг ўзи “Ўн саккиз минг олам ичра ҳар не бор, Ким қилурлар аҳли маъни эътибор”, дея кўрсатма бериб қўйган. Эски даврларда яратилган “Вужуднома” номли асарларда таъкидланишича, ушбу ўн саккиз минг оламнинг асосий ва ғаройиб қисми инсоннинг сийратига тегишли. Демак, “Овозку бор, лекин ўзим қани?” деган саволга аниқ жавоб бера олгувчилар сони қанча кўпайса, юртимизда на воийхонлик ҳам ўшанча тараққий топади. Аммо бу натижага эришгунча, ҳали кўп иш қилиниши керак. Аҳли ирфоннинг хукмига кўра, “Ҳақ билан инсон орасидаги энг қалин парда илм”дир. Бунда, албатта, руҳий завқ, илҳом ва кашфдан маҳрум зоҳирий илм назарда тутилган. Оврупо адабиётшунослиги қонун-қоидалари заминида шаклланган навоийшуносликни тубдан янгилаш эса янада қийинроқ вазифадир.

Ш.Н.: Навоий ва бугунги умуминсоний ҳамда миллий сиёсий жараёнларни қандай боғлаш мумкин?

И.Ҳ.: Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш – юртни юрт, ҳалқни ҳалқ қиласидиган ҳақиқатларни ўрганиш ва ўзлаштириш демак. Навоийни билиш Одам бўлиш сирларини эгаллашдир.

Навоийнинг миллий маслаги қай даражада юксак бўлса, башарий ҳиссиёти ҳам ўшанча кучлидир. Навоий куйлаган ишқ – ҳаётни, тириклик ва дунёни ўзида мужассамлаштирган ишқ. Бу ишқ ҳақиқат ва гўзаллик манбай. Унда абадий файз мавжуд. Ана шу файз нури хоҳ миллий, хоҳ умуминсоний, хоҳ сиёсий, хоҳ ахлоқий бўлсин, ҳар қандай жараённи кундай равшанлаштиради. Ана шунда дунёниг асл қиёфаси қандай бўлса, уни шундайлигича кўрасиз, улкан ёлғон, бешафқат ҳийла ва найранг бўронлари оддий одамлар бошига қаёндан ёғилиб келиши-ю, башариятнинг гумроҳлик, қашшоқлик, қуллик ва шафқатсизлик тўқайзорларида адашиш сабабларини аниқ илғайсиз. Навоийнинг дарду қайғулари ҳамма давр одамлари учун шифобахш ва халоскордир. Чунки улар энг оддий, энг хоксор ва меҳнаткаш инсонга меҳр-муҳаббатдан пайдо бўлган Ҳақ ҳадясидир. Ким ҳақиқат қаршисида довдирамаса, ким майдалик ва майдакашлиқдан сақлана билса, ким хушомад ва ялтоқланишлардан жирканса, Навоийнинг сўзларидан ўша одам, албатта, куч ва илҳом олади. Шоир қитъаларидан бирида банданинг ўзи каби бир ожиз бандага тобелиги, қуллуқкорлиги ва хушомадгўйлигини қоралаб:

*Кимки маҳлуқ хизматиға камар,
Чуст этар, яхшироқ ушалса бели.
Қўл қовуштурғунға бу авлодур,
Ки аниңг чиқса эгни, синса эли.
Чун хушомад демакни бошласа кош
Ким, тутулса дами, кесилса тили,*

дейди: Қарийб қарғиш даражасидаги ушбу танқид ва танбеҳ сўзлардан бир хулоса чиқаролмаган ким-

саларни одам қаторига қўшиш мумкинми?! Демак, одамдаги бузилиш ва тубанлик тўхтамаса, оламдаги бузилиш ва тубанликларга чек қўйиб бўлмайди. Навоийнинг одамшунослиги оламнинг ҳар турли ёмонликлардан тозаланишига хизмат қилиши билан ҳам умидбахшdir.

Ш.Н.: Навоий ва бугунги руҳий эврилишларни қанчалар боғлаш мумкин, Навоий асарларида тарбиялаб, вояга етказган комил инсон билан бўйлашганда, биз унинг тўпифи ёки тиззасигача ета оламизми? Ҳазрат ижодида фақат хаёлдагина яшаб қолувчи туманли идеал инсонни эмас, чинакам тирик инсонни қаҳрамон қилиб олади. Биз ўша тирик одамга тириклигимиз билан ўхшаймизми, қанчалар ўхшаймиз? Аксинча бўлса, бунга нима халақит беради?

И.Х.: Сиз назарда тутган ўша одамга ҳам ўхшаймиз, ҳам ўхшамаймиз. Ўхшашлигимиз зоҳирий, яъни сувратда. Аммо сийрат ва маънавиятда монандлик анча кам. Инсоният ҳамма даврларда у ёки бу зайлда алданиб яшаган. Лекин ўзини ўзи алдаш, шу алдов жафоларини тортиш миқёси XX асрда беҳад кенгайиб кетган. Ўзи ўзидан бегона, ўзининг асл аҳволидан бехабар кимсаларнинг сони ҳам шу асрда кўпайган. Инсонлик моҳиятини кашф қилиш, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзига таяниш ҳоли бизда ҳам шаклланмаган. Кўпчиликни ташқаридан белгилаган мақсад ва муштарак таассуротлар бошқарган. Шунинг учун бир неча авлод фикрий якранглик, ижтимоий турғунлик ва оммавий тақлидга кўниктiriлган. Мустақил ва бутун Шахс ҳақида ўйлашга айтарли ҳожат қолдирилмаган. Манаман деган бугунги зиёлидан Навоийнинг “Ўз вужудингға тафаккур айлагил, Ҳар не истарсен ўзингдин истагил” байтини шарҳлашни сўранг. Ҳар ким ўзича нималардир дейди, албатта.

Бироқ улариннг аксарияти тахминий ёки уйдирма гаплар бўлади. “Вужуд тафаккури” аслида бир илм тармоғи. Унда аввал тана, кейин бирин-кетин ахлоқ, нафс, рух, хаёл сирлари ўрганилади. Умуман айтганда, Навоийни ўқиб англаш, англаб муҳокама юритишининг ҳикмати кўп:

биринчидан, инсон ўзини маънан ночор, афтода ҳис қилмаганидек, ҳаётга ҳеч вақт бадбин, ишончсиз нигоҳ билан боқмайди;

иккинчидан, ўз тақдирини тили, дини, тарихи, миллати ва юртидан айри ҳолда тасаввур этмайди;

учинчидан, моддиётни деб маънавиятни, зоҳирний борлиқлар шавқига берилиб, ботиний мавжудликларни унутмайди.

Тўртинчидан, дунё ва аҳли дунё аҳволига шоир, мутафаккир, мутасаввиф Навоий кўзи билан қарашга интилиб, фанони бақодан фарқлашга бир қадар малака ҳосил қиласди. Бу эса энг муҳими. Чунки ростни ёлғондан, ҳақни ноҳақдан, муқимни муваққатдан ажратолмаслик инсонни тақлидчилик гирдобига ташлайди. Тақлид – фикрий меҳнатни право кўрмаслик, кимгадир эргашиш, кимгадир ўхшашдан нарига ўтолмаслик дегани. Маълумки, коинот ҳеч қачон тўхташ ва турғунликни тан олмайди – тинимсиз равишда эврилиб, янгиланиб бораверади. Шунинг учун ҳар бир нарса ё мавжудлик бошқа бир шакл, ўзга ранг ва руҳга кириши муқаррар. Инсоннинг ҳис, туйғу, тасаввур ва хаёллари ҳам ўзгаради ҳамда бойийди. Мана шу янгиланиш “нуқта”сида ҳар ким ўзича ижодкор, ўзича шоир ё мусаввир бўлмоғи керак. Яъни Навоий айтмоқчи, “Кўнгил ичра дарду ғам аввалгиларга ўхшамас”-лигини билмоғи лозим. Афсуски, турмуш ва ижтимоий муҳит кўпинча бунга имкон бермайди. Айни

шу кемтиклик даҳо ижодкорлар асарларини ҳис қилиш, англаш ва талқин қилишда ҳар турли тўсиқ ёки чалғишлиарни юзага келтиради. Навоий ижодиётининг маъно-мазмунини зарур даражада мушоҳада этилмаслигининг бир сабаби мана шудир.

Ш.Н.: Шекспир инглиз, Гёте олмон адабиётини ҳаракатга келтиргани каби Навоий ҳам ҳозирги давр ўзбек адабиётини ҳаракатга келтириши, ҳар бир янги адабий оқим, янги адабий йўналиш, янги шакл ичига ўзига хос тарзда ҳар гал янги нафас билан кириб бориши керак эди. Устоз, Сиз бугунги адабий жараён ва Навоий сиймосини қандай умумий манзарада тасаввур қиласиз?

И.Х.: Навоийнинг шахсияти томонидан ҳам, ширлик маҳорати нуқтаи назаридан ҳам, хусусан, бугунги адабий жараёнда наинки ворислик, событ бир издошлик ҳам кўзга ташланмайди. Инглиз ижодкорлари Шекспир, немислар Гёте, рус адиллари Пушкин мактабидан таълим олмасликни ноқисликмас, эҳтимол, гуноҳ ҳисоблашар. Бизда бундай эмас: Яссавийни, Навоий ё Огаҳийни ўқиб-ўрганмасдан ҳам шоир бўлдик, деб ўйловчиларга ҳар қадамда дуч келишимиз мумкин. Улар Навоийни номига мақтаб, умумий "урф"га кўра унга сиртдан эҳтиром кўрсатишдан асло хижолат чекишимайди. Бироқ бирор марта Навоийнинг тафаккур ва рух водийсида сайр айлаш учун тил, тарих, дин, тасаввуф ва фалсафа билан бирга турк ҳамда форс тилидаги мумтоз адабиётни билиш зарур, деган гапни хаёлдан ҳам ўтказишмаган. Навоий ижодиётининг туб илдизи Шарқ тамаддуни заминида – Ғарбникида эмас. Бир мутафаккир ижодкор "Одам ё шарқлик бўлади, ё ғарблиқ", дейди. Бу фикрга тепадан туриб эътиroz билдириш нотўғри. Негаки, инсон айни бир пайтда ҳам насроний, ҳам му-

сулмон бўлолмайди. Бу ҳақиқатни тушунган қалам соҳиби ғарб кишисининг фикр-қараши ва психологиясини “миллийлаштириш”га сира куч сарфламайди. Демоқчимизки, Яссавий, Аттор, Румий, Жомий ва Навоийни четлаб эришилган ижодий янгилик қурбу қувватдан маҳрум янгилик бўлиб қолаверади. Кўз тегмасин, неча замонлардан кейин ҳалқимиз энди эркин нафас олиб, таҳлика ва қўрқувни унута бошлиди. Хушомад ва тилёғламалик ўйинлари тўхтатилиб, маддоҳлик овозлари ҳозирча бир қадар тинди. Бизнинг ўйлашимизча, Аллоҳ хоҳласа, бундан буёғига ҳалқнинг ўзи Навоийни ҳаққоний ҳис этиш ва англашга йўл излади, қандай бўлмасин шеърият сultonига маънан яқин боради. Навоий беназир тилшунос, адабиётшунос, тарихчи олим. Буни ҳамма билади. Навоий дин дарғаси, дили ёниқ мутасавиф, беназир файласуф, сиёsat ва давлат арбоби... Кўпчилик буни ҳам яхши англайди. Аммо буларнинг ҳеч бири Навоийнинг шоирлигидан олдинги мавқега кўтарилган эмас. Навоий учун шоирлик юрак ва руҳоният шавқи, номус ва қисмат машаққати эди. Навоийга дунёнинг пасту баланд, мақбулу номақбул ишлари бир ён, шоирлик бир ён эди. Шоир бўлиш, шоир бўлганда ҳам тенгсиз санъаткор бўлиш учун дунёга келганини у ҳамма нарсадан ортиқ аниқ ҳис қиласди. Шоирлик илҳоми, шоирлик изтироби, шоирлик шарафи Навоий шахсиятининг ёлқинини акс эттиради. Албатта, унинг кўнгил осмонида ой ҳам, турфа-турфа порлоқ юлдузлар ҳам бўлган. Бироқ шоирлик, ошиқлик Навоий сийратининг офтобидир. Акс ҳолда у жунун мақомига юксалолмас ва:

*To тутди жунун йўлин Навоий,
Ким бўлди ватангга раҳнамойи,*

деёлмасди. Навоий шеъриятидан атайнин ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, дидактик ёки диний-тасаввуфий мазмун ахтармаслик, алламбало тарғиботлар юзасидан уни уни ҳар ким ўзига манзур бир қиёфада кўрсатишга уринмаслиги керак. Навоий ҳам дунё, ҳам охират, ҳам шодлик, ҳам қайғу, ҳам умид, ҳам армон, ҳам баҳт, ҳам баҳтсизлик, ҳам висол, ҳам ҳижрон, ҳам ўтмиш, ҳам замон шоири. Унинг сўз, туйғу, фикр, хаёл ва ҳолатларини кундалик турмушнинг тор, биқик, ўткинчи талабу манфаатларига мувофиқлаштириб бўлмаганидек, бешафқат ҳаётнинг ёлғон, алдов, риё, ҳийла-найрангларига хизмат эттиришдан ҳам тийилиш лозим. Чунки Навоий шеърларида ҳар бир маъни, рамз, белги ва ишорат софлик, гўзаллик, илоҳийлик ёғдусидан сайқал топган.

Ш.Н.: Навоийшуносликнинг бугунги ҳолати қандай? Бизда янги давр навоийшунослиги қачон шаклланади? Уларнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат бўлиши керак? Хориж навоийшунослиги билан қиёслаганда ўзбек навоийшунослигининг ўрни, нуфузи қандай?

И.Х.: Ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳволи қандай бўлса, навоийшуносликники ҳам қарийб шундай. Албатта, бу жабҳада ҳам маълум ютуқ, эътиборга молик натижалар қўлга киритилган. Хорижий ўлкаларда Навоий мавзусида анча-мунча тадқиқотлар яратилган. Лекин истаймизми, истамаймизми, навоийшуносликнинг пойтахти – Ўзбекистондир. Чунки навоийшуносликнинг машаққат ва масъулияти ўзбек олимларининг зиммасида. Шундан келиб чиқиб таъкидлайдиган бўлсак, навоийшунослик ёш ва талантли тадқиқотчиларни камолга етказиб, тубдан ислоҳ этишга жуда-жуда муҳтождир. Сўнгги вақтларда навоийшуносликда

сохта, ғайриилмий тамойил мавқе қозона бошлади. Бу ҳам тасодифий уриниш ёки уюшиш эмас, албатта. Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида илм-фанинг аҳволига холис баҳо бериб, “Биз йигирма беш йил илм билан шуғулланмадик. Бор илмни йўқ қилдик”, деган эди. Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу фикр – ҳақиқат. Саёзлик, лаганбардорлик кўникмаси, балки, буни тан олишга монелик этар. Бироқ масалага тарихан ёндашилса, эътиrozга асло ўрин қолмайди. Навоийнинг олисни кўриши ва башоратига фақат ҳайрон қоласан киши. Улуғ шоир беш юз эллик йил муқаддам “Илмни ким воситай жоҳ этар, Ўзинию халқни гумроҳ этар” деб, илмдан мол-мулк, бойлиқ, мансаб, мавқе воситаси ўлароқ фойдаланиш фожиасига диққатни тортган эди. Биз ҳатто шу огоҳлантириш, ҳушёрликка чорлашга ҳам амал этолмадик. Охир-оқибатда рост сўзга оғиз жуфтлаш ҳам ёқимсиз, умумий кўникмага қарши уринишга ўхшаб қолди.

Ш.Н.: Устоз, суҳбатларимиздан бирида Навоийни бир неча босқичда ўқувчилар оммасига тақдим қилиш керак дегандингиз.

И.Ҳ.: Ҳозир ҳам шундай фикрдаман. “Занжирбанд шер қошида”, “Камол эт касбким” китобларим ёш ва ўспирин йигит-қизларга мўлжаллаб ёзилган. Навоий инсон умрини тўрт фаслга ажратиб номлаганидек, турли ёшдаги ўқувчиларни назарда тутиб, навоийшунослар ҳам тили содда, услуби жонли ва равон рисолаю китоблар ёзиши керак. Айтайлик, болалар учун ёзилган асадарда болалик талаби, ҳолати ва эҳтиёжлари инобатга олинса, Навоийни ёшларга танитишда нисбатан бошқача мақсад ва усулда қалам тебратилади. Навоий ижоди босқичма-босқич

ўрганилиб, қарабсизки, навоийхонлик ўз-ўзидан тармоқланиб кенг қулоч ёзиб бораверади.

Ш.Н.: *Устоз, Сиз меҳнат қилаётган ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бир неча йиллардан буён Навоий ижодига бағишиланган тадқиқот лойиҳалари устида иш олиб борилади. Бизни амалий натижалар қизиқтирияпти.*

И.Ҳ.: Мақсадингизни англадим. “Навоий қомуси” түғрисида сўрамоқчисиз. Икки жилдга мўлжалланган “Қомус”нинг кўлёзмаси уч жилдан ҳам зиёдроқ ҳажмда ёзиб тугалланди. Энди ҳамма гап уни кўнгилдагидай таҳрир қилиб, сифатли нашр эта билишда. Унга киритиладиган мақолаларнинг маълум бир қисми журнал, тўплам ва китобларимизда эълон қилинди. Қомус яратиш осон эмаслигини ким билмайди дейсиз? Бу ишнинг ҳам ўз қонун-қоида ва шартлари бор. Биз, албатта, уларга риоя қилиш ва ижодий ёндашишга уринганмиз. Лекин охир-оқибатда нашр тақдирини барибир маблағ ҳал этади. Навоийнинг муборак номи ва буюк шарафи қаршисида ҳеч қанақа моддий нарса тўсиқ бўлиб қололмайди, деб умид билдирамиз.

“Жаҳон адабиёти”, 2018 йил 2-сон

ИБРОХИМ ҲАҚКУЛ. НАВОЙИГА ҚАЙТИШ. 4-китоб

ПЖЭРЛХЕ МЛННУПЛНВ ВВ МЛННУВЕЛ

НАВОЙ ВА БИЗ *(адабий – танқидий ўйлар)*

I

Алишер Навоий зулм ва зўравонлик, ижтимоий-сиёсий ҳақсизликларга қўксини қалқон қилган ҳақпаст санъаткор эди. Салтанат ва сиёсатдан келадиган адолатсизликлардан, ташқи муҳитдаги ҳар турли ёвузликлардан инсонни ҳимоя айлашга ҷоғлангани боис ҳам Навоий ишнинг сўздан ажралиб қолиши, у ёки бу моддий манфаат юзасидан тарк ҳолидан йироқлашишга ҳеч ён бермаган.

II

Абусайд Мирзо ҳукмронлиги тугагач, хусусан, Ҳирот ва ҳиротликлар учун эркинликни орзу этишга унча ҳожат қолмаганди. Ҳамма ўз қобилияти ва ҳунарини бемалол юзага чиқариб, янада илгари одимлаши мумкин эди. Ижтимоий-моддий турмушнинг барча жабҳасида ташаббус ва ғайрат қўллаб-куватланадиган давр бошланганди. Албатта, бунда Алишер Навоийнинг ҳиссаси ҳам катта эди. Навоий ҳар бир киши билан унинг касби, ҳунари, имконияти юзасидан сўзлаша олар, олим билан олим, санъаткор билан санъаткор, мутасаввиф билан мутасаввиф, диндор билан диндор, деҳқон билан эса деҳқон тилида гаплашарди. Жамиятдаги ҳеч бир ижтимоий қатламнинг психологияси ва ички майллари унга тушунуксиз эмасди.

Ҳеч шубҳасиз, Навоий дин ва шариат алломаси эди. У фактат шариат ва тасаввуфда эмас, бадиий ижод, санъат ва мусиқада ҳам мустаҳкам диний-руҳоний пойdevор бўлиши зарурлигини бехато англар ва ҳамма соҳада ҳаёт талабларини доимо олдинга қўяди. Адабиётни ривожлантириш унинг ғоявий-бадиий куч-куватини ошириб, уни ҳалққа яқинлаштиromoққа у алоҳида аҳамият берган.

Хуллас, миллат онг ва тафаккур учун олис тарихда қолган нима нарсани қайта тирилтириш ёки ислоҳ қилиш зарур бўлса, Навоий улардан, деярли, ҳеч бирини назардан соқит қилмаган. Шу маънода Бобур Мирзонинг: “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий (қўллаб-қувватловчи, кўмак берувчи) маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай”, – деган сўзларини қайта-қайта хотирлаш лозим. Ҳақиқатда ҳам, қадим Ҳирот ва азим Хурсон ўз тарихи мобайнида илм, ижод, санъат ва ҳунар аҳлига Навоийга teng келадиган ғамхўр, муҳофиз, олийҳиммат ва холис зотни кўрмаган бўлиши керак. Ўзи табиатан гўзаллик ва ижод кишиси бўлганлиги, илмий, маданий, адабий юксалишни ҳар нимадан юқори қўя билгани туфайли ҳам Навоий неча юзлаб шоир, олим, мусаввир, мусиқачи, санъат ва ҳунар вакилларини сўзига инонтириб, ортидан эргаштиришга мушарраф бўлганди. Навоий маъқуллаган айтиарли ҳар бир нарсани қўпчилик маъқуллаган, севса севгудек, суюнса суюнгудек шоири аралашган ва бош қўшган кўпдан-кўп юмушлар эл-юрт манфаати даражасида баҳоланганд. Чунки ҳар кору ҳолда Навоий холис бўлган. Ҳар бир истеъдод соҳибининг ютуғини мутлақо беғараз, тўда ёки гуруҳ манфаатидан йироқ ҳолда баҳолай билган. Хуллас, Навоийнинг бекиёс ва серғайрат шахсияти ўзи яшаган даврнинг эмас, балки барча давр ва замонларнинг ишонч ҳамда илҳом тимсолига айланган.

III

Навоийнинг Мажнуни олис ўтмишдаги араб қавмига мансуб бир ошиқ деб қаралса-да, аслида у ўн бешинчи аср мусулмон мұхитидаги эркин ва ҳурриятчи инсондир. Ҳаётнинг туб мазмунини у, аввало, эркинликда, деб билади ва ишқ йўлида эркига қарши бўлган ҳамма тўсиқни четга улоқтириб ташлашга жаҳд қиласи. Одамга ишқ-муҳаббат, албатта, эрк

зайлда ёритиб берилгани йўқ. Ҳатто айрим навоийшуносларнинг ботиний ҳаётида бирор янгиланиш бўлган дейиш душвордир. Чунки шахси ва табиатига бегона, ўзи инонмайдиган туйғу, ҳолат ва тушунчалар тўғрисида сўзлаб, амалда улардан йироқ ақида ва кўникумалар билан яшаш икки қиёфаликни қўллаб-қувватлаш демак. Бунинг аниқ бир далили ва исботи диндор, мутасаввиғ, ориф, фақир Навоийнинг асл қиёфасини йиллар мобайнида сохталашибилганидир. Мустабид совет давлати даврида шундай бир ақида шаклланган: ҳеч кимга, ҳатто Аллоҳга ҳисоб бермасанг, берма, аммо давр, сиёсат, расмий мафкура йўл-йўруғи ва талаби бўйича амалга оширилган Навоийни замонавийлаштириш ишларига асло қаршилик кўрсатма. Бу эса улуғ шоир ҳаёти, шахси, дунёқараши, ижодиётига доир маълум гаплар, саёз ва сохта таҳдилларнинг ортиб боришига кенг йўл очган. Ва бу ғайрииљий йўналиш давлат, партия арбоблари томонидан назорат этиб борилган. Мен яхши англайман: устод Садриддин Айний, Ойбек, Е.Э.Бертельс, Мақсуд Шайхзодалар анча тўғрисўз, қатъиятли, тамадан йироқ, дид ва савияси Навоийни ўрганишга муносиб тадқиқотчилар бўлишган. Зулм кучайгани сайин ортиб борган қўркув, таҳлика ва эътиқод сустлиги, минг таассуфки, уларга маслакдош, чин издош олимларнинг сонини камайтирган. Аста-секин Навоийга қарши нуқтаи назар ва фикрлар билан навоийшунослик қилиш айб ҳам, уят ҳам саналмаган. Катта-кичик ҳар бир олим Навоий ижодиётидан ўзича пролетар доҳийлари таълимотига мувофиқ келадиган фикр-мулоҳазаларни топишга астойдил уринган. Бу ҳолдан кўз юмишнинг ҳеч иложи йўқ. Негаки бошқа тарихлар сингари на воийшунослик тарихини ҳам ўтда ёқиб, сувга чўктириб бўлмайди.

Коммунист навоийшунос ва уларнинг содиқ, ғофил, ҳавоий муридларини айблаш ё қоралашнинг

энди ҳожати йўқ. Боз устига улар аллақачон аввалги манқуртлик, қатъият ва пешқадамликларидан воз кечишган. Бироқ илмдан ким қандай мақсадни кўзлаган, Навоий ижодиётини қанақа тубан манфатлар туфайли сохталаштиришга бош қўшганини билиш, муҳокамадан ўтказиш ва хулоса чиқариш лозим. Бўлмаса адабиётшунослик сингари навоийшуносликда ҳам туб эврилиш юзага келмайди. Ростини айтганда, мустақилликдан кейин ҳам навоийшуносликнинг коммунист олимлар тасарруфида қолиши олдингидек Навоийни халқقا яқинлаштириш, шонинг илмий-адабий меросига қуллик ва мутеликда яшаб келган омма қизиқишининг ўзгаришига имкон бермади. Бугунги асосий вазифа Навоий ижоди омма савиясига мослаш әмас, унинг дид ва савиасини Навоий асарларини англаш даражасига олиб чиқишидир.

VI

Алишер Навоий ижодиётининг зоҳирий, яъни ташқи жиҳатлари тўғрисида ўзбек навоийшунослигида ҳам, хорижий навоийшуносликда ҳам кўп ишлар қилинган ва уларнинг маълум қисми такрор ёки ифодаси ўзгартирилган қайтариқлардан иборат. Лекин шоир шеърий меросининг ботиний моҳиятидан баҳс юритилган тадқиқотлар йўқ, ҳисоби. Ваҳоланки, навоийшуносликнинг асосий вазифаси Навоий асарларининг маънавий, маърифий, руҳоний маъноларини очиб беришdir. Маълумки, совет замони моддиётчилик, зоҳирбинлик замони эди. Бундай вазиятда сийрат билан қизиқишга зарурят ҳам бўлмаган. Шунинг касофати бўлса керак, бугун ҳам “навоийшуносман”, деб юрганларнинг аксарияти билан Навоий ижодининг ички олами ҳақида фикрлашиб бўлмайди. Чунки улардан ҳар бири маънавийни моддийдан, руҳонийни жисмонийдан фарқлолмайдиган бир аҳволга тушиб қолишган.

VII

Ҳар қандай илмий-назарий қарап, фикр ёки тушунчанинг асосий манбаси адабий матнидир. Адабий матн эса фақат ижтимоий, сиёсий, ахлоқий мазмунларни эмас, балки соғ миллий, диний, ирфоний ҳақиқатларни ҳам акс эттиради. Шунинг учун хорижий бир адабиёт намуналарига таяниб топилган термин, ибора ва назарий қонун-қоидаларни тақлидчилик йўли билан ўзлаштириб миллий адабиётга тадбиқ қилиш ғайриилмий устомонликдан бошқа бир нима эмас. Афсуски, адабиётшунослик ва танқидчиликда кенг томир ёзган бу ҳодисага ҳанузгача чек қўйилган эмас. Ваҳоланки, миллий адабиётшунослик тил, маслак, тадқиқ холислиги ва талқин жонлилигидан бошланади. Қайси муқаллид олимки, хориждан ўзлаштирилган термин, тушунча ёхуд илмий-назарий “янгилик” билан гапни айлантирса, билингки, унинг миллий шуури, маънавий-эстетик қаноати сингари савияси паст, диidi ночордир. Олдинги авлод навоийшуносларининг тажрибаларига очиқ, тўғри ва холис муносабат билдирилмагани боис Навоий асарларини ўзгача бир қитмирилик билан қолиплаштириб, моҳиятни бузиб, ўзбошимчалик билан сохталаштириб талқин этиш янгидан йўлга қўйилди. Агар бундай илмбозлик, бузғунчилик ҳаракатига чек қўйилмаса, худди аввалгидек Навоийни кўкларга кўтариб мақташ, чиройли сўзлар билан шарафлаш давом этавериб, юрт, миллат, ҳақиқат ишқида ёнган шоир ижодиётини ўқиб-ўзлаштиришда сезилари бир силжишга эришилмайди.

VIII

Анча узоқ йиллардан буён мен қўраман, кузатаман: ички бир истак, майл, фикрий ташаббус билан Алишер Навоий асарларини мутолаа қилишга вақт ажратадиган ўзбек амалдорларининг сони ҳаддан

ташқари сийрак. 9 февраль яқинлашиб, бирор бир йиғин ёки учрашув ўтказиш мўлжалланганда улар Навоийни эслашади. Бошқа пайт асарлари нари турсин, Навоийнинг кимлигини ҳам ўйлаб қўришмайди. Менинг назаримда, Навоий ҳақида энг кўп ёлғон айтиладиган кун шоир таваллуд топган кун. Чунки ундан-мундан ўзлаштирилган китобий гаплар бир-икки кун ўтмай бутунлай унутилади. Мансабдор ва давлат мулозимлари сидқидилдан Навоийни ўқиб, мушоҳадага киришса улардан кўпининг маънавий, маърифий савияси, ҳеч шубҳасиз, ўзгаради, калондимоғлик, худпарастлик, такаббурлик, риёкорлик, муттаҳамлик, пораҳурлик, ғирромлик сингари ўнлаб оғатлардан ҳар қалай ўзини чеклайди. Бироқ ҳеч қачон бундай бўлмаган, бўлиши ҳам жуда қийин. Навоийни ўқиб-ўрганаётимиз, деб биз ўзимизни алдаймиз. Навоий ёзиб қолдирган олий фикр ва ҳақиқатларни, албатта, амалга оширамиз деймиз, бироқ эътирофимизга ишонмаймиз, Навоийни “авлиёларнинг авлиёси”, дея улуғлаймиз, бироқ тил бошқа, дил бошқалигидан уялмаймиз. Навоийни ўқиб, етарли зайлда англағанлар халқ ва миллат мақомини эгаллашига инонса бўлади. Эгалламаганлар-чи? Оломонлигича қолади. Буни, айниқса, зиёлилар, илм ва ижод вакиллари чуқур билиши керак.

Машхур олмон олимни ва файласуфи Фридрих Нитше ёзади: “Кўзимизни қоплаб олган оптимизм пардасини Шопенгауэр йўқотганидан буён ҳаётни яхши кўраётимиз. Ҳаёт ҳар не қадар янада чиркинлашган бўлса ҳам анча қизиқарли ҳолга келгани муҳаққақдир».

Қизил империя даврида кўзимизга ва онгимизга қопланган “некбинлик пардаси”ни йўқотадиган даҳо шоиримиз Алишер Навоийдир. Маълум бир тоифа ёки гуруҳнинг эмас, Навоий бутун миллат ва Ватаннинг ҳалоскори эканини сира унутмаслик лозим!

Тасаввуф аҳлиниң маълумот беришича, инсоннинг маънавий уйғониш ва ўзини таниш нуқтасида башарий, нафсоний ирода билан илоҳий ирода орасида баъзан анча узоқ ва кескин бир мужодала бўлар экан. Олишиб-талашган икки тарафни бир-биридан ажратиш чегарасига етган қулга тўрт сас, тўрт чақириқ эшитиларкан. Уларнинг иккиси хайр ва илоҳий иродага, қолган иккиси шарр ва нафснинг иродасига ён беришга ундар экан. Буларни хотири Ҳақ, хотири малак, хотири шайтон, хотири нафс, дея номлашган. Ҳақ ва малакка нисбат берилган хотир (сас, овоз, садо) инсонни яхшилик, эзгуликка чақирса, шайтон ва нафсдан келган хотир ёмонлик ва тубанликка чорлаган. Алишер Навоий шеърларини синчилаб ўқиган ўкувчи ана шу тўрт хотирни аниқ тасаввур қиласди ва уларнинг сасу садосини эшитишни ҳам истайди. Ушбу хотирлар орасида нафсга тегишли хотирга Навоий диққатни кўпроқ қаратиб, ундан етадиган сасларни шарҳлади.

Масалан, шоир бир рубоийсида:
*Нафс амрида ҳар нечаки толпинғайсен,
Кўп гарчи бутунлуқ тиласанг, синғайсен, –*

дейди. “Нафс амри” дегани аслида хотири нафсdir. Унинг саси, овозига таслим бўлган кимса, албатта, синади, парчаланади ва ҳеч вақт бутунликка эришолмай ўтади. Хотири нафс инсонга ҳукмини ўтказдими, демак, хотири шайтонга ҳам йўл очилади ва икки “ўт” орасида қолган киши ҳамиша бир ички нотинчлик, қаноатсизлик, азоб, майдакашлик ичидагун кечиради.

IX

Аҳли маърифатнинг эътирофлари бўйича, пайғамбарлар қанча фикр ва ҳикматни ўртага ташлаган бўлишмасин, асил мақсадлари уларнинг тўртта бўлган.

Биринчиси, одамларнинг дунёга алданмаслик, ундан эҳтиёжига яраша фойдаланиш ва молу мулк

ҳамда мартабанинг турли азоб-уқубатларга сабаб бўлишини билиши, яъни тарк ҳолининг моҳиятига етишиши.

Иккинчиси, халқу халойиқнинг ёмон ахлоқдан кутулиб, яхши ахлоқ, чиройли хулқقا соҳиб бўлиши.

Учинчиси, инсонларнинг сўзда ҳам, амалда ҳам тўғриликка риоя қилиши, дилдаги билан тилдагининг бир-биридан ажралмаслиги.

Тўртингчиси, халқнинг илм эгаллашни жойига қўйиб, оқизлик ва илмсизликларини эътироф айлай олиши.

Шу нуқтаи назардан Алишер Навоий ижодиётига ёндашилса, нубувват таълимоти буюк шоирнинг илҳом чашмасидан бири бўлганлигига ҳеч шубҳа қолмайди. Унинг асарларида ахлоқ камолоти ва гўзаллиги тушунчаси қанча кенг, нечоғли теран ёритилган бўлса, илм-маърифат мавзусига ундан ҳам ортиқроқ миқёсда эътибор қаратилган. Фикр, ҳол ва фаолиятдаги ростликнинг куч-қувватини дарж айлашда Навоийнинг панжасига панжа урадиган санъаткор ғоятда оздир.

Мутафаккир шоирнинг ҳар ўн шеъридан камида тўрт-бештасида тарк, тарки дунё, тарки уқбо, тарки ҳасти талқинига дуч келинади. Навоийга кўра, тарк ҳали инсон табиатини кераксиз хасу ҳашаклардан тозалаб, фаҳму фаросатнинг кучайишига яқиндан ёрдам беради. Амалда тарки ҳасти – ўзликни тарк этишга эришган одам ўзини қушдай енгил, эркин ҳис қилиб, моддий дунёнинг асосий тузоқларидан кутқазади.

X

Алишер Навоий фанони бақода, бақони фанода идрок эта билган мутасаввиф санъаткор. Дунёдаги ҳамма нарса ва мавжудликнинг сифати ҳам, қисмати ҳам фаноликдир. Фақат биргина бақо мартабасига соҳиб – Аллоҳ. Бу эса Аллоҳ билан боғланмаган ҳеч қандай борлиқда бақо хусусияти бўлмайди, дега-

ни бўлади. Борни йўқ ҳолида кўриш, йўқни бордай тасаввур айлаш фано сирларидандир. Фано ҳақида илм ва ижод аҳли бир-бирига зид, гоҳо бири бошқасини инкор айлайдиган кўп фикрларни илгари суришган. Аслида фано борлиқни соядан, асл ва асосни кўлкадан ажратувчи мушоҳада ва завқ тажрибасидир. Бу маънавий малака наинки одам қавмидаги, балки оламдаги ёмонлик, ёвузлик ва разолатни тутдай тўкиб, башар қалбига осудалик ҳамда қаноат бағишлийди. Алишер Навоий шу ҳақиқатга суюниб, бандасининг ўзини ўзидан (башарий “мен”лигидан қутқазишидан ҳам сўзлайди:

*Ул киши ўзни қилур аҳли фано базмida хос,
Ким, қилур ўзлики бирла ўзидан ўзни халос.*

Шоир бошқа бир ўринда инсоннинг ўзидан ўзни халос айлашни ўзлик иморатини бузиш, деб ифодалайдики, бундан кўзлангани нафс “иморат”идир.

*Кимки ўзлик иморатин бузди,
Нақди фано бўлди анинг музди...*

Жунайд Бағдодийнинг таъкидлашича, фано инсоннинг ўз борлигини Аллоҳ борлифи билан ўзгартириш эмас, балки ўз орзуларини Аллоҳ амри ва фармойиши билан ўзгартиришdir. Шунинг учун Ҳақ йўлчисининг кўнглини дунёпаастлик майли ва нафсоний орзуладан тозалашга ҳам фано, дейилган. Мана шу натижага эриша олган ҳар бир киши эркин ва қаноатлидир.

XI

Инсон тирик ва ҳаракатда экан, унинг ўзгалар билан муомала-муносабатида англашмовчилик, зиддият, зоҳирий ёки ботиний келишмовчиликлар бўлади. Яқинлик ҳолидаги йироқлик, дўстлик никобидаги душманлик, саховат ва ҳиммат иддаосидағи нокаслик ёки баҳилликларни-ку, адoғига етиш

душвордир. Буларни бартараф қилиш ё четлаш учун ҳеч вақт “қарс икки қўлдан” чиқавермайди. Шу боис тилдаги гап ва эътирофлар кўпинча дилдагига мувофиқ келмайди. Ва айёрлик, ҳийла, риё, қитмирлик миқёсига қараб ўзаро адоват, ғанимлик давом топаверади. Бу беоқибатлик ва ичқораликка қандай чек қўймоқ керак?

Алишер Навоийга қўра, бунинг энг мақбул ва қулагай чораси фақру фанодир. Чунки фано барча ғайриинсоний алоқа ва ўйинлардан халос айлаб одамга ҳурлик, осудалик эшикларини очади. Шоир ёзади:

*Эл нифоқин кўрмайин десанг, Навоий, фоний бўл,
Чунки сен чиқсанг ародин кимга қилғайлар нифоқ.*

Бунда “ародин” чиқмоқ кин, адоват, нифоқ бандаларидан ўзни йироқ тутиш маъносини билдиради. Зоро, фонийвашлик оқни қорадан, тозаликни чиркинликдан, холисликни фиску фасоддан фарқлаш, Махтумкули айтмоқчи, сўзингни ҳар нокасга раво кўрмаслиkdir. Навоий шеъриятида фано ва фановашлик гўё бир кўрсаткичидирки, дунёдаги ҳамма мываққат, маънисиз, тубан ва алдоқчи нарсалардан одамни огоҳлантириб, хабардор этиб туради.

“Бир кимсанинг фано ҳоли, – дейди И мом Раббоний, – том маъноси ила ниҳоясига етса, унинг маърифати ҳам мукаммаллашади. Фано даражаси паст бўлганларнинг ҳол ва маърифат даражаси ҳам-паст бўлади”. Фано ва фановашликка доир устувор ҳақиқатлардан бири мана шудир.

XII

Оlam ўша олам, одам ўша одам. Шарт ва шароит ўзгаргани билан ғаму ташвиш ҳам айтарли ўзгармаган – ўша-ўша. Олийроқ мурод-мақсадга етишган киши кам. Демак, Алишер Навоийнинг:

*Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда кам,
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқай оламе,-*

деган фикри ҳамон долзарблигини сақлаб турибди. Хўш, Ҳақ бани одам орзу-умиди руёбга чиқадиган бир олам яратиш мумкинми? Буни башорат этиш қийин. Модомики, шундоқ экан беқарор ва ўткинчи бу дунёда бандаси борини бозор айлаб яшашга мажбурдир. Навоий байтида ҳам шу моҳият сингдирилган. Оламдан топмаган эзгулик ёки хотиржамликни аҳли оламдан истаса бўладими? Навоийнинг бу саволга жавоби янада кескинроқ:

*Йўқ вафо жинси бани одамда, бўл навмидким,
Сен вафо қўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме.*

Мехри вафодан ном-нишон топилгач, табиийки, қалбда умидсизлик уйғонади. Аммо бу Аллоҳдан најот тилашга дахл этолмайди. Вафо исташга муносиб одам топилмаса-да, Аллоҳ таоло ҳеч қачон бандасини новмид қилмайди. Мана шунинг ўзи умид пойдеворидир. Буни чуқур англаш жафони вафо ўрнида қабул айлаш кўникмасини шакллантирганидек, бандасидан етадиган вафосизликка чидашга ҳам ўргатади. Донишманд шоир бу ҳақиқатни бир қитъасида шундай ифодалайди:

*Агар оқил эсанг, узгил жаҳон аҳлидин улфатким,
Алардин жуз жафо келмас агар юз йил вафо
қилсанг...*

Хуллас, Навоий вафо ва жафо тазодини ана шутарзда ҳал қилиб, инсонни ҳар не истаса, албатта, ўзидан исташга ("Ҳар не истарсан ўзингдин истагил") ундейди. Шу туйғу қанча кучайса, одамнинг ўзгалар билан муомала муносабатида беғаразлик, холислик ўшанча юксалади.

Тошкент, 2020

МУНДАРИЖА

I

МОҲИЯТМАНЗАРАЛАРИ

Ҳақиқат ва шеърият султони	4
Навоий тахаллусларининг маъно қирралари ҳақида	10
Маънавий валодат ва ўзлик камоли	22
Аносиро арбаъа: моҳият ва шеърий талқин	31
Маломатийлик ва Навоий	42
Навоий шеъриятида тарк тушунчаси ва талқинлари	55
Навоий ижодида дунё тимсоли ва талқинлари	66
Навоий ижодида "адам ва вужуд" фалсафаси	82
Навоий ижодида эр ва эран образи	91
Ҳадис ва талқин маҳорати	101
Нафасга тенг нима бор?	109
Шеърият ишқ ва идрок водийси	113
Тарих ҳақиқати ҳақиқат тарихи эрур	120
Навоий ва Фитрат	130
Навоийшунос олима ва мураббий	135

II

МАТН ВА ТАҲЛИЛ МАСЪУЛИЯТИ

Ўзбек тасаввуф шеъриятининг ўрганилиши хусусида	141
Маъно бошқа-ю, даъво бошқа	158
Бадиий матн дахлизилиги ва нашр муаммолари	170
Баҳс эҳтиёжи билиш ва изланишдир	181
Элдинга ундашми ёки...	194

III

АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

Этиш эҳтироси (<i>атоқли режиссёр Баҳодир Йўлдошев</i> <i>лан суҳбат</i>)	203
Гирлик – илоҳий қисмат (<i>адабиётшунос Шаҳноза Назарова</i> <i>лан суҳбат</i>)	214

IV

ИЗЛANIШVAЯНГИЛANIШЭҲТИЁЖИ

Чий ва биз (<i>адабий – танқидий ўйлар</i>)	226
---	-----

Ибрөҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОЙГА ҚАЙТШ

Муҳаррир: О. Жумабоев
Мусаҳҳиҳ: В. Ибрагимова
Саҳифаловчи: Ҳ. Сафаралиев
Дизайнер: А. Фармонов

Нашриёт лицензияси АИ № 231. 16.11.12.
Босишга рухсат этилди 13.01.2021 да берилди.
Бичими 84x108 1/32 . Офсет қофоз.
Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 15. Адади 500 нусха.

«Tafakkur» нашриёти: Тошкент вилояти, Тошкент тумани, қизғалдоқ, Бунёдкор МФЙ, Кўл 17- тор кўча,
9- уй. Индекс: 111109.

Тел.: (71) 244-75-88, (94) 664-40-03.
Почта манзили: Тошкент шахри, Шайхонтохур тумани,
Навоий кўчаси, 30-уй. Индекс: 100011.
Email: tafakkurmaktub@mail.ru

Оригинал макет
«Tafakkur» нашриётида тайёрланди.
«Tafakkur» нашриёти МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

ISBN: 978-9943-24-429-0

9 789943 244290